

54-55.
SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

54-55.
SZÁM

DÁVID ANTAL BÁBEL ÉS ASSUR II. MŰVELŐDÉS

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

BÁBEL ÉS ASSUR

II.

MŰVELŐDÉS

IRTA

DÁVID ANTAL

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1928.

Kiadja a Szent István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

EGY ÉS EGYNEGYED százada mult, hogy Georg Friedrich Grotendorf, a huszonhatéves göttingai segédtanár megfejtette a perzepoliszi perzsa királyfeliratok misztériumát.

Azóta sok minden történt.

A kicsiny mustármag kikelt s az egész világot elborító faóriássá terebélyesült.

Az emberi szellem talán legnagyobbszerű teljesítménye következtében megszólaltak a Mezopotámia és Kisázsia romhalmaiból előkerült cseréptáblák sumér, babilóni, asszír, mitanni, hetita írói s először dadogva, majd egyre tisztábban és érthetőbben mint kortársak beszéltek olyan időkről, amelyekből azelőtt csak a mítoszok ködén át ért bennünket egy-egy fénysugár.

S amint az évezredeket megülő homály lépésről lépésre oszladozni kezdett, a modern kultúremler meglepetve vette észre, hogy az Eufrát mentének ősi kultúrája többet jelent számára egy, az idők árjában elmerült idegen világnál. Kiderült, hogy Európa története nem Európában, hanem Előázsiában kezdődött s hogy a Tigris és Eufrát vidékének romhalmai nyugati kultúránk gyermekkorának emlékeit őrzik.

Innen kezdve az annak idején inkább kuriózumképen üzőtt kutatás az egész művelt emberiség szent ügyévé

vált. Franciák, angolok amerikaiak, németek — s a háború befejezése óta a csehek is — nemes versenyre keltek a romhalmok felásásában s a tudományos munkára hivatottak egyre növekvő száma szentelte képességeit a napvilágra került feliratok és tárgyi maradványok tudományos kiaknázásának.

A kutató munkásság eredményei természetszerűen nem maradhattak meg a szaktudomány szűkebb határain belül. Az általános műveltség egyre erélyesebben követelte a maga részére a kultúránk kezdeteire vonatkozó ismereteket s a művelt közönség szélesebb rétegeinek sürgető érdeklődése arra kényszerítette a különböző nemzetek szakembereit, hogy időről-időre a kutatások eredményeit összefoglaló munkákkal lépjenek a nagy nyilvánosság színe elé.

Ma — bár az érdeklődés az ókori kelet iránt a világháború óta csak fokozódott — az ilyen összefoglalásokra az idő nem a legalkalmasabb. Ma már tulságosan nagy anyag áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy különböző korokból származó művelődési kép megrajzolásánál adatainkat meggondolás nélkül egy, minden időre érvényesnek elfogadható képpé mernők egyesíteni. Másrészt az ásatások esetlegességétől függő anyag még mindig sokkal egyenetlenebb, semhogy a kultúrális élet egyes megnyilvánulásai egész fejlődésükben áttekinthetők lennének. Ezen felül — főként a háború után újabb lendületet vett ásatások következtében — immár alaposan megingott a mezopotámiai kultúrkör zárt voltába vetett hitünk is, anélkül, hogy a vele egykorú kultúrkörökhöz való kapcsolataira nézve ezidőszert határozott megállapításokat kockáztathatnánk.

E nehéz helyzet az oka annak, hogy a feltűnő sűrűn

megjelenő synthetikus művek mögött rendszerint ott lappang az az aggodalom, hogy a mezopotámiai ókor igazi összefoglalására még nem érkezett el az idő. E nyomasztó érzést e sorok írója sem tudta leküzdeni, miközben — két évvel ezelőtt könnyen tett ígérete következtében — e könyvecske részére a felhasználható anyagot gyűjtötte, selejtezte és rendezte.

S mikor mégis a nyilvánosság elé merészkedik, főként két megfontolásból merít bátorságot. Egyrészt a munka első — történeti — részének szíves fogadtatása feljogosítja őt annak a feltevésére, hogy az effajta összefoglalásnak a művelt magyar közönség is szükségét érzi. Másrészt a szakfolyóiratokat, monografiákat és összefoglaló műveket a legutolsó hónapokig figyelemmel kísérvén s eredményeiket és tanulságaikat felhasználván, nyugodt lelkiismerettel állíthatja, hogy nem nyújt kevesebbet, mint a más nyelveken megjelent hasonló terjedelmű összefoglalások.

Félreértések elkerülése végett meg kell végül jegeznem, hogy a könyvben tárgyalt anyag csoportosítása nem akar egyszersmind tudományos művelődéstörténeti rendszert adni. Nem kötöttem magam valamely elfogadott systema kényszeréhez, hanem legfőbb törekvésem az volt, hogy az ismétléseket lehetőleg elkerüljem s ezért az egyes fejezetcimek pusztán aggregatív jellegűek.

Budapest, 1927 szeptember hó 4.-én.

D. A.

I. VALLÁSI KULTÚRA.

Az a lázas érdeklődés, amellyel a művelt világ az ékiratos emlékek feltárását kísérte, elsősorban kétségtelenül a vallás javára írandó. Azokat is, akik páratlan elmeéllel s még páratlanabb türelemmel iparkodtak megszólalásra bírni az évezredek óta elnémult agyagtáblák és köfeliratok ezreit és ezreit, meg azokat is, akik az effajta vállalkozáshoz szükséges, anyagilag és erkölcsileg támogató publikumot szolgáltatták, legfőképpen az a válasz izgatta, amelyet a minden emberi okoskodás első és utolsó kérdésére az ékiratoktól kapni reméltek.

Ma, kerek száz esztendővel az ékiratkutatás megindulása után, meg kell állapítanunk, hogy a Tigris és Eufrát melléke e tekintetben nem úgy jutalmazta a reáfordított fáradságot, mint ahogy azt a kezdet kezdetén vártuk.

Mezopotámia ősi vallásáról való első összefüggő — vagy egymással összefüggésbe hozható — adataink olyan időkből erednek, amikor a sumérságnak a sémiekekkel való egybeolvadása már nagyrészt megtörtént. Ennek a helyzetnek megfelelően az emlékekről elénk táruló vallás egy legalább kétféle rendszerből egybegyűrt, ezerféleképpen összebogozódott vallási komplexum. E szövevény egyik-másik elemének a sumérságtól vagy a sémiektől való függését talán vitathatjuk bizonyos valószínűséggel, de sumér és sémi rétegre való szétválasztása

ez idő szerint még nagy körvonalakban sem kísérelhető meg.

Ennek ellenére minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy e két réteg már elvegyülésekor sem volt homogén. Mind a sumér, mind a sémi vallás egész bizonyosan magán hordozta azoknak a szellemi irányzatoknak a nyomait, amelyeknek idők folyamán a különböző műveltségi fokú népek szomszédságában ki volt téve.

Igen ezért a sikernek még kevesebb reményére tarthat számot minden olyan vállalkozás, amely e vegyülékvallás tanulmányozásából akar feleletet kapni a vallás eredetének problémájára, vagy az egyistenhívés és polytheismus elsőbbségének a kérdésére. Ha egyéb úgynevezett primitív nép és egyéb primitív vallás, amelynek varázstükrében az emberiség első vallásos megnyilatkozását szemlélhetnők, nem áll a tudomány rendelkezésére Mezopotámia a legkevesebb joggal vállalkozhatnék e varázstükrő szerepére. A Folyamköz történelmileg fogható legrégibb lakossága sem él a világteremtés tőszomszédságában. Az ő lelke sem az a tiszta lap, amelyen az ifjú emberiségnek a természet-föltötről való első gondolatai olvashatók, hanem többszörösen teleírt, olykor-olykor fogyatékosan letörölt tábla, amelyen alig-alig tudjuk az összetartozó vonalakat betűket vagy mondatokat kihámozni.

1. Pantheon.

Eddigi tudásunk szerint — amelyben lényeges változás a jövőben alig képzelhető el — a mezopotámiai pantheon az egyes városokban egyedüli, vagy különös tiszteletnek örvendő istenek hatalmas serege, amelyben

különböző rendező elvek felismerhetők ugyan, de amely egységes szempontok szerint sohasem volt végigosztályozva.

Hogy az egymáson keresztül-kasul érvényesülő rendszerekről valamelyes fogalmat szerezhessünk, lássunk néhány csoportosító tényezőt.

Az egymás mellé- és alárendelésnek egyik kedvelt formája az egyes istenek családi összefüggésbehozása. Az *Assúr-bán-apli* (668—626) könyvtárából fennmaradt — alapjaiban legalább a 3. és 2. évezred fordulójáig visszamenő — *Enuma elis* «Amikor fönn» kezdetű theomachia a legelején elbeszéli, hogyan származnak le az egyes istengenerációk *Apszútól* és *Tiámatól* egészen az uralmon levő istentriázig, amelynek tagjai *Anu*, *Enlil* és *Enki* v. *Ea*. E családi elv keresztülvitele során — legalább a főisteneknél — azok számára, akiknek a meglevő nőistenekből nem jutott feleség, mesterségesen alkotnak egy-egy nőnemű megfelelőt. Így kerül *Anu* mellé már a sémiektől képzett *Antu* s ugyanígy születik meg *Enlil*nek — talán még sumér eredetű — felesége *Nin-lil* és egy sereg más istennő. Természetes, hogy ez elméleti úton létrejött istenek és istennők általában színtelenebbek, mint azok, akiknek házastársaiul alkotattak. Az egyes istenek családi összefüggése azonban nem minden helyütt és minden korban ugyanaz. *Marduk* — általában *Enki* és *Damkina* gyermeke — olykor mint *Samas* fia szerepel, *Istar* egyszer *Anu* leánya, más-szor *Anu* feleséggé emelt ágyasa stb.

Másik kedvelt formája az istenek rendezésének az állami szervezetnek a mennyországba való kivetítése. Minden főbb isten egy-egy uralkodó, aki körül az alsóbbrendű istenek mint miniszterek, hadvezérek, helytartók,

kamarások, asztalnokok, borbélyok stb. stb. csoportosulnak. Ez istenek össze is különbözhetnek, sőt formális háborúkat is vívhatnak egymással, amelyek eredményeként meghalnak, vagy vazallusává lesznek a győztesnek. Egészen bizonyos, hogy az istenek e rivalizálásában az isteneknek szentelt városok hatalmi villongásai tükröződnek vissza, bár a legtöbb esetben nem tudjuk a megfelelő történeti háttérrel kimutatni. Olykor azonban ez is minden nehézség nélkül sikerül. Az említett *Enuma elis* eposz például *Marduk*nak a többi istenek kérelmére *Tiámat* ellen vívott győztes harcával *Marduk* városának, *Bábel*nek egész Mezopotámia fölötti uralmát okolja meg.

Kozmológikus elméletek hatását érezhetjük az olyan istennevekben, mint *Ansar* (égi v. felső világ), *Kisar* (földi v. alsó világ), *Anu* (menny), *Enlil* (a levegő ég ura), *Enki* (a föld, az alvilág ura).

A Nap (*Utu*, *Babbar*: *Samas*) és a Hold (*Nannar*: *Szin*) magától értetődő tisztelete a csillagászati ismeretek fejlődése során a pantheon főbb isteneinek asztrológiai szisztémák szerint való csoportosítására adja meg a lökést. Ez elmélet szerint *Anu* szállása a legfelső ég, az égi ekvátor, *Enlil* az ekvátortól északra, *Enki*(*Ea*)-é a délre eső öv, *Marduké* a Juppiter bolygó — amelyet különben *Sulpaétól* sajátítottak ki a számára — *Istar* istennőé a Vénusz, *Nabúé* a Merkúr, *Rammáné* a Holló, a *Regulus* v. más csillagkép stb. stb.

A Mezopotámiában született számelméleteknek a pantheonra való alkalmazása következtében az istenek számát 3600 (60×60)-ban állapították meg, — amely szám a ma ismert istennevek száma szerint inkább alacsony, mint magas. Az istenek pontos számának a mai megállapítása főként azért ütközik nehézségbe,

mert nem tudjuk, hogy a reánk maradt kb. 4000-re tehető istennév közül, melyek az eredetileg több istennek is kijáró — később megszemélyesített — díszjelzők. A 3600 isten $\frac{1}{60}$ -része, vagyis 60 a «nagy istenek» száma. Ugyane szám a szent száma *Anunak*, *Enlilé* 50, *Enkié* 40, *Sziné* 30 (talán a hónap napjainak száma?), *Samasé* 20, *Marduké* 10, *Rammáné* 6 stb. Talán a számelméletek hatása is észlelhető a kettősségeken, pl. *Ansar-Kisar*, *Lahmu-Lahamu*; háromságokon, pl. *Anu-Enlil-Enki*; hétségeken, pl. *Szibi*, *Szibitti* («a Hét») stb.

Mindenesetre késői, tudós papi spekuláció eredményei azok a visszhang nélkül maradt törekvések, amelyek a rengeteg istent, mint egyetlen istenség különböző megnyilvánulási formáit iparkodnak közös nevezőre hozni. Egy fennmaradt lista pl. *Mardukot* teszi meg az «Isten»-nek s többek közt *Nérgalt* mint a harc, *Enlilt* mint az uralom és kormányzás, *Samast* mint a jog, *Adadot* mint az eső *Mardukját* emlegeti. Az ilyenfajta egységesítő törekvést bizonyára a természetes fejlődés indította meg. A különböző helyi isteneknek a lakosok érintkezése során s a tudós gyűjtés révén való összetalálkozása alkalmával ugyanis nyilvánvalóvá kellett lennie, hogy különböző helyeken, más-más név alatt nagyjában ugyanazokkal a tulajdonságokkal bíró istenek fordulnak elő. Ez észrevétel eredménye az az érdekes szöveg, amely szerint: *Irra* a kuiti *Nérgal*, *Meszlanta'ea* a bábéli *Nérgal*, *Huskia* a nippuri *Nérgal*, *Ububul* a szippari *Nérgal* stb. Ily módon olvadt bele a szerelem és termékenység istennőinek egész sora *Istarba* s ily módon folytak egybe a harc különböző istenei, vagy a gyógyítás istennői. A különböző istenek azonosítása kiindulhat onnan is, hogy valamely istent kedves-

kedésből hasonlítanak össze egy másikkal. Lélektani szempontból ez ugyanaz az eset, mintha pl. magyar Ciceróról, Horatiusról stb. beszélünk. Ily módon kaphatja például *Marduk* és *Ninurta* vagy bármely más isten a *Gibil* «Tűzisten» nevet.

E folyamatnak a megfordítottja is előfordulhat. Ugyanaz istennek különböző helyeken különböző tulajdonságai nyernek olyan hangsúlyt, amelynek végső eredményeként az egyisten különböző személyekre hasad szét. A fejlődés betetőzéseként az isten helyenként el is vesztheti tulajdonnevét s állandó díszítő jelzőjét veheti fel tulajdonnév gyanánt. Ily módon vált *Adad Bét-Karkara* városában az eső és zivatar, *E-namhe* templomában a bőség, *Hallab* városában a szél istenévé. Így születhetett *Nérgal* isten is *Samas*nak, mint az alvilág urának melléknevéből.

A rengeteg isten nyilvántartásának megkönnyítése céljából — talán iskolai használatra is — számos istenkatalógus készült, amelyek közül nem egy, legalább töredékes formában, a birtokunkba jutott. Sajnos, e katalógusokban felsorolt istenek legnagyobb része számunkra nem egyéb üres, élettelen névnél; valamire való fogalmakat csak azokról alkothatunk magunknak, akiknek szerepét egyéb irodalmi alkotásokból közelebbről ismerjük. Ezek legfontosabbjait a következőkben soroljuk fel.

Istenek.

A harmadik évezredtől kezdve érvényes tan szerint, amelyen a későbbi fejlődés legalább elvben már nem változtatott, a pantheon élén áll a legfelső istentriász: *Anu*, *Enlil* és *Enki*.

Ezek elseje *Anu* a megszemélyesített Menny, «az

istenek atyja», «az istenek királya», aki a királyi jelvényekkel felruházva a legfelsőbb Égben, «*Anu* egében» székel az istenek számára is alig megközelíthetően. Legtekintélyesebb földi szentélye *Uruk* városában az *É-anna* «Menny Háza», de több más városban is bír templommal. Szent száma a számrendszer alapja, az isteni «60», a csillagászati spekuláció pedig az égi egyenlítőt utalja ki számára birodalmul. Bár ő «az Isten» s az anui méltóság (*anútu*) a legmagasabb kitüntetés, amely istent érhet, személye az istenek és emberek közt nem örvend sem különös rokonszenvnek, sem népszerű tiszteletnek. Sötéten, zárkózott titokzatosságban székel félelmes végzetként a mindenség felett s ha olykor-olykor megelevenedik és közvetlen szerepet vállal az istenek és emberek sorsában, rendszerint mint szigorú, könyörtelen hatalom lép fel. Zordságát alig enyhíti az a körülmény, hogy a sémi spekuláció nevének nőnemű alakját megszemélyesítvén *Antuban* (a nőnemű «Menny») feleséget is rendelt mellé s hogy az istenek végső kétségbeesésükben mégis csak hozzá folyamodnak segítségért.

Elmosódó, színtelen s élet nélküli alakja jogossá teszi azt a kérdést, hogy feleségéhez hasonlóan ő maga is nem tudós teológiai spekulációnak köszönheti-e eredetét. Egyáltalán nem lehetetlen ugyanis, hogy mikor az *eridui Enki* (a föld, az alvilág ura) s a *nippuri Enlil* (a forgószele, a levegőé ura) a különböző helyi kultuszok összekeveredésével az istenek rendszerezésekor rokon képzsű nevük miatt együvé kerültek, a papság szükségesnek látta, hogy a földi világ és alvilág urai mellett legyen ura a csillagok égi világának is és a hézag kitöltése céljából egyszerűen megszemélyesítette a

Mennyet. Annyi mindenesetre kétségtelen — és ezt a körülményt, bár nem is bír határozott bizonyító erővel, számon kell tartanunk, — hogy *Anu* ez ideig nem fordult elő *Lugalzaggiszi* (2662—2638) előtt a nagy istenek sorában.

Több étellel teljes, bár az emberiséggel szemben nem sokkal barátságosabb, az istentriász második tagja: *Enlil*, *Nippúr* város helyi istene. Nevének jelentése szerint — *Enlil* = «a levegő, a forgószél ura» — eredetében talán viharisten, a történeti időkben a földi világnak, a mindenség középső rétegének az istene, az «országok ura», a «hegységek ura», akinek nippúri temploma hegyi karakterének megfelelően az *É-kur*, «Hegyháza» nevet viseli. Valamikor egész Sumérföld nemzeti istene volt, akivel az egyes helyi istenek «*Enlil* elsőszülöttje», «*Enlil* erős borja» stb. néven csaknem kivétel nélkül kapcsolatba hozattak. Ő a «végzetek meghatározója», a «sors-tábla» viselője s ugyanő az az isten, akitől megbízást és elismerést kell kieszközölnie az egész «Ország» uralmára igényt tartó uralkodónak. Ő határozta el az ősidőkben az embereknek vízözönnel való elpusztítását s ő az egyetlen isten, aki *Um-napistim*nek a vízözönből való megmenekülését nem nézi jó szemmel.

Vezető szerepének magyarázatára keletkezett az őskaossal, *Tiámattal* való harcról szóló mythos, amelynek eredetileg — míg *Bábel* diadalra jutásával *Marduk* el nem foglalta a helyét — ő volt a győztes főhőse. Bár idők folyamán a sémi Babilónia nemzeti istene, *Marduk* javára sokat veszít jelentőségéből s a valamikor csak neki járó *Bél*, «*Űr*» tulajdonnévvé vált címét is át kell engednie szerencsés riválisának, sőt Assziriában eleségét *Ninlil*t is a helyére lépő *Assur* veszi el tőle,

mint «öreg úr» az egész történelem folyamán megőrizte emlékét egykori nagyságának.

A csillagászati theória az égi egyenlítőől északra eső övet jelölte meg az uralma alá tartozó csillagok útja gyanánt, szent számként pedig az «50» jutott osztályrészéül.

Felesége *Ninlil*, a «nagy anya», akinek alakja olykor *Istaréval* folyik egybe, «az Urnő», *Béltu* (Bélit), «az országok úrnője», aki férje előtt az emberiség jóindulatú közbenjárója.

Az emberek iránt állandó barátsággal viseltetik s az istenek és emberek viszályában mindig az emberek pártját fogja az istentriász harmadik tagja, *Enki* (akkad nevén *Ea*), *Anu* fia és «képmása». Sumér nevének jelentése: «a föld, az alvilág, az alsó részek ura». Hogy mily értelemben szerepel nevében a «föld, alvilág, alsó rész» jelentésű *ki*, mutatja az akkadoktól kedvelt — valószínűleg ugyancsak sumér eredetű — *Ea* név második tagja, amely *víz*et jelent. Félrevezető neve dacára ugyanis *Enki* nem a föld, hanem a földi világ alatt és körül elterülő vizek istene. Földi székhelye a «folyamok torkolatánál», a Kr. sz. e. 3. évezredben még a Perzsa-öböl partján fekvő *Eriduban* volt, ahol *É-abzu* «Apszu (Abyssos) Háza» nevű templomából kísérte figyelemmel szeretett embergyermekai ügyes-bajos sorsát. Mivel a feneketlen, titokzatos vízmélység a bölcsesség székhelye (*ab-zu* = «a bölcsesség lakása»), az *abzu* ura minden tudásnak végső kútfeje. Nemcsak, hogy az embereket tanította meg a különböző mesterségekre, az írásra s a tudományokra, hanem — mint a titkos tan birtokosa, minden varázslás, jóslás és hatékony ráolvasás ismerője — az istenek seregében is megkülönböztetett tiszteletnek

örvend. Az istenek háborúsága idején ő volt az, aki a félelmes *Apszút* ígézetével álomba merítette s megölte, ő támogatta tanácsával *Mardukot* *Tiámat* elleni harcában s az ő utasításait követi *Marduk* a világ teremtésénél is.

Mint sumér mellékneve: *Nudim-mud*, «a teremtmények létrehozója» mutatja s az emberiség iránt tanúsított állandó jóindulatából is következik, valószínű, hogy *Marduk* elhatalmasodása előtt őt tekintették a teremtető és éltető istennek. Ilyen minőségében utasította *Adapát*, mikor az *Anu* haragját magára vonta, arra, miként viselkedjék a haragvó istennel szemben (I, 55. s. k.), ilyen minőségben tanácsolta *Úm-napistimnek* a hajóépítést, mikor *Enlil* a vízözönt elhatározta (I, 56. sk.) és ilyen minőségében szerepel a rituális szövegekben és ráolvasásokban éltető, bölcs orvosként, aki a beteget meggyógyítja, az elesettet feltámogatja, a gyöngét segíti és a gonosz vágyakat elhárítja. Szent száma «40», mennyei dominiuma a csillagászati spekuláció szerint az égi egyenlítőtől délre eső öv, «*Enki* útja».

Feleségének sumér neve *Dam-ki-na* vagy *Damgal-nunna* «a nagy főfeleség». Mint «az ég és föld úrnője», «az abyssos királynője», a «királynő» idők folyamán az Anyaistennő szerepét játssza.

A számelmélet szerint a legfelső istentriász után a szent «30» birtokosa, a Holdisten, *Nannar* «Világító»: *Szin* következik. A vallási szinkretizmus idején, még a sumér korban *Enlil* elsőszülött fiává lett, aki állandó harcában a sötétség szellemeivel, «a 7 gonosszal» már-már alul marad, amikor valamelyik isten — a későbbi felfogás szerint *Marduk* — segítségével erőt vesz a sötétségen. E havonta megújuló harc és győzelem

mellett van egy ritkábban előforduló, de annál veszedelmesebb: a holdfogyatkozás. Mint az időt havonta kimérő és megállapító istenség, *Enli*hez hasonlóan ő is «a végzet meghatározója» melléknévvel bír. Legfőbb kultushelyei a délbabiloniai *Ur* s az északmezopotámiai, *Balih*-menti *Harrán*; mindkettő a zsidóság ősatyjával, Ábrahámmal közelebbi vonatkozásban álló hely. Főtemploma *Urban* az *É-gissirgal*, az «Alabástrom-Ház», v. «Nagy Fény Háza» (?) *Harránban* az *É-hulhul*, az «Öröm Háza».

Mint sumér mellékneve: *En-zu*, a «Bölcsesség Ura» mutatja, a «kifürkészhetetlen» Holdisten *Enkine* is versenytársa volt, mint a jóslás, főként az álmjóslás és orvostudományok istene. A mi szempontunkból sajátosságosnak látszik, de a helyi viszonyok ismerete alapján érthető, hogy Mezopotámia ókori lakói elsősorban neki és nem a mindent elperzselő napnak tulajdonították a fák és növények növekedését s az élőlények fenntartását.

Felesége *Nin-gal*, a «Nagy Úrnő», amellet, hogy férje hitvestársaként a végzetet megállapítja a mennyben, főként mint anya lép előtérbe. *Szintől* fogant gyermeke a hatalmas *Napisten*, *Utu*, «Nap» vagy *Babbar*, «Fényes» (?), «Fehér» (?): *Samas*. Mint a leghatalmasabb égitest, természetesen egészen különleges figyelemben és tiszteletben részesül, sőt külön isteni személyekké esik szét felkeltében, delelésekor, lenyugtában. Éjjel az alvilágot járván, hajnalban felnyitja az ég hatalmas kapuit s a kettős csúcsú mennyei hegyen átlépve, felhág a horizontra, hogy — kezdetben bizonyára gyalog, később, mint a görögök is képzeltek — gyors kocsi-jával keresztülszáguljon az égen, távoli, ismeretlen

vidékek, senkitől nem látott tengerek felett és estére újból az alvilágra szálljon alá.

Bár a vegetációval való kapcsolata nem volt ismeretlen, sugarainak inkább perzselő hatását félték, mint éltető erejét tisztelték. Ezért az éltető Holdistennel szemben inkább a halál és az alvilág képviselője.

Legfontosabb tulajdonsága azonban nem a meleg, hanem fény. Közeledtére minden homály, minden titok eloszlik és világossá válik; szeme előtt semmi sem maradhat rejtve, hiszen fénye még a tenger mélyére is lehatol. Ezért ő az igazság istene, az «ég és föld hatalmas bírása», aki a napvilágra hoz és büntet minden bűnt és gonosz-ságot és megjutalmazza a titokban tett jót. Ugyanez okból *Enki* és *Szin* mellett ő a jóslás és végzet istene is. Gyermekai *Nigginā: Kétu*, a «Jog», és *Nigszidi: Mésaru*, az «Egyenesség». Ő az, akihez a gyöngé, az erőtlenség, az özvegy és árva, a szegény, a félénk vándor, az utazó kereskedő s mindaz fordul, aki családjától s hazájától távol kénytelen időzni. Ő a hős, a félelmes harcos, akinek nem állhat ellene semmiféle gonosz ellenség, ő az «Országnak» a megvilágítója és megoltalmazója. Földi székhelyei Babiloniában főként *Larsa* és *Szippar*, szentélye mindkét helyt az *É-babbar*, a «Fénylő (?)», v. Fehér (?) Ház», *Assúrban* pedig *Szinnel* együtt bír egy kettős templomot.

A számelmélet értelmében szent száma a «20».

Felesége *Aja*, az alvilág istennője, a sírok zöldbe öltöztetője, aki örömmel s lakomával várja esténként az éjszakára hazatérő férjét.

Samas után rangsorban a Zivataristen, sumér nevén *Iskur*, *Mér* v. *Mur*, akkadul *Rammán*, a «Bömbölő», vagy nyugati sémi elnevezéssel *Adad* (az ószövetségi

Hadad) következnek. A különböző nevek tanúsága szerint személyében valószínűleg több különböző zivatar-, vihar- és esőisten olvadt egybe. Mint zivataristen úgy «bömböl az égben», hogy a *supuk samé*, az «ég töltése» (II, 166.) reng, a felső és alsó vizek kibocsátásával eltépi a gátakat s özönvízzel borítja el a földet. Ha dühöng, az égi istenek reszketve húzódnak az égbe, az alvilágiak pedig az alvilágba. Mint esőisten, a növényzet és állatvilág jóltevője, a bőség ura és előidézője, akit kérve kér minden élő, hogy el ne zárja az ég csatornáit és el ne dugaszolja a földi forrásokat, mert különben az ország a drágaság és éhínség következtében elpusztul. A csillagászati teória szerint szent csillaga a Holló, a Regulus, vagy a *Numusda*-csillag, a számelmélet értelmében szent száma a «10» vagy «6».

Székhelye *Bêt-Karkara* városa, de szentélllyel birt *Bábelben*, *Borzippában*, *Aleppóban* és *Assurban* is, ahol templomát később az ő és *Anu* tiszteletére szentelt kettős templommá építették át. Felesége az Aratószűz csillagképben megnyilatkozó *Sala*, a hegységnek és hóviharnak istennője.

A «10»-es számot megosztja *Rammánnal* — egyebek közt — a mezopotámiai mennyország talán legnagyobb karriért befutott istene, *Marduk*. *Marduk Enki* és *Damkina* elsőszülötteként *Eriduban* mint egészen alacsony rangú istenség örvendett némi tiszteletnek. Diadalmas pályafutása akkor kezdődött meg, amikor hogy, hogy nem sikerült egy kis vidéki városkában, *Bábelben*, helyi istenként gyökeret vernie. *Bábel* hatalma a *Hammurápi*-dinasztia (2057—1758) terjeszkedése révén egyre jobban emelkedvén, vele együtt emelkedett *Marduk* is, hogy végül *Hammurápi* (1955—1913) alatt az

egységes Babilónia nemzeti istenévé lépjen elő. Hihetetlen előretörése akkor nyert mennyei szankciót, amikor a bábéli tudós papság — kétségtelenül *Hammurápi* megbízásából — átszervezte kedvéért az egész pantheont s *Tiámat* feletti győzelme fejében átvétette vele az istenek feletti uralmat, az *Anu*-méltóságot, a sorstáblákat s mindazt a jelvényt és díszítő jelzőt, ami az istenek királyát, a menny és föld legfelső parancsolóját jog szerint megilleti.

Azóta ő az «ég és föld királya», az «urak ura», a «királyok királya», a *κατ'ἑξοχην* *Bélu*, «Ur», a világ és az ember teremtető istene, aki a különböző istenek legszébb és legértékesebb tulajdonságait egyesíti magában s e tulajdonságok birtokában háttérbe szorít minden egyéb istent.

Főtemploma a bábéli *É-szag-ila*, a «Fej Felemelésének Háza», amely mellett természetesen a legtöbb babiloni és asszír városban bírt többé-kevésbé jelentékeny szentéllyel. A csillagászati teória szerint csillaga a Jupiter bolygó.

Felesége *Serú'a* «Hajnal», *Érú'a* «Terhes(?)», vagy leggyakrabban *Çarpánu*, «Ezüstös» nevek alatt szerepel. Ez utóbbit a népetimologia *Zér-bánu*-ra «Ivadékos Szülő»-re módosította, hogy anyaistennői jellegét kifejezésre juttassa.

Marduk és *Çarpánu* leszármazottja a *Bábel* testvérvárosában, *Borzippában* otthonos *Nábú*, a «Szónok». Egyike a legkedveltebb és legrokonszenvesebb isteneknek. Miután «az írástudás a szónokok anyja s a mesterek atyja», természetesen *Nábú* az, aki az írás tudományával megajándékozta az emberiséget. E minőségében egyúttal irnoka, titkára az isteneknek s védőistene a

tudományoknak és művészeteknek. Mivel ő írja fel a sorstáblára az elkerülhetetlen végzetet, szükségképen mindentudó s ezért ő adományozza az értelmet és belátást is a kiválasztott halandók számára. Mint a «számla *Mardukja*», kapcsolatba kerül a kereskedelemmel, — hasonlóan görög és római megfelelőihez, akikkel, úgy látszik, a tolvajok védőségét is megosztja. Ez előttünk talán kevésbé rokonszenves szerepe azok mellett a képzetek mellett, amelyek az ókori keleten a kereskedőhöz tapadtak, egyáltalán nem feltűnő.

A felsorolt, nagyjából közös nevezőre hozható tulajdonságai mellett forrásaink olykor — nem tudjuk, minő összefüggésben alaptermészetével — mint a források megnyitóját, a növényzet termesztőjét, sőt mint az istenek nemzőjét és megújítóját emlegetik őt.

Tisztelete egy időben különös kedveltségnek örvendett Asszíriában, ahol *III. Adadnirári* (805—782) egyik főtisztviselője azt a tanácsot adja: «*Nábuban* bízzál; más istenben ne bízzál!»

Borzippai *Ē-šida*, «Igazság Háza» nevű temploma mellett a sumér *Enzag*, v. *Umun-šag*, «Főúr» néven nevezetes szentéllyel bír *Tilmun* szigetén is. Szent csillaga a Merkúr bolygó. Felesége *Tasmētu*, «Meghallgatás»; a vele való házasságkötését évente 11 napig tartó ünnepséggel ülték meg. (II, 57.)

Az alvilágnak az istene *Nérgal*. Miután neve, jelentése szerint — *Né-urú-gal*, «a Nagy Lakás (= Alvilág) Ura» — eredetileg aligha tulajdonnév, nem lehetetlen, hogy a Napistennek, mint az alvilág urának a melléknevéből kelt életre. Ez esetben a Napnak mindent felperzselő erejét személyesítené meg. Valóban egyik szövegünk szerint nyugati sémi neve *Sarrápu*, «Elégető»

(Szeráf?), másutt *Gibilel*, a Tüizistennel azonosítják, aki-
nek «izzó a szája», sőt egy késői feljegyzés szerint:
«*Dumuzi* hó 18-án leszáll *Nérgal* az Alvilágba s *Kiszlimu*
28-án jó fel. *Nérgal* és *Samas* egy».

Főszentélye a *kutai É-meszlám*; szent csillaga a
szerencsétlenséget hozó Mars bolygó.

Felesége *Ereskigal*: *Allatu*, az alvilág királynője,
akit a mythológia szerint kissé tulságosan energikus
módon hódított meg. *Ereskigal*, a hatalmas uralko-
dónő, maga elé idézte őt az Alvilágba, hogy számot
adjon róla, miért maradt ülve az istenek gyülekezetében
az Alvilág követének, *Namtarnak* belépésekor. A szá-
monkérés során *Nérgal Ereskigalt* a hajánál fogva lerán-
totta a trónjáról s dühében le akarta vágni a fejét.
Erre a megrémült istennő kétségbeesetten könyörgött
kegyelemért s felajánlotta neki szerelmét és az Alvilág
feletti uralmat, amit ő el is fogadott. *Nérgal* mellett
Ereskigal férje gyanánt szerepelnek még *Gugalanna* s
egyebükt *Ninazu*.

Ugyancsak harcias isten *Ninurta* (*Nimurta* = Nim-
ród?), *Enlil* fia, «az istenek vitéze», a háborúnak és a
vadászatnak istene. Mivel egyik sumér melléknéve *Lugal-
banda*, «kis király», azonos az első *uruki* dinasztia har-
madik tagjának nevével (I, 58), amely talán szintén csak
melléknév, nem lehetetlen, hogy e mitikus király valódi
neve ugyancsak *Nimurta* volt. *Nimurta* isten e szerint
eredetében azonos lenne a ködös ősidőkben kétségte-
lenül nagy szerepet játszott uralkodóval, akinek embe-
ribb alakját őrizte meg az Ószövetség a *Bábelt*, *Urukot*,
Kalnet, *Akkadot*, *Assurt*, *Ninivét* stb. alapító Nimród-
ban, aki «hatalmas vadász volt Jáhó színe előtt». (Gn 10,
8—12.) A későbbi spekuláció szerint, *Nérgalhoz* ha-

sonlóan, ő is a Napisten egyik megjelenési formája, mégpedig a déli és nyári Napé. Talán vadászai minőségében lett a növények és kővek urává és sorsuk meghatározójává. A csillagászati tan szerint szent csillaga a Saturnus bolygó.

Felesége *Nin-Nibrú'a*, «Nippúr úrnője», vagy más források szerint *Gula*, a gyógyítás istennője, aki egyébként mint a kevésbbé ismert *Abu* (talán csak *Ninurta* egyik mellékeve?) felesége is szerepel. *Enlil* fia lévén, *E-sumedu* nevű főszentélye *Nippur*ban volt.

A mennyei hatalmasságok seregében egyike a legérdekesebb egyéniségeknek *Istar* istennő.

Kevés istene van a mezopotámiai pantheonnak, akit a mythos a rokonszenves és visszataszító s általában ellentétes vonásoknak olyan szövevényével font volna körül, mint őt. Ő a tiszta anya: «keble nyitva s balján gyermeket hordoz, aki keblén táplálkozik, míg jobbával cirógatja őt». Ugyanő a buja «kéjő», aki kegyetlenül és szívtelenül megkínozza a hálójába került istent, embert vagy állatot s «évről-évre könnyet fakaszt». Ő az «egek és csillagok királynője», de «ha sör mellett ül, nő léteire úgy viselkedik, mint egy erős férfi». Mint a «teremtmények szülője», keservesen megsiratja a vízözönben elpusztult emberiséget s mint a háború istennője, könyörtelenül «hányja halomra a harcosok hulláit». Az egyik hagyomány szerint *Szin* leánya, aki először *Anu* ágyasa lett, majd kiszorította helyéről *Antut*, a törvényes feleséget, a másik szerint *Anu* leánya. Sőt, hogy teljes legyen az összevisszaság, női mivoltát jó és rossz értelemben ábrázoló szobrai mellett olyan képmásai is voltak, amelyeken — mint egy ékiratos szöveg írja — «Assurhoz hasonlóan szakállal bírt».

A férfias és nőies vonások összekeveredésének a nyitját talán abban találhatjuk, hogy a babiloniak az *Istarnak* szentelt Vénus bolygót reggel hímneműnek, este nőneműnek tartották. Úgy látszik, hogy kezdetben a hajnalcsillagot s az esti csillagot két különböző csillagnak nézvén, két különböző istennek tulajdonították, akik közül az egyik a háború és vadászat férfiistene, a másik pedig a szerelem és anyaság istennője volt. Mikor azután rájöttek a két csillag azonosságára, az egymással szembekerült istenek közül *Istar* bizonyult az erősebbnek: férfi kollégája eltűnt az élők sorából, de tulajdonságait és feladatait örökbe hagyta a győztesre. Egemással ellentétes női tulajdonságainak magyarázatára pedig egyetlen eshetőség az, hogy több különböző istennő olvadt benne egygyé. Erre látszik utalni — egymással etymológiai szempontból mindenesetre összefüggő — sumér neveinek nagy száma is. *In(n)an(n)a*, *Innin*, *Ennin*, *Nin*, *Ninni*, *Nana* stb. ugyanis valószínűleg a különböző helyeken különböző tulajdonságokkal felruházott nőistennek dialektikus nevei. Legnevesebb kegyhelyei *Uruk*, *Ur*, *Hurszagkalama*, *Assur*, *Ninive*, *Arbela* stb.

De tisztelete messze Mezopotámia határain túl az egész ókorban el volt terjedve épúgy, mint híres szerelmeséé, *Tammúzé*, aki abban is hasonlít hozzá, hogy alakja ugyancsak elmosódik az egymással ellentétes hagyományok kusza szövevényében. *Tammúz* sumér neve *Dumu-zi(d)*, «Igazi fiú», vagy teljesebb formában *Dumu-zi(d) abzu*, «az Abyssos igazi Fia», amely néven *Enki (Ea)* és *Szirdu* gyermekeként szerepel. Más forrás *Szin* fiaként említi, van olyan is, amely két különböző *Dumuzit* ismer. *Istar*hoz való viszonya szempontjából olykor fia, máskor fivére s ismét máskor kedvese az

istennőnek. A *Dumuzi* névre hallgató isten vagy istenek mellett a rege ugyane néven két mythikus királyt is emleget: az egyik *Dumuzi*, «a pásztor», aki a vizözön előtti időkben *Bad-Tibirab*ban uralkodott 28800 évig, a másik a vizözön utáni I. *uruki* dinasztiához tartozó s mindössze 100 évig trónon ült *Dumuzi*, «a halász».¹

Amennyire a személyéhez tapadt sokféle vonásból ki lehet hámozni, *Tammúz* alapján véve vegetáció-isten, vagy legalább is ez a minősége lett időnk folyamán uralkodóvá. Halálának (I, 54) okául az egyik hagyomány a vaddisznót említi fel, a másik sejteni engedi, hogy szerelmesének, *Istarnak* volt része korai alvilágraszállásában. Kultuszának elterjedtségére jellemző, hogy Ezechiél próféta szerint a jeruzsálemi templom kapujában is *Tammúzt* sirató nők ültek (8, 14.). E nagy elterjedtség mellett feltűnő, hogy kultusza középpontja két egészen jelentéktelen városka: *Kinunir* (talán *Lagas* egyik negyede?) és *Dúr-qurqurri* volt. Szent csillaga egyes szövegek szerint a «*Bérescsillag*» (a mi *Aries*ünk), másutt a nem azonosítható «*Zöldcsillag*».

Talán még *Marduk*nál is nagyobb karriért futott meg az asszírok nemzeti, istene *Assúr*.¹ Jelentéktelen városi istenből a hatalmas asszír birodalom főistenévé lépven elő, az asszír pantheonban ő került *Enlil* helyére, akinek egyéb kiváltságai mellett a feleségét, az *Istar assurt*ival, az «asszír *Istar*»-ral azonosított, *Nin-lil*t is elhódította. Az asszír önértzet azonban még ennyivel sem érte be. Mivel neve az *Anu-Enlil-Enki* triász

¹ Annak, hogy az isten nevét *Asúr*nak s a városét *Assúr*-nak írjuk és ejtsük, mint azt az assziriológusok egy része teszi, a feliratokban nincs elég alapja. Az istennek és városának neve egész biztosan ugyanaz.

megelőző istengeneráció *Ansaréra* emlékeztetett, előszeretettel azonosították a két nevet s *Assúrt* olykor *Anu* atyja gyanánt tüntetik fel. Idők folyamán, úgy látszik, a neve is módosult. Legrégibb szövegeinkben ugyanis *A-sir*, vagy a valószínűen ugyancsak *A-sir*nek olvasandó A-USZAR alakban fordul elő. Legnevesebb temploma, bár a legtöbb asszír városban volt szentélye, természetesen az asszír *É-sarra*, amelynek «szentek-szentje» az *É-hurszag-kurkurra*, az «Országok Hegyének Háza» nevét viselte.

E részletesen ismertetett istenek mellett elég gyakran szerepelnek még *Nuszkú*, *Ninurta* hadvezére; *Niszaba*, a vegetáció istennője; *Mah*, aki *Nin-Mah*, *Mama*, *Nin-tu* néven, mint *Istar*, az ég királynője, anyai-istennő; *Sulpa'e*, *Mah* férje; *Id* a folyamisten, a víz-próba istene; az *Istarral* eggyé lett *Anunitu* vagy *Anuna'ttu*; *Zamama*, *Zababa* vagy *Ilbaba*, a hadiisten; *Uras*, a termés és háború istene; *Nin-Girszu*, *Lagas* város *Girszu* nevű negyedének *Ninurtával* azonosított istene; *Ba'u*, *Anu* leánya; *Sulmánu*, *Ninurta* egyik változata; *Nin-gis-zida*, *Tammúz* barátja; *Irra*, a vihar-isten. A nyugati sémi (amurrita) eredetűek közül még nem említettük *Asratut*, «az ég királyának mátkáját»-t és az *Enlillel* azonosított *Dagant* (az Ószövetségben *Dagón*, mint a filiszteusok istene). Kassú eredetűek s a kassú-dinasztia idején (1746—1171) nyertek a babiloni pantheonban illetőséget *Sugamuna*, a hegyi és hadi-isten, *Sumalia*, *Sugamuna* nővére, *Sipak*, a kassú hold-isten, *Súrias*, a kassú napisten. Elámi eredetű a *Sulmánuval* azonosított *Susinak*.

Az istenek hatalmas serege két táborba oszlik. Az egyik rész gyűjtőneve *Igigé*, a másiké *Anunnaké* vagy

Enukké. Forrásaink úgy emlegetik őket, mint «az ég Igigéit s a föld Anunnakéit». (*Igigé sa samé, Anunnaké sa irčiti*) és ennek a felfogásnak megfelelően *Anu* az *Igigé, Enlil* pedig az *Anunnaké* királya.

Héroszok.

Rangsorban az istenek után következnek a hőrszok, akiknél az emberi eredet még többé-kevésbbé felismerhető, vagy akik az istenek sorából sülydedtek alá őskori királyokká. Nevesebbjeiket, *Adapát* (I, 53.), az egészen istenné vált vagy isteni eredetű *Tammúzt* (I, 55; II.), *Úm-napistimot* (I, 55—56.), *Etanát* (I, 57), *Nimurta?* — *Lugalbandát* (I, 58.), a kétharmadrészben már istenné lett *Gilgamest* és *Enkidut* (I, 58—59.) már felemlítettük, rajtuk kívül hőrsz számba vehető valamennyi őskirály (I, 155. skk.), valamint az *Ur, Nippur, Eridu, Kullab, Kés, Lagas, Suruppak* városokból való «hét bölcs».

Démonok.

A teológiai tudat világában nagyban és egészben körvonalazott, tisztán kivehető istenek és hőrszok mellett sumér és akkad világot a titokzatos, a tudatalatti kaotikus homállyal rokon torzalakok egész légiója népesíti be. Egy-egy sokat sejtető név — *Uggallu, Musrussu, Labartu, Asakku* stb. stb. — s a hozzájuk tapadt, legtöbbször szorongást keltő képzet az, ami e határozatlan alakú, sötét lényeknek életet ád. Az *Etimmu* és *Utukku* a halottak szellemei, *Lilú* és *Lilitu* az éjszaka démonai, az *Asakku* a fejet, az *Utukku* a nyakat, az *Alú* a keblet veszélyezteti, a *Labaçu* lidércnyomást, a *Labartu*, a gyermekek réme, nyavalyatörést okoz stb. Az alvilágnak és sivatagnak e szülöttei ott vannak min-

denütt, ahol bűn, betegség, szerencsétlenség fordul elő; ők a «vérszívók», «vérszívók», akik «elragadják a feleséget a férjtől, elveszik a gyermeket az atya öléből, elűzik az urat a családi házából, a rabnőket a kamráikból, a fiat az apósa lakásából, a gyermeket a családjától, kiverik a galambot a ducából, a fecskét a fészkeből, leütik a szarvasmarhát és a juhót, betegséget hoznak a lovak jászlába és nyavalyát a szamarak istállóiba».

E démonok földi szolgálói és képviselői a férfi (*kasápu, száhiru, musépisu*) és női boszorkányok (*kassáptu, száhirtu, musépisu, rágintu*), akik titokzatos ismereteik birtokában ráolvasással, szemveréssel vagy különböző ártó machinációkkal rászabadítják embertársaikra a poklok e rémséges seregét s borzalmakat és szerencsétlenségeket idéznek fel a segítségükkel.

A rosszindulatú démonok garázdálkodását ellensúlyozzák a jó szellemek, akik megszállva az embert, távol tartanak tőle minden ártalmat. Ugy látszik a démonok javarésznének megvolt a megfelelő jó anyyala is. Az *Utukké limnúti*, a «gonosz *Utukkuk*» mellett ott van a «kegyes *Utukku*», az *Utukku damqu*, sőt a *Sédu damqu* és *Lamasszu damqu* ismertebbek, mint ártó megfelelőjük s ha je'z'o nélkül állnak, általában jó szellemet jelentenek. Ugyancsak jóindulatúak a *Kuribé* (talán az ószövevségi *Kerubok*?) és a nőneműnek képzelt *Káribáte*.¹

¹ Mindkét név töve: *Karábu* = 1. imádni (valamely istent); 2. megáldani (valamely embert).

2. Az ember.

«Istenének gyermeke.»

A világnak az istenek után legelőkelőbb lakója az ember, akit valamely — a különböző helyi hagyományok szerint más és más — isten alkotott. E teremtető isten a bábéli eredetű *Enúma elis* éposz szerint természetesen Marduk, aki az éposz VI. táblájának elején a következőképen jelenti be tervét Eának:

«Vért akarok «megkötni»; csontot létrehozni.

Lullát akarom előállítani: «ember» legyen a neve;

Meg akarom teremteni Lullát, az embert».

A terv végrehajtása oly módon történik, hogy a *Tiámatot* harcra ingerlő *Kingunak* vérét veszi s annak segítségével alkotja az embert. Egyéb hagyományaink szerint ugyancsak valamely isten vérét keveri el a teremtető isten vagy istennő földdel, hogy létrehozza az «istenség képmását» a földön. Az ily módon alkotott s lélekkel (*zinapistu*) elevenné tett ember joggal viseli az «istene gyermeke» nevet, annál is inkább, mert az istenség nem hagyja őt magára ezután sem, hanem jószágos «atya» módjára «kegyes keze» irányításával vezérli őt az életen át.

Az élet feladata pedig a világ harmóniájába való beilleszkedés: az ember rendeltetése, hogy az istenek szolgálatára álljon, helyettük dolgozzék, hogy ők zavartalan «kényelemben élhessenek» a szentélyeik számára teremtetett földön. Az istenség akarata, amely az ember életének abszolút normája, különböző úton jut a halandók tudomására: közvetlen, ébren vagy álomban

adott kinyilatkoztatással; a történelem folyamán különböző alkalmakkor nyilvánított s az egyházi és világi törvénygyűjteményekben lefektetett általános érvényű előírások révén; a csillagos égen (*sitir samé*; «az ég írása») vagy a földi eseményekben nyilvánuló előjelekkel stb.

Amíg az ember rendeltetésének él s az isteni akaráthoz igazodik, addig a világrend egyensúlyban, ő pedig a kegyelem állapotában (*salimu*: «ép», *ellu*: «tisztta», *quddusu*: «szent») van. «Az isten örvendez az ilyen embernek, kedveli őt s jóval fizet vissza neki».

A bűn.

Az ember és isten közti összhangot s ezzel az ember állapotát megzavarja a bűn, amelyet az ember azzal követ el, hogy az istenségnek különböző módon kinyilatkoztatott akaratát tudva és szántsándékkal, hanyagságból vagy tudatlanságból, gondolattal, szóval, cselekedettel vagy mulasztással megsérti. A bűn, amely elkövethető a kultusz, az erkölcs és jog terén, irányulhat valamely isten vagy az istenek s a felebarát ellen.

A bűn jelölésére használt számos szó (*nam*, *namtagga*, *sebida*: *annu*, *arnu*, *hititu*, *qullultu*, *sértu*, *egú* stb.) sajnos nem ad pontos felvilágosítást arra nézve, hogy mily kategóriáit állították fel a bűnöknek, bűnlistáink pedig, amelyek a legheterogénebb bűnöket sorolják fel egymásután, ugyancsak cserben hagynak bennünket e téren.

Hogy mi minden ment bűnszámba az ókori Mezopotámiában, arról szemléltető képet nyújt egy afféle — itt kivonatossan közölt — «általános feloldozás»:

Az istenétől eltiltottat evett? Istennőjétől eltiltot-
tat evett?

«Igen» helyett «Nem»-et? «Nem» helyett «Igen»-t
mondott?

.....

Istenét megvetette? Istennőjét megvetette?

..... Gonoszat mondott?

..... Illetlent mondott?

.....

A bíróval hibás ítéletet hozatott?

.....

Elnyomta a gyöngét?

.....

Elválasztotta apától a fiát?

Elválasztotta fiától az apját?

Elválasztotta anyától a leányát?

Elválasztotta leánytól az anyját?

Elválasztotta anyóstól a menyét?

Elválasztotta menyétől az anyósát?

Elválasztotta testvértől a testvérét?

Elválasztotta baráttól a barátját?

Elválasztotta társtól a társát?

Nem bocsátotta el a foglyot? Nem oldotta fel a
megkötöttet?

Nem láttatta meg a napvilágot a bebörtönzöttel?

Azt mondta egy fogolyra: «Fogd őt el!»? Egy meg-
kötözöttre: «Kötözd meg őt!»?

Ismeretlen a bűn az isten ellen, ismeretlen a bűn az
istennő ellen!

Megbántott egy istent? Megvetett egy istennőt?

Bűne van istenével szemben? Vétke istennőjével
szemben?

Megsértette őseit? Gyűlölte bátyját?
Megvetette apját és anyját? Lebecsülte nénjét?
Kicsiben adott s nagyban felejtett?
Nem őszintét beszélt? Meggondolatlant tett?
Rágalmat mondott? . . .
Hamis mérleget használt s az igaz mérleget nem
használta?
Hamis pénzt elfogadott? . . .
Eltaszította a törvényes örököst? Törvénytelen örö-
köst csempészett be?
Hamis határt vont? A helyes határt nem vonta meg?
Eltávolította a határvonalat, a határjelet vagy határ-
követ?
Behatolt felebarátja házába?
Közeledett felebarátja feleségéhez?
Vérét ontotta felebarátjának?
Elvette felebarátja ruháját?
Eltávolított egy derék embert családjától?
Mebontott egy egyetértő nemzetséget?
Feltámadt előljárója ellen?
Őszinte volt a szája s a szíve nem őszinte?
«Igen»-t mondott a szája s «Nem»-et a szíve?
Mindettől, hogy hamisat beszélt,
Az igazat elnyomta, üldözte,
Megsemmisítette, elűzte, összetörte,
Hogy feljelentett, félrevezetett, rábeszélt,
Erőszakoskodott, rabolt, raboltatott,
Gonoszságban járt,
.
.
Hogy az igazság határait átlépte,
Hogy varázslattal és igézéssel foglalkozott,

A sok büntől, amelyet elkövetett,

.....

Mindattól, amivel istenét és istennőjét megbántotta

.....

Legyen feloldozva.

Bűnhődés és bűnbocsánat.

A bűnt szükségképen nyomon követi a bűnhődés: a megsértett erkölcsi rend könyörtelenül bosszút áll a sérelemért. A megtorlás annyira természetes járuléka a gonoszságnak, hogy a nyelv nem is tartja szükségesnek különböztetni bűn és bűnhődés között. A bűnös akkor, amikor vétkezik, elszakítja a köteléket, amely őt istenéhez fűzte, kivonja magát az istenség gondozásából s játékszerévé lesz a gonosz démoni hatalmaknak, amelyek a lelki és testi szenvedések árját zúdíttják reá. Nyugtalanság, gyötrelmek, az életöröm elvesztése, sikertelenség, kudarcok, a legkülönbözőbb testi nyavalyák s nyomorúságos halál leselkednek reá mindenfelől.

Minthogy azonban mindig bajok érhetik és érik az olyan embert is, aki nincs tudatában valamely elkövetett bűnnek, a sumér-akkad teológia a bűn és bűnhődés szerves kapcsolatának elvét a végsőkig alkalmazva levonta a következtetést, hogy a bűn elkövetéséhez nem szükséges a törvény ismeretével párosult rossz szándék.

Az ember nagyon gyakran elkövetheti a bűnt anélkül, hogy tudna róla: «ami az ember előtt jónak látszik, az isten előtt rossz lehet s ami az ember esze szerint elvetendő, jó lehet az istennél», mert «ki foghatná fel a mennyei istenek akaratát s az istenek rejtelmes tervét ki érthetné meg?».

E tan, melynek igazságát az élet lépten-nyomon sokszorosan igazolni látszott, a legteljesebb erkölcsi

bizonytalanságot idézte elő. A gondolkodók e bizonytalanságból két irányban keresték a kiutat s mindkét irányban igazán megindító irodalmi alkotásokkal ajándékozták meg a világot.

Egy részük megállapítván, hogy «az isten szíve oly távol van, mint a mennybolt teteje» s «az isten szava és az istennő szava ki nem hallgatható», a világ megváltozhatatlan sorában való sztoikus megnyugvást hirdeti.

Figyelj barátom! Halld meg tanításomat!

Őrizd meg bölcs kijelentésemet:

Becsben tartják az előkelő szavát, aki gyilkolni tanít

S megalázzák az egyszerűt, aki nem vétkezett.

Tanuságot tesznek a gonosztevő mellett, akinek gazsága nagy

S üldözik az ártatlant, aki isten útjait keresi.

Drága fémmel töltik meg a zacskóját annak, aki megérdemli a «rabló» nevet

S kiűrik a hatalmasok azét, akinek ennivalója is szűken van!

Mindez ellenmondások megoldására gyöngye az emberi értelem, de nem is hivatása, hogy e problémákkal bibelődjék. Az egyetlen okos dolog, amit az ember tehet, az, hogy hátsó gondolatok nélkül megtartja az ősidők óta kialakult gyakorlati erkölcsi szabályokat s egyebekben követi *Szidurinak*, az isteni korcsmárosnőnek az élet problémáin tépelődő *Gilgameshez* intézett tanácsát:

Te, *Gilgames*, töltsd meg a testedet

S vigadozz éjjel-nappal.

A tilosat, amelyre léptem, nem ismertem!
Az isten, akit ismerek és nem ismerek, lesújtott engem
S az istennő, akit ismerek és nem ismerek, fájdalmat
okozott!

Körülnéztem és senki sem ragadta meg kezemet;
Sírtam és senki sem jött segítségemre!
Panaszaim felhangzanak és senki sem hallgat rám;
Fájdalommal telve, lesújtva nem nézhetek fel többé!
Az én kegyes istenemhez fohászkodom hangos könyör-
géssel

S istennőm lábát csókolom a földön fetrengve.
Az istenhez, akit ismerek és nem ismerek, hangosan
könyörgök;

Az istennőhöz, akit ismerek és nem ismerek, hango-
san könyörgök.

Uram! Tekints reám és fogadd el könyörgésemet!
Istennő! Tekints reám és fogadd el könyörgésemet!
Isten, akit ismerek és nem ismerek! Tekints reám és
fogadd el könyörgésemet!

Istennő, akit ismerek és nem ismerek! Tekints reám
és fogadd el könyörgésemet!

.

Uram, ne sujtsd le a te szolgádat!

A mocsár vizében fetreng: — ragadd meg a karját!

A vétket, amelyet elkövettem, változtasd jóvá!

A bűnöket, amelyeket elkövettem, hordja el a szél!

Nagyszámú gonoszságaimat vedd le rólam, mint a ruhát!

Istenem! Legyen bár az én bűnöm hétszer hét: bo-
csásd meg az én bűneimet.

Kétségbeejtő lenne az ember sorsa, ha nem remél-
hetné, hogy az ezer oldalról leselkedő bűnök alól,

amelyeket ismerve, vagy nem ismerve elkövetett, bocsánatot nyerhet s újra és újra helyreállíthatja az istenével való normális viszonyt. A bűnbánat, engesztelő imák és áldozatok (II, 51. sk.) következményeként jelentkező megbocsátás a bűn «elvitel»-ében (*abíku*), «eltapostatás»-ában (*kubbuszu*), «le mosás»-ában (*kuppuru*), a bűnös «megváltás»-ában (*pasáru*), «szabadon bocsátás»-ában (*súcu*), «feloldás»-ában (*patáru*), «meggyógyítás»-ában (*rapú*), «éppé tételében» (*sullumu*), «megéltetésében» (*bullutu*), stb. áll.

Misztika.

Az istenséghez való rendezett viszony biztonságát, a bűntől s következményeitől megváltott teremtmény boldog nyugalmaát ígérték és adták az embernek a misztériumtanok.

Ezek tartalmáról természetüknél fogva nem sokat tudunk, de a titkos tanok (*niçirtu*, «titok»; *pirisztu*, «elválasztás») meglétéről nevükön kívül számos utalás tanuskodik. «A tudó a tudónak mutassa meg, a tudatlan — *Anu*, *Enlil* és *Ea* tilalmából — nem láthatja meg», «a beavatott láthatja, az idegen, aki nem ismeri az istenek határozatait, meg ne lássa» «az örökös titkot», amelyet «aki meg nem őriz, nem marad a kegyelem állapotában».

Amennyire a dolog természetéből következik s a valószínűen misztériumkultuszok alkalmával előadott szövegeinkből is kiolvasható, a misztikus tanok lényegükben a bűntől s ennek következményeitől, a betegségekől és haláltól való megszabadulás lehetőségeivel, az élet-halál titkával foglalkoztak.

Ez a tárgya a *Tammuz*-kultuszban előadott *Istar* alvilágraszállásának (I, 55.; II.), ugyanez a problémája az *Adapa*-mitosznak (I, 53. sk.), ebbe a körbe tartozik a

befejező szellemidézés tanúsága szerint ugyancsak valamilyen misztériumkultusszal összefüggő *Gilgames*-eposz (I., 58. sk.) s egyébek közt a számos változatban fennmaradt «*A bölcsesség Urát magasztalom*» kezdetű — helyenként Jób könyvére emlékeztető — hosszú tan-költemény.

A költemény szenvedő igaza a meg nem érdemelt gyötrelmek hosszú során át egészen a sír szélére jut, amikor három vízióban megváltást nyer. Majd hálaadásra a tizenkét kapun át betér *Marduk* bábeli templomába:

Lehajtott fővel s imával beléptem az *Észagilába*,
 Én, aki sírba szálltam volt, visszatértem Bábelbe.
 A «Bőség kapujá»-ban bőség adatott nekem,
 A «... Védőisten kapujá»-ban felém fordult a Védő-
 isten,
 Az «Üdv kapujá»-ban megpillantottam az üdvöt,
 Az «Élet kapujá»-ban szembekerültem az élettel,
 A «Napkelet kapujá»-ban az élők közé soroztattam,
 A «Ragyogó jelek kapujá»-ban megvilágosodtak elő-
 jeleim,
 A «Bűnbánat kapujá»-ban megbocsáttatott a bűnöm,
 A «Száj kérdezésének kapujá»-ban «kérdezett aszájam»,
 A «Gyötrelmek megváltásának kapujá»-ban megvál-
 tattam a gyötrelemtől,
 A «Tiszta Víz kapujá»-ban a tisztulás vizével hint-
 tettem be,
 Az «Üdvösség kapujá»-ban *Mardukkal* találkoztam,
 A «Gazdag Dísz kapujá»-ban *Çarpanitu* lába elé
 helyeztettem
 S bensőséges imával sürgetve könyörögtem előttük ...

Végül az áldozat most következő bemutatása közben a jelenlevők *Mardukot* és *Çarpanit*et magasztalják, akik egyedül képesek «a halálból az életre hívni» s a «pusztulásból megszabadítani».

Kétségtelen, hogy e misztikus költeményekben helyenként igazán mélyről jövő, őszinte érzésből fakadó s poétikus formájukkal is ható gondolatok olvashatók. Kétségtelen azonban az is, hogy a sokat sejtető titokzatosság mögött, amely az ezoterikus tanításokat körülvette, époly kevéssé lappangott valamely rendkívüli kinyilatkoztatott igazság, mint egyéb, hasonló fontoskodással feltálat keleti misztériumvallásokban. Jelentőségük nem objektív s minden időkre érvényes igazságukban van, hanem abban a szubjektív hatásban, amelyet a beavatottak lelkében — nem utolsó sorban épen a kísérő szertartások s a titokzatos közlési forma következtében — kiváltottak.

Halál és másvilág.

Sajátságos dolog, hogy annak a mélységesen vallásos érületnek, amely az ókori Mezopotámia lakóinak lelkét eltöltötte, súlypontja nem a másvilágon van. A sumér, a babiloni és asszír nem azért tiszteli isteneit és követi az erkölcsi normákat, mert a halál utáni életben elkövetkező büntetéstől fél, vagy jutalmat remél. Az ő meggyőződése szerint a földi életben elkövetett cselekedeteinek a gyümölcsei még a földi létben beérnek. E gyümölcsök: testi-lelki jólétben eltöltött hosszú élet, vagy testi-lelki nyomorúságban bekövetkezett korai halál. Az istenekhez intézett sok bensőséges imának a lényege mindig ugyanaz, amit *Nabu-kudurri-uçur* vésetetett a *Marduk*-körmenet útjának minden egyes kölapjára: «Ó *Marduk* Úr! Adj hosszú életet».

Arról, hogy maga a halál valamely elkövetett bűnnek a büntetése volna, szövegeink semmit sem tudnak, sőt eddigi ismereteink szerint a halált a természet tervében kezdettől fogva helyet találó valaminek tartottak. «Mikor az istenek az emberiséget megteremtették, a halált szabták ki az emberiségre»; ezért az ember csak a «végzetét követi», mikor «este még élt, reggelre már halott!»

Ugyane halál lehet sorsuk az isteneknek is. *Marduk* a megölt *Tidmat* testéből alkotja a világot s a lefejezett *Qingu* vérével teremti az embert.

Ennek dacára a legszélesebb rétegekben élt az a meggyőződés, hogy a természeténél fogva halandó ember az istenek különös kegyéből örök életet nyerhet. Sőt az élet növényében, az élet táplálékában s az élet italában azokat az eszközöket is megjelölte a néphit, amelyek révén az örök élet megszerezhető. S valószínűleg ugyane táplálékok azok, amelyek révén az istenek is biztosítják maguknak a halhatatlanságot.

Az emberek közül a vízözönbeszélés hőse, *Úm-napistim* (I, 55. skk.) menekült meg feleségével és kormányosával együtt a közös emberi végzettől; *Adapa* (I, 53. sk.) és *Gilgames* (I, 58. sk.) azonban eljátszák a majdnem elért halhatatlanságot.

A sumérok és akkadok vallásosságának a földi életre irányuló volta azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem hittek a halál utáni életben.

Mikor a test «agyaggá változik», a lélek nem semmül meg, hanem bevonul az alvilágba, a «visszatérés-nélküli országba» (*kur-nu-géa: irčit la tári*), amelynek csak «odaútja van visszaút nélkül».

Az alvilágba (*arali: allú*) térő lélek mindenekelőtt a

Hubur folyón kel át az «alvilág hajósá»-nak, *Humutabalnak* («Siess, vidd el!») a segítségével. A *Hubur* folyótól körülfolytan fekszik a holtak hét fallal övezett birodalma, amelyet az egyes falakon átvezető kapuk őrei védelmeznek az illetéktelenek ellen. E kapusok — mint ahogy ezt az *Istar* alvilágraszállása szemléltetően leírja — minden egyes kapunál elveszik a halott egy-egy ruhadarabját s végül a lélek meztelenül az alvilág úrnője, *Ereskigal* (II, 21.) színe előtt a halál utáni ítéletre kerül. Mennyiben áll az ítélet kapcsolatban az elhunytak erkölcsileg jó vagy rossz cselekedeteivel, nem tudjuk, eredménye azonban kétségtelenül a lelkeknek különböző sorsa. Az ókori Mezopotámia idevonatkozó hitéről főként a *Gilgames*-eposz (I, 58. sk.) befejezése ad — bár töredékes, de — értékes felvilágosítást. *Gilgames*, miután az élet növénye nélkül, a halál kikerülhetetlenségének tudatában tér vissza *Urukba*, felidézi barátja, *Enkidu* szellemét, akitől felvilágosítást kér és kap a másvilági életről:

«Mondd, ó barátom! Mondd, ó barátom!

Az Alvilág törvényét, amelyet láttál, mondd el!»

««Nem akarom neked elmondani, ó barátom, nem akarom neked elmondani.

Ha elmondanám a törvényt, amelyet láttam,

Akkor [. . .] leülnél és sírnál.»»

«Hát [. . .] le akarok ülni és sírni akarok!»

««[. . .] akit megfogván, a szíved örült,

Mint az ócska rongyot, eszi a féreg;

[. . .] akit megfogván, a szíved örült,

[. . .] belepte a por,

[. . .] a porban fekszik,

[. . .] a porban fekszik.»»

«Aki fegyvertől halt meg, láttad azt?» ««Láttam. — Nyoszolyán fekszik s tiszta vizet iszik.»»

«Aki harcban esett el, láttad azt?» ««Láttam. — Atyja és anyja tartják a fejét S felesége reáhajol.»»

«Akinak a holtteste a pusztaságban hever, láttad azt?» ««Láttam. —

Szellemem nem pihen az alvilágban.»»

«S aki szellemének nincsen gondozója, láttad azt?» ««Láttam. —

Edényben maradtat, ételmaradékot S az utcára dobottat eszik...»»

Mint az idézett szövegrészből s egyéb emlékeink utalásaiból következtethetjük, a lélek másvilági sorsára elsősorban nem a földi életben végzett jó vagy rossz cselekedetek voltak hatással — bár ezek befolyását talán nem szabad tagadnunk — hanem oly külső körülmények, amelyek nem függtek az ítélet alá kerülő elhunyt akaratától. E felfogás különben alig meglepő abban a világban, ahol az ember szándékolatlanul is követhet el beszámítás alá eső bűnt.

Akárhogy szólott is az ítélet, az alvilágra került léleknek a sorsa még a legjobb esetben sem volt irigylésreméltó. Élete pusztá árnyékélet, amelynek legfőbb gyönyörűsége, a tiszta víz — bármily értékes dolog is az Eufrát mentén — igazán nem csábíthatta a halandót a földi élet sok gyönyörű bajának könnyű szívvel való elhagyására. Nem utolsó sorban az alvilág e sívársága az oka annak a borzalomnak, amellyel a sumér és akkad minden földi bánat és öröm vége: a halál elé nézett.

A másvilág elv szerint örökös lakóhelye az elhunyt lelkének, rendkívüli körülmények között azonban van rá lehetőség, hogy a halott az élőkkel közlekedjék. Egyik módja ennek a halott lelkének — az istenek engedelmével — különböző mesterkedések útján való felidézése — mint ezt *Gilgames* teszi. A másik mód az élökre sokkal veszedelmesebb. A temetetlenül heverő lelke mint *gedim: etimmu* vagy *udug: utukku* (II, 23.) bolyong az éjszakában s elszabadult fenevadként garázdálkodik az élők között, gyászt és pusztulást hagyva maga után útjelzőként. Ezekre a borzalmakra vonatkozik az alvilágra szállt *Istar* fenyegetése: «Ha ki nem nyitod a kaput s nem mehetek be, széttöröm az ajtót, szétzúrom a zárat, széttöröm a küszöböt, kiemelem az ajtókat s felvezetem, a halottakat, hogy felfalják az élőket. Hogy több legyen a halott, mint az élő». Ilyenkor újabb mesterkedésekre van szükség ahhoz, hogy az elköltözött léleknek s főként az életbenmaradottaknak a nyugalma biztosíttassék.

Mint az *Istar* alvilágraszállása bizonyítja, lehetséges az is, hogy az elhunyt feltámad s újra élővé lesz. A misztériumok tanítása szerint pedig úgy látszik, hogy az ember legvégső törekvése, amely miatt a különböző misztikus szekták tagjává lett, az volt, hogy ilyen módon — a szenvedő igaz mintájára — megváltatván halottaiból feltámadjon s örök életet nyerjen.

3. Istentisztelet.

Papság.

Az ókori Kelet felfogása szerint az istenek az embert azért teremtték, hogy helyettük dolgozzék. E felfogás értelmében az istenség szolgálata elvben minden

embernek egyformán kötelessége, a dolgok természetes fejlődése azonban e téren is különbségeket hozott létre ember és ember között. Nem lehet célunk ehelyütt a fejlődés valószínű alakulását egész szövevényében feltárni; ezért elégséges néhány ható tényezőt jeleznünk.

Az istenséggel való helyes közlekedésnek két főfeltétele van: először azoknak a módoknak ismerete, amelyeken az istenség földi teremtményeivel közli akaratát, másodszor azoknak a szabályoknak a szemeltartása, amelyek az istenével viszonyban levő ember számára kötelezők. E két feltételnek tudatlanságból vagy hanyagságból való figyelmen kívül hagyása könnyen azzal a következménnyel járhat, hogy az ember épen akkor sérti meg súlyosan a mennyei hatalmakat, amikor leginkább a kedvükben akar járni.

Az idők folyamán hatalmasan elágazódott és összefonódott idevonatkozó ismeretekkel rendelkeznie az élet harcaiban egyéb — közvetlenebb — feladatokkal küzdő embernek alig lehetséges. Természetes tehát, hogy az istenséghez való viszonyában szívesen veszi igénybe azoknak a — közfelfogás szerint kiváltságos tehetségű és erejű — embereknek a segítségét, akik ez ismeretek kinyilatkoztatás, vagy tanulás útján szerzett birtokában az isten és ember közti közvetítést vállalják. Ahhoz, hogy valaki ilyen szerepre sikerrel vállalkozhassék, az ókorban sem volt többre szüksége, mint a ma is lépten-nyomon feltűnő javasoknak s egyéb titokzatos erőkkel működőknek. Az ilyenfajta «magánpapnak» egyetlen igazolása a kortársaknak igazi vagy vélt eredményeken alapuló elismerése.

Ugyancsak természetes, hogy az ily kiváltságos képességű, hasznos ismeretek birtokában lévő emberek,

családok vagy céhek idők folyamán az élet egyéb vonatkozásaiban is hatalomhoz, befolyáshoz jutnak s «világi» tekintetben is általánosan elismert tekintélyt szereznek.

Másfelől kétségtelen, hogy a társadalom egyéb szempontok szerint való rétegeződése is hatással van az egyesnek az istenséghez való viszonyára. Ugyanaz a családfő, törzsfő, fejedelem, uralkodó, aki családjának, törzsének, alattvalóinak védője és képviselője egyéb családokkal, törzsekkel, vagy államokkal szemben, magától értetődően akkor is előtérbe lép mint közvetítő, ha az istenséggel való érintkezésről van szó. Ő a családjának, törzsének, népének született, hivatalos papja, aki vallásos ténykedéseiben természetesen segítségül hívhatja a hivatásos papot is.

Hogy a felsorolt és egyéb tényezők minő módon és mily mértékben járultak hozzá az ókori mezopotámiai papi rend kialakulásához, aligha lesz valaha is megállapítható. Helyenként a történelem világosságában tetettt azonban meg az utolsó lépés, amelynek eredménye az egyházi és világi hatalomnak két különböző személyben való megtestesülése volt, anélkül természetesen, hogy a két hatalomnak egymásra való befolyása megszűnt volna (II, 102. skk.).

A papi rend kialakulása során egyúttal megkezdődött a különböző papi kategóriák részint feladatok, részint rangsor szerint való differenciálódása.

Sajnos, bár rengeteg apró adat és körülbelül harminc papi hivatalnév áll a rendelkezésünkre, ez ideig lehetetlen az — idők folyamán kétségtelenül több módosuláson átment — babilóni-asszír hierarchiát kielégítő módon rekonstruálnunk. Épen ezért meg kell elégednünk

azzal, hogy felsoroljuk az egyes nevesebb papi kategóriákat.

A leggyakrabban használt, általában «pap»-ot, szorosabb értelemben — úgy látszik — valamely meghatározott, nagyon előkelő papfajtat jelentő név a *szanga* v. *sanga* : *sangú*, *sagú*.

Neve, meg a hivatalos áldozatoknál és imáknál való szerepe után ítélve ugyancsak előkelő helyet foglal el a rangsorban az *en* : *enú*, «úr», akinek hivatalbalépését olykor a dátumlisták (I, 45. sk.) is megörökítik, mint az évnek nevet adó eseményt.

Egy felsorolásban a *sangú* előtt szerepel az ez ideig csak Asszíriából ismerős *ummánu*, «mester», aki talán azonos az államhivatalnokként is szereplő *ummánuval*, a királyi kancellária főnökével.

A későbbi időkben szintén fontos szerepet játszott az *urigallu* névre hallgató papság, amelyről tudjuk, hogy a bábéli újévi ünnepek alkalmával végezte az előírt szertartásokat a király mellett, vagy az uralkodó akadályoztatása esetén nélküle is.

Minden templom körül nagyobb számban volt található az akkad nevéen *erib bétí*-nek, «a templomba betérő»-nek nevezett pap, akinek joga volt a laikusok elől elzárt szentélybe belépnie s aki ott bizonyos meghatározott szertartásokat végezhetett.

Neve szerint valószínűen a kenetek kezelésével megbízott pap volt a *guda* : *pasísu*, ha ugyan a név nem egyszerűen «fölkent»-et jelent.

Az istenségtől megszálalt «mágus» (*mah* : *mabbú*) révült állapotban álmokat és előjeleket fejt meg, míg a «mosó» (*szusszir* : *ramku*) a rituális tisztító szertartásokkal kapcsolatos — a *bét rimki*-ben, a «mosás temp-

lomá»-ban végzett — mosások és libációk körül játszott szerepet. Ugyancsak a libációk körül foglalatoskodott az *isib: isippu*, akinek sumér nevét syllabariumaink olykor *ramku*val fordítják akkadra.

Foglalkozásuk miatt leggyakrabban érintkeztek a hívőkkel a különböző jósló papok, ráolvasók, démonűzők (*nigru, kakuggal*, «tisza szájú» v. *masmas, simmu: masmasu, ásipu*), a «látnokok» (*azu, mezu, mas-sububu: bárú*), a «kérdő» (*enszi. sá'ilu*), az «álomjós» (*sabra: sabrú*), a «madárfigyelő» (*dágil iççúrú*), a «halottidéző» (*musélu etimmé*), a «kígyóbűvölő» (*muslah: muslahhu*), az «engesztelő pap» (*usku?*, *gala: ka'li*) stb.

Hogy valaki pappá lehessen, ahhoz a papi családból való származáson kívül a testi és lelki fogyatkozásoktól való mentességre, bizonyos életkorra, a különböző papi kategóriák szerint változó elméleti végzettségre s a kultusztárgyak hivatalos átnyújtásával kapcsolatos felszentelésre volt szüksége. Egyik szövegünk szerint nem lehetett pappá senki, akinek atyja nem nemes, ő maga természet és testarányok tekintetében nem tökéletes, aki kancsal, foghíjas, csonkaujjú, herebajos, kiütéses, magömlésben szenvedő stb. Hogy pedig a tanulási idő, amely alatt az általános műveltségen kívül a hivatásához tartozó különleges tudnivalókat — pl. «a látnoki művészet fönségét» — el kellett a pályázónak sajátítania, nem lehetett rövidre szabott, bizonyítja az a körülmény, hogy a közönséges templomi énekes is három esztendőt töltött el a szükséges ismeretek megszerzésével.

A hivatását gyakorló pap a templomnegyedben, vagy azon kívül lakik, általában nős és az egyes papi kategóriák és templomok szerint különböző, az évezredek során gyakran változott — árpában kiszabott —

fizetést hűz, amely mellett ételben, ruházatban, olajban stb. álló természetbeni ellátást élvez. Vagyonával — amely különösen, ha több beneficiumot élvez egyszerre, gyakran nagyon jelentékeny — szabadon rendelkezik, kereskedhetik, sőt papi javadalmát is eladhatja.

A papság jövedelme, hatalma és befolyása általában fordított arányban áll az állam hatalmával, mivel mindkét fél igényt tart az isteni hatalomnak az emberekkel szemben való osztatlan képviselőté. A lagasi *Urukagina* (2670 körül) szociális reformjainak legnagyobb része a papság nyereszkedő üzelveinek korlátozását s a hívők egyházi taksák címén való kizsákmányolásának megszüntetését célozta. Sőt a hatalmas *Hammurápinak* (1955—1913) is állandóan sürgetnie kellett a templomi adóknak az államkasszába való pontos befizetését. Gyöngé uralkodók — mint pl. a kassú dinasztiaéhoz tartozók legtöbbje —, s akik a papság támogatásával kerültek a trónra, vagy maguk is papokból lettek királyokká, természetesen a legtöbbször gyöngéeknek bizonyultak a papság nem mindig önzetlen térhódítási kísérleteivel szemben.

A papságnak a gyöngé uralkodók idején való elhatalmasodása odáig fajulhatott, hogy pl. a 8. században egy borszippai pap a város neki nem tetsző polgármestere ellen egyszerűen fegyveres felkelést szított, anélkül, hogy az államhatalom megtorlásától félnie kellett volna. Még a sokkal nagyobb fegyellemmel kormányzott Asszíria is gyakran volt színhelye véres lázadásoknak és polgárháborúknak, amelyeket a reánk maradt szebbnél-szebb, áhitatot és alázatot lehelő imák hangjához gyakran méltatlanul viselkedő, önző és nyereséghajhászó papság támasztott. Babilóniában pedig a birodalom bukását nem utolsó sorban az a körülmény idézte elő, hogy a bábeli

papság ambíciója a tisztességes szándékú, de tehetetlen *Nabuná'id* személyében papot ültetett a trónra, akit azután — ugyancsak önző okokból — a legváltáságosabb órákban cserben hagyott s hazájával és nemzetével együtt elárult a perzsáknak.

A férfi papok mellett a legrégebb sumér időktől kezdve ott találjuk a papnőket, akiknek ezideig mintegy húsz különböző kategóriáját ismerjük. E kategóriák részint a férfi papi osztályok női megfelelői, részint a férfiakétól különbözők. A névmegfelelésből azonban természetesen nem szabad a feladatok azonosságára, vagy hasonlóságára következtetnünk. A papnő általános akkad megnevezése *sangitu*, *szagitu*, címe pedig — úgy látszik — *ummu*, «Anya».

Egyike a legelőkelőbb papnőknek a *nin-dingirra*, «isten nővére», vagy «isten úrnője», akit az akkadok az *enuval* állítván párhuzamba *entunak*, «úrnő»-nek nevezték el.

Nem lehetetlen, hogy ez *entu* nem is külön papnőfaj, hanem a minden templomban nagyobb számmal található *sal-me : náditu*, «elvetelő?» papnők feje. Tudniillik ezekhez hasonlóan kolostorban (*gagéa : gágú*) lakik, vagy azon kívül; amennyiben kolostoron kívül él, férjhez mehet, amely esetben tisztességes, visszavonult életre kötelezett s hitvestársi becsülete a törvény szigorú oltalma alatt áll. Házasságában sem szabad azonban gyermeket szülnie, amiért is férjhezmenetele alkalmával mindjárt egy mellékfeleséget (*sugé : eszirtu*, «bekerített») visz magával stb.

A papnők — mint egyebükt — természetesen Mezőpotámiában is előszeretettel foglalkoztak jóslással és ráolvasással. A mágus megfelelője a mágusnő, *mabhútu*;

a *sá'ilu* mellett ott a *sá'iltu*, a «kérdőnő», a *muslahhu* mellett a *muslahbatu*, a «kigyóbbüvölőnő».

Legnagyobb hírre vergődtek azonban a templomi prostitúció képviselői: a *nugig: qadistu*, «szent nő», a *zérmashtu*, a «magot feledő», a *mugib: istaritu*, «Ishtarhoz tartozó», valamint a papnőkkel gyakran egy sorban szereplő utcai nők: *harimáti*, *sambáti*, *zikréti* stb., akiknek üzelmeit általánosítja Herodotos (Annales I, 186), mikor a «bennszülött» nők «leggyalázatosabb szokását», a templomi fajtalankodást ostromozza.

Bár a babilóniai és asszírok nem olyan mértékkel mérték e tekintetben, mint mi, s előfordult nem egyszer, hogy e nők — különösen, ha sok pénzük volt — férjet is találtak a maguk számára, maradt reánk olyan szöveg is, amely óva inti az effajta házasságoktól a meggondolatlan ifjúságot.

A papnők, épen úgy mint férfi kollégáik, szabadon rendelkezhetnek vagyonukkal — kivéve az apai házból kapott örökrészüket, amely fivéreikre száll vissza —, kereskedhetnek, szerződéseket köthetnek, örökbe fogadhatnak s bárminő jogi ügyletet önállóan intézhetnek. E jogukat — úgy látszik — alaposan ki is használták; fennmaradt szerződési okmányaink egy része legalább is épen e hölgyek üzleti tevékenységéről számol be.

Az előkelőbb papnők minden bizonnyal jelentékeny elméleti ismeretekre is szert tettek; írni és olvasni kétségtelenül a legtöbbjük tudott. Mikor *Assúr-bán-apli* (668—626.) nehéz időkben istenéhez fordul, az istenséghez jóslásért intézett kérdést egy papnő jegyzi fel, mint ez a zárószavakból következik: «Bocsásd meg hogy egy nő írta és helyezte eléd».

Templom.

Az istenség földi lakóhelye, ahol családjával s cseléd-ségével tartózkodik és teremtményei hódolatát fogadja, a templom (*é: bétu* «a ház»).

A mezopotámiai templom beosztása nagyjában azonos a házéval. A különböző helyiségek a központi udvar körül helyeződtek el, amelybe egy előudvaron (*kiszal: kiszallu*) és kapun (*ka: bábu*) keresztül lehetett bejutni. A belső elosztás részleteiben nagy változatosságot mutató templomok mindegyikével közös a bejáratnál szemben fekvő szentély (*bar: parakku*), amelynek alcöve szerű fülkéjében, a szentek szentjében áll a templom istenének szobra. A szentély falai mellett körb futó állványon (*du'u*) foglalnak helyet a főistenek s a különösen megtisztelt királyok és egyéb személyiségek szobrai.

A szomszédos helyiségek az isteni szolgálatra rendelt papságnak és az isten családtagjainak és cselédségének, a kisebb rangú istenségeknek szolgálnak lakóhelyül. A bejáratnál, az udvaron s a szentek szentje előtt a különböző áldozatok céljára oltárok (*bansur: passúru*) vannak elhelyezve, amelyek mellett fölül edényben végződő, virágcsokor vagy füstölőszer befogadására szánt magas agyagducok (*nignag: niqnaqqu*) állnak. Részt az udvaron és a szentélyben, részt a kamrákban tartják az istentiszteletnél szerepet játszó különböző kultusz-tárgyakat: a nagy vízmedencét (*abzu: apszú, támtu* «tenger»), agyagkályhákat (*gunni: kinúnu*), urnákat (*egubbú*), kannákat (*maqqu*), gyékényeket (*burú*), fáklyákat (*gi-izi-la: giszillú, tipáru*) stb.

Minden templomhoz hozzátartozott a lépcsőzetesen épített, általában hétemeletes templomtorony, a *ziqqurat*.

E sajtóságos építmény egyes emeletein különböző szentélyeket tartalmazott, tetejét pedig az istenség fülkével körülvett hálósobája koronázta. Vajon e hálószoba vagy más cella viselte-e a «(szent)sír» (*gigunú*) nevet, nem tudjuk megállapítani.

A bábeli Marduk-templom tornyának — egyik ékiratos feljegyzés szerint, amelyet az ásatások is igazoltak — az alapnégyzete 90×90 m, a magassága ugyan csak 90 m volt.

Külön említést érdemel a városfalakon kívül a mezőn épült *bét aqítine*k nevezett templomfajta. Beosztása ugyanaz, mint a városban épült templomoké, azzal az eltéréssel, hogy környéke és udvara fákkal volt beültetve. A *bét aqíti* a nagyobb, főként pedig az újévi ünnepségek alkalmával játszott szerepet, mint a körmenetek egyik állomása s a szertartások egy részének (az *aqitu*-ünnepégek) színhelye.

Ima.

Az istenséggel való közlekedésnek általános módja az ima.

A jámbor vallásos érzülettől eltöltött sumér, babilóni és asszír sokat és bensőségesen imádkozott, hiszen meggyőződése szerint az «istenfélelem boldogságot szerez» s az «ima feloldja a bűnt». Attól kezdve, hogy öntudatra ébred egészen addig, amíg halálos ágyán az utolsó fohászkodásokat suttozja, életének minden mozzanatát ima kíséri. Imádkozott pedig nemcsak magáért, s az istenségtől a maga részére kapott javak meghálálása céljából, hanem felebarátjáért is. A szokásos levélkezdet befejező formulája rendszerint egy kis röp-ima, amely a címzett javáért száll valamely istenhez;

sőt vannak leveleink, amelyekben az író biztosítja barátját, hogy naponta betér a templomba imádkozni érte.

Elengedhetetlen alkotó része azonban az ima a nyilvános istentiszteletnek is, amelyet az emberek és istenek közt hivatásszerűen közvetítő papság végez. S természetes, hogy főként az ilyen hivatásos imák szövege maradt ránk. Mint az ima (*arazu*, *zur*: *teszltu*, *çilttu*), megjelölésére szolgáló kifejezések (*taszpıtu* «kol-dulás», *samäru* «örzés», *ikribu* «hódolat», *dallıu* «szolgálat», *tanıttu* «magasztalás», *sıpu* «dicsőítés», *tanıbu* «só-hajtás», *témequ* «könyörgés», *taxzimtu* «jajgatás» stb. stb.), meg a fennmaradt imaszövegek is bizonyítják, az imák két nagy csoportra oszlottak: magasztalókra és könyörgőkre. Amabba tartoznak a dicsőítő himnuszok és hálaadások, emebbe a panaszkodó, kérő, könyörgő s bűnbánati imák.

Áldozat.

Az istentisztelet szertartásainak középpontja az áldozat (*suku*: *kurummatu* «ellátás»; *muhburu* «felajánlás»).

Az áldozat alapmotívuma egyrészt az az ösztönszerűen fakadó elgondolás, hogy az istenség a tőle nyert javakból felajánlott adomány fejében hívőjét továbbra is meghagyja a javak élvezetében, mint a hűbérúr a hűbért pontosan beszolgáltatató hűbéresét, másrészt az az ugyancsak természetes érzés, hogy a felettes hatalom jóindulatát kedveskedéssel kell megszerezni. Mindkét elgondolás csak abból az antropomorfikus felfogásból magyarázható, hogy az isteneknek ép úgy, sőt talán még jobban szükségük van táplálékokra s egyéb használati cikkekre, mint az embernek.

Azokban az időkben, amikorról feljegyzések ma-

radtak reánk, természetesen szó sincs már efféle megokolásról. A történeti idők részére az áldozat azért szükséges, mert az isteni akaratra visszanyúló kultusztörvény előírja s hogy célját — a parancs teljesítését — elérje, úgy kell bemutatni, amint azt a törvény előírja. Az áldozatok különböző fajairól az egyes műszavak eredeti jelentéseiből s a különböző szertartások leírásából kaphatunk felvilágosítást. Ezek szerint a *zibû* («mészárlás») véres, a *qutrinnu* (sum. *i-izi*, *na-izi* «füst») és *zirqu* (sum. *szud* «ráhintés») füstölő, a *taqlimu* («sütés») sütő, a *maqlu*, *maqalûtu* (sum. *gibil* «elégetés») égő, a *nindabû* (*ninda*: *akálu* = «étel») ételáldozatot jelent stb. Tágult, illetve eltolódott az eredeti jelentése a *niqû* («kiöntés») szónak,¹ mely kezdetben libációt, majd általában áldozatot s olykor szoros értelemben égő áldozatot jelöl.

Áldozatul bemutatható és bemutatandó minden elképzelhető földi jó: gabona, virág, gyümölcs, állatok, folyadékok — tej, bor, sör, méz, olaj stb. —, illatszerek, ruhák stb. Hogy mit, mikor és hogyan kell áldozni, azt a szertartáskönyvek mondják meg; bármi legyen is azonban az áldozat tárgya, a legfőbb általános szabály, hogy teljesen kifogástalannak és hibátlannak kell lennie.

Az áldozatadásra mindenki köteles az uralkodótól kezdve az utolsó szegényemberig. E kötelezettség a közvetlen bemutatásból kiindulva hovatovább oda fejlődött, hogy a hívőnek földi javai egy bizonyos részét egyházi adó címén kellett befizetnie. A természetben beszolgáltatott javakból azután a papság esetről-esetre válogatta össze az előírásnak teljesen megfelelő áldozati anyagot.

¹ A szó sumér megfelelője: *niszag*, «zsengéje, eleje, java» valaminek.

Szertartások.

Az ima és áldozat mellett az istentisztelet elengedhetetlen alkotó részei a szertartások.

A szertartások jelképes értelmű cselekedetek, amelyek vagy általában az istenség imádását, az ember aláztát, bűnbánatát, megtisztulását jelképezik, vagy pedig az épen végzett istentisztelet különleges értelmére utalnak.

A szertartások közé tartoznak a különböző kéztartások, meghajlások, térdre-, arcraborulások, megfüstölések, vízzel való meghintés, olajjal való megkenés, az istenszobor elhelyezése, körülhordozása stb. stb.

Mindezek pontosan le vannak írva a különböző alkalmakra készült szertartáskönyvekben, mint ahogy ezt az uruki *aqitu*-ünnep szertartáskönyvéből vett idézet szemlélteti:

Mihelyt *Anu* az *É-namenna* («Uraság háza») templomból kivonul s a nagykapuhoz ér, az összes *masmasu*-papok (II, 46.) háromszor recitálják a ráolvasást: «A király kivonul...». Mikor a *masmasu*-papok abbahagyják, az *urigallu*-papok (II, 45.), a *masmasu*-papok, az *erib-béti*-papok (II, 45.)... megáldják *Anut* e szavakkal: «Nagy *Anu*! Az ég és föld áldjanak meg téged.» Az áldás után a *masmasu*-papok az «istenek útjáig», négyszer recitálják a ráolvasást: «A király kivonul...» stb. stb.

Ünnepek.

Az istentisztelet bemutatása a pontosan megszabott szertartásokkal, imákkal és áldozattal naponta történik. *Hammurápi* (1955—1913) törvénykönyve előszavában elmondja, hogy «naponta szolgál az *Észagilában*», *Mar-duk* bábeli templomában.

A mindennapi (*sza-dug*: *szattukku* «állandó, mara-

dandó?») istentisztelettől eltérő, fényesebb és nagyobb-szabású szertartásokkal ülik meg a valamely okból ki-válóbb, kimagaslóbb napokat, az ünnepeket (*ezen, esemen: iszinnu, um ili* «isten napja» stb.).

Az ünnepi kalendárium tekintetében az ókori Mezopotámiában ép oly helyi különbségek uralkodtak, mint ma. Minden községnek más és más lévén a főistene, az ünnepeket különböző helyeken más és más időben, más és más szertartások keretében ülték meg. A reánk maradt — sajnos általában nagyon töredékes — különböző városok, istenek és templomok részére érvényes ünnepi kalendáriumok, «direktoriu-mok» az egész ország területéről az ünnepek olyan tömegének emlékét őrizték meg, hogy feldolgozásuk még hosszú ideig fogja foglalkoztatni a tudományt.

Minden város, minden templom kalendáriuma meg-egyezik azonban abban, hogy az ünnepeket szívesen köti valamely csillagászati eseményhez.

Igy közös — bár nem egyforma módon megült — ünnepnap az újhold első napja (*ud-szar : aqgaru, um arhi*). Babilóniában ünnepnapnak számítanak még a hold kü-lönböző fázisainak megfelelő határnapok: 7. (*szibú*), a 15. (*sabattu*), talán a 21. és a 28. (*úmu bubbulu*) nap, míg Asszíriában ugyane napok, mint szerencsétlen, «gonosz napok» (*úmu limnu*) szerepelnek.

Az évente visszatérő ünnepek részben a csillagá-szati, részben a földműves-naptárral függnek össze. Asztrális jellegű ünnepeket ülnék a tavaszi és őszi nap-éjegyenlőség, a nyári és téli solstitiumok idején, vege-tációs eredetűek a különböző aratási, sátoros ünnepek, a halál és feltámadás problémáját szemléltető misz-tériumünnepek stb.

Ez utóbbiak közt a szomszédos népekre legnagyobb hatást tett *Tammuz*nak, *Istar* kedvesének az ünnepe. A róla elnevezett hónapban ülték meg halála emlékeztétét nagyszabású gyászszertartások kíséretében, amelyek során különösen az asszonyok siratták a férfiszépség és férfiideál elhúnytát, majd 160 nappal később misztériumjátékokkal ünnepelték meg az alvilágból való szabadulásának az emlékeztétét.

Mind Babilóniában, mind Asszíriában a legnagyobb ünnep a tavaszi napéjegyenlőség idejére eső, nemzeti ünneppé vált újév (*zag-mu*, «évfő»: *zagmukku*, *rés satti*). Babelben az ünnep *Niszán* 1-től 11-ig tart s a középpontja *Marduk Tiámat* feletti győzelmének s *Bábel* világalomra hivatásának az emlékezte. Ugy látszik ez ünnepek keretében történt a királykoronázás is s ezért számítják az uralkodó első évét a trónralépés után következő újévtől. De a már megkoronázott uralkodónak is évről évre részt kellett vennie az ünnepen, hogy a szertartások során «*Marduk* kezét megragadva» istenétől újból és újból megbízást kapjon a főhatalom gyakorlására. A fennmaradt feljegyzések szerint a koronázás megújítása sajátos bűnbánati ceremóniák között ment végbe. A királlyal *Marduk* szentélye előtt szembelep a főpap, elszedi kormánypalcáját és királyi jelvényeit, majd arcul ütve őt s meghúzván a fülét elmondhatja vele a bűnbánati zsoltárokat. Ezután felhívja, hogy a vallással szemben vállalt kötelességeinek eleget tegyen s az uralkodói jelvények átadásával és tisztulási szertartással végződik az ünnepség király-epizódja.

Az ünnep negyedik napján került előadásra a *Mardukot* magasztaló *Enuma elis*-éposz (I, 51. sk ; II. 224.),

a 10. és 11. nap pedig *Marduk* ünnepélyes kivonulásának és a templomba való visszatérésének a napja volt.

Az egyházi ünnepekkel kapcsolatosan különböző népünnepek, felvonulások, lakomák — amelyeknél az úr szolgálta ki a szolgát — s orgiák tették az ünnepet népszerűvé és emlékezetessé a szélesebb rétegek előtt. Valószínűen a népünnepek középpontja volt valamely alantosabb szolgálatban állónak afféle *újévi király*-ként való trónraültetése, amely szokásnak az emlékét egy krónika őrizte meg a kertészből királlyá lett *Enlil-báni* személyével kapcsolatban (I, 74 sk.).

Különböző célzásainkból és utalásainkból valószínűnek látszik, hogy nagyban és egészben hasonló képen folytak le az újévi szertartások Asszíriában.

A különbség csak annyi, hogy itt az ünnepek mennyei főszereplője nem *Marduk*, hanem *Assúr*, az ország főistene.

Valószínűen mindkét országban egyformán elterjedt ünnep volt *Nabú* isten és *Tasmétu* istennő házasságának évfordulója, amelyet *Ajjáru* hó 1—11. napjain ülték meg.

A legnagyobb kedveltségnek azonban mindenesetre az uruki *Istár*búcsú örvendett, amelyre ezrével és ezrével zarándokoltak el az ország minden zugából a hívők és mulatni vágyók. A búcsú ugyanis az istennő természetének megfelelően olyan orgiákkal volt egybekötve, amelyekről Herodotos száz évvel Babel bukása után pusztá hallomás alapján is csak a legmélyebb megbotráncozás hangján tud írni (Hist. I, 186.). A szemérmes görög leírása csak annyiban tér el a valóságtól, hogy az ostorozott «legborzasztóbb» tivornyák női résztvevői nem általában «az ország asszonyai» voltak, akiket a

törvény szigorú tisztaságra kötelezett, hanem különböző templomi prostituáltak (II, 49.).

Ördögűzés.

A rosszindulatú démonok s földi szolgálók, a boszorkányok üzelmeinek az ellensúlyozására alakult ki az *Ea* és *Marduk* földi képviselőjében működő ráolvasó papok (*masmas, lu inimnimma: ási pu, masmasu*) céhe. Ezek feladata kideríteni, hogy mely bajnak milyen rossz szellem, vagy milyen varázsló az okozója s megállapítani azokat a módozatokat, amelyekkel az ártalom megszüntethető.

Amint a varázslat bizonyos mágikus erejű szavaknak és cselekedeteknek az alkalmazásával jön létre ugyanúgy az ellenszer, a démonűzés is a hatékony ráolvasások (*en, inimnimma: siptu*) és cselekedetek komplexumából áll. Hogy minő szövegek és milyen cselekedetek azok, amelyek — *ex opere operato* — ily rendkívüli hatással bírnak, azt közvetlen isteni kinyilatkoztatásból tudták meg az ősidőkben élt kiválasztott halandók, akik tudományukat tovább adták az ördögűzéssel hivatalosan foglalkozó papi testületnek.

Az exorcista papok feladata kettős: egyfelől megelőző intézkedésekkel megakadályozni a titokzatos hatalmakat az érvényesülésben, másfelől, ha már felléptek valahol, az áldozatukat kiragadni a karmaik közül.

A reánk maradt, ördögűzést tárgyaló irodalom — megfelelően e tudomány egészen rendkívüli fontosságának — még romjaiban is csodálatra méltó. Alig van olyan gonosz szellem, akinek üzelmei ellen ne állna rendelkezésre az előírt szövegek és cselekmények egész sorozata s alig képzelhető el olyan baj, amelyre ez év-

ezredek során összegyűlt irodalom ne tudna feltétlenül biztos orvosságot.

Az ördögűző szertartások gyakran rendkívül komplikáltak: több — olykor elég hosszú — ráolvasó ima, párbeszéd, áldozat és szimbolikus cselekmény az alkotó részük. Mindezt az ördögűző papnak pontosan előírt — általában vörös színű — ruházatban, bizonyos előkészületek után s megfelelő külső rendezéssel kell elmondania és elvégeznie, ha hatást akar elérni.

Az imák részben az ördögtől szállott bűnvallomásával, bensőséges könyörgéssel s annak elbeszélésével, hogy mikép küzdötte le valamikor az ősidőkben ezt a démon, a szóban forgó gonosz felett hatalommal bíró istent hangolják jóindulatra, részben pedig közvetlenül a démon ellen irányulnak. A szimbolikus cselekmények mind a démon hatalmának megtörését jelképezik, az esetleg bemutatott áldozat pedig rendszerint helyettesítő áldozat. A pap mindazt a bűnt, hibát, vétséget, amely miatt a gonosz hatalmában levő szenved, átruházza a felajánlott állatra, vagy agyagból, aszfaltból, viaszból stb. készült szobrocskára és kényszeríti a démon, hogy a megszállottat elhagyva az áldozatul szánt állatba, vagy szobrocskába költözzék s ezt azután leöli, vagy elpusztítja. A tisztulás előidézésére és jelzésére tisztító füstölések, kenések és lemosások szolgálnak, amelyek után — ha a szertartás közben sem a pap, sem a megszállott nem követett el olyan hibát, amely a hatást leeronthatta — megszűnt a démon hatalma.

Egyik ilyen ördögűző szöveg a következőképen szól:

«A nagy Úr, *Ea* küldött engem. Varázsigéit a számba tette, hét füstölő edényét a tisztító cselekmények céljaira

a kezembe adta. A hollót, a nagy istenek őrmadarát a jobbommal fogom, a sólymot, a magasztos madarat a Te haragvó színed előtt a balomra helyeztem. Félelmes vörös köpenybe burkolóztam te érted; vörös ruhával, a rémítő fény ruhájával öltöztettem fel a tiszta testet a te javadért. Egy egeret akasztottam fel az ajtóra, egy egyetlen tövis sarját akasztottam fel. A korbáccsal, mint a megugrott szamarat, megkorbácsoltam a testedet. Gonosz *Utukku*, légy kiűzve! Gonosz *Alú*, kelj fel!»

A ráolvasásokban gyakran szereplő stereotíp egyes mondások önállóan is előfordulnak, gyakran amulettekre vésve, mint afféle sátánűző röpimák. Pl.: «Az Ég nevében légy kiűzve, a Föld nevében légy kiűzve!», «*Enlil*-nek, az istenek királyának a nevében, akinek magasztos és hű parancsa a nagy istenek között megváltozhatatlan, légy kiűzve!» stb.

A hatékony ígésző versek között olykor teljesen értelmetlenekkel is találkozunk. Ezek vagy a titokzatos-ság kedvéért eleve értelmetlennek szánt ráolvasó versek, vagy pedig idegen eredetű, az érthetetlenségig eltorzult varázsmondások. Ilyen pl.:

Ki
risti libiki
risti la libiki
la libi
pis.
pisti sa anzisti
sa anzis
su anzis
anzis.

A gonosz hatalmak távoltartását célozták a ház sarkában, vagy a küszöb alá elásott varázsfigurák, a

nyakban hordott amulettek, az élet különböző állomásainál végzett szertartások s a szabályszerűen előírt imák és áldozatok egy része is. Kétségtelenül ugyanilyen eredetűek a paloták és templomok kapujának két oldalán éktelenkedő bikakolosszusok, a később pusztá építészeti dísszé vált emberfejű *Sédu* (sum. *Alad*) és *Lamasszu* (sum. *Lama*), akiknek eredeti hivatása az alvilági hatalmak erejének már a kapukban való megállítás volt.

II. GAZDASÁGI KULTÚRA.

1. Őstermelés.

Mezopotámia anyagi és szellemi kultúrájának az alapja — mint minden önállóan fejlett kultúráé — a mezőgazdaság. A Tigris és az Eufrát melléke s ennek főként déli alluvális része azok közé a kulturális szempontból rendkívüli fontosságú tájak közé tartozik (I, 6 skk.), amelyek az ember fáradságos hozzájárulása nélkül az élet legelemibb feltételeit is alig nyújtják, a beléjük fektetett kemény és következetes munkát azonban hihetetlen bőséggel és gazdagsággal fizetik vissza. A kérdés, amelynek megválaszolásától az itt letelepülni vágyó ember sorsa függ, az, vajjon elég ügyességgel és kitarással rendelkezik-e ahhoz, hogy a vegetációt ostromló s a természettől kedvezőtlenül elosztott két szélsőséges hatalmat: az áradást és a szárazságot uralma alá hajtja.

A sumérság e kérdésre igennel felelt s ezzel megvetette modern nyugati kultúránk alapjait.

Vízszabályozás

Hogy a növényzet megkövetelte nedvesség mindenhol, minden időben s a kellő mértékben álljon rendelkezésre, ahhoz nagyszabású vízszabályozó munkálatokra volt szükség. Egyfelől tetemes távolságokra húzódó gátakat (*káru, arammu, kilátu, szukku, musannitu*) kel-

lett építeni, hogy a vizek évi áradása (*a-gal* «nagy víz»; *butuqtu*) tengerré ne változtasson mindent, másfelől — a természet útmutatását követve — csatornák segítségével vizet kellett juttatni azokra a vidékekre, amelyek különben az év legnagyobb részében a nedvességnek nyomát sem látták volna. E munkálatok eredményeként Délmezopotámiát a legrégibb időtől kezdve hamas — a lakosság növekedése arányában sűrűsödő — csatornahálózat szeli keresztül-kasul amely az Eufrátból indul ki s az egyik oldalon a keleti hegyekig terjed, a másikon pedig mélyen belenyúlik a sivatagba.

A csatornát jelentő számos szó (*e: equ; bitqu, hritu, namgaru; pa: palgu; sita: rátu; pattu* stb.) arra vall, hogy a főcsatornából (*id: nírú*) elágazó s az öntöző árokban (*atappu*) végződő hálózat egyes részeit különböző neveken nevezték el.

E csatornahálózat folytonos kiépítése és karbantartása mindenkor egyik legfontosabb feladata az államhatalomnak. Az eliszaposodott csatornák tisztítására messze vidékekről rendeli ki a kormányzat a robotosokat, a törvény kártérítésre kötelezi azokat a birtokosokat, akik a területükre eső öntözőárkok elhanyagolásával szomszédaikat megkárosítják (Hk. 53—56. §§.) s az uralkodók nevük fennmaradását oly módon biztosítják, hogy saját magukról elnevezett új csatornákat nyitnak.

Még Asszíriában is, ahol pedig a mezőgazdaság, egyrészt főként a természetes csapadéokra támaszkodott, másrészt a köves talaj az ásást nagyon megnehezíti, csatornaásatással gondoskodnak az uralkodók arról, hogy a földet «minden időre gazdagon ellássák» vízzel.

Szántóföld.

A víz maga azonban nem elégséges a terméshez. Előbb a szántóföld (*asag: eglu*) színét fel kell hasítani s elvetni bele a magot, mielőtt a nedvesség és a meleg kisarjasztaná és megérlelné az új életet. A földművelő (*engar: ikkaru, errésu*) legfontosabb szerszáma a legrégibb időktől fogva az eke (*apin, epin: epinnu*), amely egy természettől görbe eke-fából s két beleerősített szarvból állott s amelyet rendszerint igába (*sudun: nêru*) fogott ökrök vontak. Az eke kiszolgáló személyzete a képes ábrázolások szerint általában 2—3 ember. Az egyik «aki az eke mögött jár», az ekeszarvat fogja, a másik az ökröket ösztökéli, a harmadik pedig vagy kézből, vagy az ekére erősített tölcser segítségével a magot szórja a barázdába. A szegény ember, akinek akkora befektetés, mint amekkorát a nagy eke meg az ökrök követeltek, nem állt rendelkezésére, kevésbé mélyen járó, juhtól, kecskétől, vagy embertől vont kis ekével (*apin-lu-gidda*, embervonta eke: *agadibbu*) szántott.

Az eke nyomán nagy darabokban felszakadt zsíros földet kapával (*marru*), majd gereblyével (*harbu?*), illetve boronával (*maskakatu*) porhanyósították.

A szántás-vetés ideje körülbelül december hó s a vetőmag mennyisége a második évezredben 1 *ikú* (3528·5 m³) földre általában 30 *szila* (24·2 l), később valamivel több (*ikúnként* 25—50 liter) volt.

A következő időben a gazda mindkét kezét s minden idejét lefoglalta a gyorsan felburjánzó gáz írtása és az egyre növekvő szárazságban egyre nehezebbé váló öntözés. Ott ahol a csatorna vize mélyebben folyt, mint

az öntözésre váró föld, a vizet különböző emelőkészülékekkel (*alal: dultu*) kellett a rendeltetési helyére juttatnia. A fennmaradt ábrázolások szerint e célból leggyakrabban a mi gémeskútaink rendszere szerint készült szerkezeteket használtak, de nagyon valószínű, hogy ismerték és alkalmazták a ma bolgár-kerék néven ismert vízemelő készséget is.

Ha e munkája mellett még a magra vadászó hollókat (*uga: aribu*) s a sarjúra járó gazellákat (*masda: çabitu*) s egyéb állatokat is sikeresen távoltartotta a földjétől s a mindent letarló sáskahad (*hêa: aribu*) sem tett nála végzetes látogatást, a gazda április-május hónapban hozzáfoghatott az aratáshoz (*gur: eldu, eburu*). A sarlóval (*has?, zubu: gamlu*) levágott kalászt (*anu: subultu*) vastag rétegben elterítve állatokkal tapostatták vagy cséplőszánnal (*gis mar-se-rah* «gabonacséplő kocsi»: *narpaszu*) csépték ki. A termés — ha nem is volt 200—300-szorosa a vetőmagnak, mint azt Herodotos állítja — adataink szerint átlagban 60 *kur* (1512 hl) gabonát tett ki 1 *kur* (63.5105 m²) föld után. Ilyformán a mezopotámiai föld körülbelül hetvenötszörösen fizetett, ami, a mi arányainkat véve, meglepően sok. A gabonafajták (*se: se'u*) közül ismerték és termesztették: elsősorban a főtáplálékul szolgáló árpát (*ezinu: asnan*), aztán a tönkölyt (*zizna: kunásu, butullu, alap-pánu*), durra-kölest (*duhnu*) s kevésbbé — bár a háború utáni ásatások tanúsága szerint a legrégibb idők óta — a búzát (*gig: kibtu*). A különböző hüvelyesek (*gitná?*) — főként a takarmányozásra és ételre egyaránt használatos lednek¹ (*hallúru*) s talán a bab (*kakku?, lubnu?*,

¹ Lathyrus.

pulilu) — mellett a szántóföld legjelentékenyebb növénye a hatalmas táblákban termesztett szezám (*se-gis-li: samassammu*), amelynek olaját csaknem egyedüli ételzsiradékként használták. A mocsaras vidékek nádja (*gi: qanú*) s kákája (*giduru, szug: apparu*) sokféle alkalmazhatósága miatt természetesen szintén magára vonta a figyelmet s hamarosan a földművelő gondozása alá került.

A learatott s kicsévelt gabona zsákokba (*alhab: allubappu, saqqu*) kötve a magtárban feküdt az őrlésig, vagy eladásig.

A fennmaradt földbérleti szerződések s *Hammurápi* törvénykönyvének rendelkezései szerint (HK 44. §.) a nyers föld művelté tétele Babilóniában három esztendeig tartott. Az első év jórészt a fenéig kiszáradt talaj öntözésével, feltörésével s a buján termő gaz irtásával telt el s ezért a bérlő ez évben semmit sem fizet a tulajdonosnak. A második és harmadik évben már jut a termésből valami a tulajdonosnak is, de csak a negyedik évtől kezdődően számíthat a teljes bérre. Assíriában — ügylátszik — nem ilyen körülményes a föld művelés alá fogása. Adataink szerint ugyanis a szántóföld évenként váltakozva hol parlag (*karablu*), hol művelt föld (*mérisu*).

Kertgazdaság.

A külterjesen művelt szántóföldtől mindenkor határozottan megkülönböztették a kertet (*sar: kirú*). Míg a paraszt főszerszáma az eke, a kertész (*nukarib?: nukarribu*) fegyvere az egyénibb kezelést kívánó kerti vetyemények természetének jobban megfelelő kapá (*marru*).

Minden kert királya a datolyapálma (*gisimmar: gisimmaru*), amelynek Babilóniában több különböző fajtáját (*gurummadu, dilmunu, «dilmuni datolya»* stb.) is

merték és termesztették. Mivel a datolyapálma 22—23° C átlagos meleget kíván, a szoros értelemben vett Asszíria kertjeiből hiányzik, bár az asszír uralkodók számos kísérletet tettek e sok mindenféle módon hasznos gyümölcsfa meghonosítására.

A rendszerint dugványról növesztett datolyapálma két szempontból adott gondot a kertésznek: bőséges vizet kívánt s mivel a fák csak egyneműek, a nőpalmát meg kellett termékenyíteni. Ez utóbbit oly módon végezték, hogy virágzaskor a 60—70-szeres túlsúlyban levő nőpalmák koronájába a hímpálma bugáját (*guparu*) akasztották s a továbbiakat rábízták a szélre és a darazsakra.

A már éretlen állapotban is ételként használt datolya teljes beérése az őszi hónapokban következik el; adataink szerint a termés betakarítása októberben rendszerint már be volt fejezve. Egy-egy fa termése legfeljebb 1 *kur* (252 l), de általában ennél jóval kevesebb.

A pálmák közeit kitöltő fák közül felirataink főként a fügét (*nurma kuku: titu, kuduppánu*?), gránátalmát (*nurma: armánu*), almát (*hashúru; titánu* «füge-alma»; *szippirú* «szippari alma»), körtét (*kamessaru*), mandolát (*siqdu, allakani?*, *nushu*), szentjánoskenyeret (*harúbu*), pisztáciát (*butnu*), szederfát (*muszukkánu*), barackot (*hablu*) emlegetik. Nem lehetetlen, hogy ismerték és termesztették a citromot (*iltaqu*?), cseresznyét (*karsu*?), olajfát (*szirdu*?) is s szövegeinkben ezeken kívül még egész sor olyan fanév maradt fenn, amelyek azonosítása ezideig nem sikerült.

Talán nyugatról terjedt el Mezopotámiába a szőlőtő (*gestin*, «élet fája»: *gapnu*), amely annyira otthon érezte magát a jól öntözött kertekben, hogy 50—100 fűrttel (*luremdu, lurentu*) jutalmazta a reáfordított fáradságot.

Miután Mezopotámiát lombos fákkal nem túlságosan ajándékozta meg a Gondviselés, az uralkodók egyik főtörekvése volt különösen Asszíriában, hogy a külföldön megismert fákat hazájukban is meghonosítsák. A felsorolt gyümölcsfák egy része is bizonyára ez akklimatizáló kísérletek eredménye, amelyek a feliratok feljegyzései szerint olykor fényesen sikerültek.

A fák alatt a kertet különböző zöldség-, főzelék- és fűszerfélék lepték el. Ezek közt főhelyen áll a fokhagyma (*szi-sar?*: *sümu*), utána a vöröshagyma (*es-sar?*: *biçru*), a különböző ugorkafajták (*ukus*: *qissu*, *birki alpi*, *piqqutu*, *tigilú*), répa (*laptu*), retek (*puglu*), cékla (*szilqu*), kapor (*sibittu*), sáfrán (*açupiru*), izsóp (*zúpu*), kömény (*gamun*: *kamunu*), kasszia (*kasszu*), cikória (*sem-lu-u?*: *kukru*), mák (*irru*), ricinus (*kukká-nitu*), saláta (*hasszu*) stb.

Míg az ugarnak szántófölddé való átalakítása három esztendőbe került, a «kertté való befásítás» — bérleti szerződéseink tanúsága szerint — négy évet vett igénybe. Ez idő alatt, úgy látszik, a legtöbb fa már gyümölcsöt is hozott, a különböző főzelékfélék és egyéb zöldségek azonban valószínűen már korábban teljes mértékben fizették vissza a rájuk fordított fáradságot. Igazán értékes, a kert mégis csak az ötödik évtől kezdve vált, amikor már a datolya-pálma is meghozta az első termést s amikortól kezdve a tulajdonos a teljes bérösszeget követelheti bérelőjétől. (H K 60. §.)

Díszkertek.

A zöldséges és gyümölcsös kertek mellett az előkelők és uralkodók díszkerteket is tartottak. Mennyire kedvelték a szépen ápolt kert üde színeit, mutatja *Assúr-*

bán-apli (668—626.) példája, aki egy pompás reliefjén feleségével együtt kertjében örököltette meg magát. A *bét aqiti* körül *Szin-abé-ribtől* (705—681.) létesített 16.000 m²-nyi kertnek a nyomai az assúri ásatások során napvilágra kerültek s a fennmaradt képes ábrázolásokkal együtt fogalmat adnak arról a sokszor emberfeletti fáradtságról, amelybe egy-egy ilyen kert ültetése került. Az assúri kert például sziklás talajon oly módon készült hogy az egyes fák részére gödröket vájtak a sziklákba s e gödröket csatornákkal kötötték össze. Ugyanígy, de mesterséges téglá- és kőfalépítményre építette bábeli *Nabu-kudurri-ncur* (604—562.) függőkertjét, hogy még származású felesége — *Kyaxares* leánya — ne nélkülözze hegyes-dombos hazájának buja növénypompáját. Ez a kert volt az, amelyet az ókor Szemiramisz függőkertje néven ismert és csodált.

Az ily díszkertekben a gyümölcsfák mellett otthon voltak a tamariszkusz különféle fajtái (*bínu, aslu*), a cédrus (*erin: erinu*) a ciprus (*sem-li: burású; surman: surmánú*) és egyéb örökzöld díszfák és cserjék mindenek fölött pedig a virágok, köztük elsősorban rózsza (*amurdinu*).

Földbirtok.

Mezopotámia földje tulajdonjogi szempontból három kategóriába tagozódik: királyi, templomi és magánbirtokra.

Az ország egész területe elv szerint az istenségé, akinek földi képviselőiben az uralkodó és a papság osztoznak.

Hogy ez elv egész komolyan érvényesült, bizonyítják épen legrégibb okmányaink. Ezek alapján szinte az a benyomásunk, hogy e korai időkben a magánbirtok

fogalma teljesen ismeretlen volt az Eufrát mentén. Egy-egy városállam lakói — úgy látszik — kivétel nélkül a templom és palota szolgálatában állottak.

Miután az egyházi és világi hatalom szétvált s a világi hatalom birtokosa, az uralkodó bizonyult az erősebb félnek (II, 102.), az istenség tulajdonjogát — mint helytartó és meghatalmazott — ő gyakorolja. Elvben vitatott eredeti tulajdonjoga azonban csak a senkitől nem igényelt, művelés alá nem fogott földekre érvényes korlátlan mértékben. Ezeket joga van csatornázással művelés alá vonni s mint saját birtokát kezelni, vagy tetszése szerint másra átruházni. Egyébként elméletbeli tulajdonjogának korlátozója a magántulajdon, amelyhez époly kevéssé nyúlhat hozzá, mint bármely magánember. Fennmaradt birtokvételi okmányaink közt nem egy olyan akad, amelyen az uralkodó magánemberrel áll szemben mint szerződéstköző fél.

Miután az anyagi erők általában jobban a rendelkezésére álltak, mint alattvalóinak s a hódítások és csatornázások révén is módjában volt birtokot szereznie, természetes, hogy ő az ország legnagyobb birtokosa. Birtokállományát erősen csökkentik azonban azok az adományok, amelyekkel egyrészt hívei hűséges szolgálatait jutalmazza, másrészt pedig támogatókat akar szerezni magának és házának. E birtokadományozások nemcsak hogy megakadályozták a koronajavak túltengését, hanem olykor egészen az uralkodó elszegényedésére vezettek.

Mint latifundium-tulajdonosok versenyeznek az uralkodóval a templomok, amelyek vétel, adomány, vagy örökség útján helyenként és időnként ugyancsak abnormis méretűekké növelték földbirtokaikat, Ez egy-

házi mammut-birtokok — bár kezelésük mintaszerű s hozadékuk általában felülmúlja a magánbirtokosokét — egyáltalában nem váltak javára a gazdasági életnek. Már maga az is, hogy hatalmas területeket vontak el a magángazdaságtól, megérlelte a maga keserű gyümölcseit, végzetessé vált azonban a helyzet a világi hatalom elgyöngyülésének a korszakaiban. Ilyenkor a befolyáshoz jutott papság első dolga volt a birtokokat az adózás alól mentesíttetni, úgy hogy az állam fenntartásának terhei kizárólagosan a magántulajdonban levő — aránytalanul kevés — földre nehezedtek. Nem utolsó sorban ez a körülmény idézte elő, hogy a politikai helyzet megzavarodását mindenkor rettenetes gazdasági válság követte.

A magánosok kezén lévő földbirtok kétféle lehet: olyan, amely felett korlátlan tulajdonjoga van a birtokosának, vagy pedig korlátozott tulajdonjoggal bírt hűbéri birtok. A hűbéri birtok ismét kétféle: vagy elidegeníthetetlen s az elsőszülöttségi ágon öröklődő, vagy pedig a hűbéri szolgáltatásokkal együtt a hűbérré jogosultak közt szabad forgalom tárgyát képező birtok. A *Hammurápi*-kódex (HK 36—38. §§.) és fennmaradt jogi okmányaink szerint elidegeníthetetlen a *rédu*, *báeru* (II, 123.), valamint az «adófizető» (*nás bilti*)¹ hűbére, ellenben (HK 40. §.) a *nádítu*-papnő (II, 48.), a «kereskedő» (*tamgaru*) s más hűbéres hűbérét a hűbéri teherrel együtt eladhatja. A föld értéke a termékenysége, megközelíthetősége s minősége szerint természetesen nagyon különböző volt. A 2. évezred elején 1 *ikú* (3528,5 m²)

¹ Valamely meghatározott hűbéresfajta neve. Adófizetésre minden birtok kötelezve volt, hacsak külön szabadalomlevéllel nem mentesült.

föld ára 0'5 és 16 *segel* (kb. 0'87—26'72 pengő) közt ingadozott, a kert ára ennek általában a háromszorosa, a házteleké pedig a háromszázszorosa volt.

Földbérlet.

A tulajdonos vagy saját kezelésben műveli meg földjét, vagy kiadja bérletre. Különösen divatos volt a bérbeadás akkor, ha parlagon heverő föld műveltté tételéről, vagy szántónak kertté való átalakításáról volt szó. Ily esetben a bérletet rendszerint oly módon kombinálták, hogy a bérlő a feltörendő föld mellett megművelt földdarabot is kapott, hogy legyen miből élnie, míg a parlag termést hoz. A törvény természetesen szigorúan kötelezi a bérlőt arra, hogy e kedvezéssel vissza ne éljen s a feltörésre átvett földet valóban megművelje. A negyedik, illetve — kertenél — az ötödik évben ugyanannyi bért fizettet a földek után, mint amennyi a bérletben levő művelt föld után jár. (H K 42—44; 60. §.)

A bér, amely a föld minősége szerint és koronként változik, lehet gabonában meghatározott bérösszeg, vagy a termésnek egy bizonyos hányada. A Hammurápidinasztia korában a szántóföld bére általában a termés egyharmada, vagy 10 *kur* (2520 l.) gabona 1 *ikú* (3528'5 m²) föld után, a jóval nagyobb termést hozó kerté pedig a termés kétharmada, vagy 60 *kur* gabona 1 *ikú* kert után.

A bérlő védelmére a törvény előírja, hogy abban az esztendőben, amikor elemi csapások — szárazság, vagy árvíz — következtében a termés a normálison alul marad, csak a termés arányában köteles bért fizetni, kivéve, ha a bért a megegyezés szerint előre tartozik leróni. (HK 45—46. §§.)

Paraszság.

A kisbirtokos-osztály kialakulása szempontjából lényegbevágó különbség van Babilónia és Asszíria közt.

Babilóniában a nagy termelési költségek miatt rendkívüli módon elaprózódott birtokok tulajdonosai rendszerint el voltak adósodva. A törvény ugyan védi a kis parasztot a kapitalista mohóságával szemben, amikor kimondja, hogy adósság fejében a lábon álló termést nem szabad elvenni, hanem meg kell várni az aratást s abból kivenni a hitelösszeget (HK 49—52. §§.), de ez az állhumanizmus nem igen késleltette a kisbirtokos teljes anyagi összeomlását. Egyrészt ugyanis a hivatalos kamatláb — 20% — túlságosan magas volt ahhoz, hogy mellette a munkabefektetés is kifizetődjék, másrészt pedig a vetés idején a vetőmag természetesen jóval drágább volt, mint aratáskor a gabona. A különbözet az eladósodott földműves rovására ment, aki nem várhatta meg míg e gabona újból árra kap, hanem el kellett kótyavetyélni a termést, hogy a hitelezőtől szabaduljon. Az eredmény az volt, hogy végül is eladta földcsekéjét a pénzembernek s maga bérlővé vagy zsellérré süllyedt. E leromlásnak a másik oldalon a latifundiumok növekedése felelt meg: a szabad forgalomban levő földek lassan-lassan a pénzemberek, bankok és nagyvállalkozók kezére kerültek, akik vagy saját kezelésben, alkalmazottaikkal művelték, vagy parcellázva bérletbe adták birtokaikat.

Sajátságos módon más volt a fejlődés iránya Asszíriában. Az okokat ugyan nem tudjuk megállapítani, de azt látjuk, hogy itt a szabad parasztosztály minden nehézség és megterhelés dacára nemcsak fennmarad, hanem időnként erősen gyarapszik is.

Ez annál feltűnőbb, mert a kamatláb Aszíriában jóval nagyobb volt, mint Babilóniában. Ugy látszik, az asszír paraszt — előttünk ismeretlen okból — nem volt rászorulva arra, hogy a földműveléshez szükséges forgatókét drága kölcsönképen szerezze meg.

Az asszír királyok hódító hadjárataikkal kapcsolatban e parasztság szaporulatának az elhelyezését is programjukba veszik: a meghódított területekre költöztetett telepések nagyrészt mindenestre az ő soraikból kerültek ki. Sőt a vidéki kisbirtokosság, mint a papi párt ellensúlyozója, a történelem folyamán politikai tényezővé vált s nem egyszer döntő szerepet játszott hazája életében (I, 126.).

Állattenyésztés.

A földművelés mellett Mezopotánia gazdasági életének a második pillére az állattenyésztés. Különösen a mocsaras Dél végük láthatatlan rétségei, amelyek lecsapolása és művelés alá fogása még emberfeletti munka árán sem látszott lehetségesnek, önként kínálkoztak a hatalmas nyájak táplálására.

Az állattenyésztés ősiségének a bizonyítéka, hogy a «pásztor» (*sziba*, *utul*: *rě'u*, *kaparru*, *náqidu* stb.) a mitológiában is gyakran szerepel. *Lugalbanda*, az egyik *Tammuš*, *Enkidu* stb. pásztorok voltak s az uralkodók hivatásukat gyakran hasonlítják össze a pásztoréval.

A pásztor vagy önálló vállalkozó, aki a maga állatai mellé a magánosokét is elvállalja gondozásra, vagy pedig egyszerű alkalmazott. Felelőssége mindkét esetben nagy. Egyrészt az állat tulajdonosával szemben köteles a kártérítésre, ha gondatlansága miatt a rábizott állományban kár esik (II, 138.), másrészt felelős az állatoktól okozott esetleges károkért (HK 57—58. §§.). Hűtlenségét pedig

az eltulajdonított állat értékének tízszeresével bünteti a törvény (Hk 265. §.). Egy érdekes okmányban a pásztor kötelezettséget vállal, hogy a rábizott és elveszett igásökröt záros határidőn belül visszaszerezni: «Egy igásökr *Abbagina* ökreiből elveszett. *Dugazida* (a pásztor) így szólt *Abbaginához*: „*Ninazu* temetése havában a 7. nap letelte előtt visszahozom neked az ökrödet.” A király nevére *Sara amutum*, *Habasa damqar* és *Lu-Sulgi* (tanuk) előtt esküt tett. Az az év (amely előtt) az uruki *Innanna* papja sorsvetéssel kijelöltetett (*Ibi-szin* 2. éve, 2211 Kr. e.). (Pecsét:) *Dugazida*, *Ur-Szumma* fia.»

Az állatszaporulattal való elszámolási nehézségek kiküszöbölésére divatba jött az általányba való átvétel. «Évente 100 anyajuhra $66\frac{2}{3}$ bárányt, 1 kecskére 1 fiatal kecskét, juhonként $1\frac{1}{2}$ *mana* gyapjút, kecskénként $\frac{5}{6}$ *mana* lenyírt kecskegyapjút, anyajuhonként 1 *dunatu* (?) -t, 100 anyajuhra 1 *szila* vajat adok neked mint az aprómarha hozadékát. 100 darab aprómarhára számíts 10 döglött állatot; minden döglött állat fejében átadok neked egy bőrt és $2\frac{1}{2}$ *séqel* inat» — olvassuk egy pásztor kötelezvényében.

A legtöbbféleképen hasznosítható állatok a különböző fajtákban tenyésztett szarvasmarhák (*gud: alpu*) s az aprójószág (*eze: gēnu*); elsősorban a juh (*udu: immeru*) és a kecske (*uz: enzu*). Felhasználták őket a mezei munkánál a szántásra, cséplésre; húruk (*uszu: síru*) táplálékul szolgált az isteneknek és embereknek egyaránt; bőrukéből (*kus: masku*), csontjukból (*gir: eçimtu*), szarvukból (*szí: qarnu*) a legkülönbözőbb használati cikkek készültek; a tej (*ga: sizbu*), vaj (*li-nun: himētu*), tejfel (*bé-gal*, *bé-nun*, *nam-bé: tubāu*) pedig s valószínűleg a túró is, elengedhetetlen alkotórészei a mindennapi étrendnek.

A legfőbb teherhordó állat a szamár (*ansu : eméru*), a lovat (*ansu kurra* «hegyi v. keleti szamár»: *szíszu*) s az öszvért (*ansu mul*, «csillagszamár» cf. lat. *mulus : parí*), amelynek a terméketlenségéről jól tudtak, úgy látszik a 3. évezred első felében ismerték meg; a dromedár (*ansu abba : ibilu* v. *udru*) és teve (*gammalu*) pedig még később lett honos Mezopotámiában.

Nagyon régóta és különböző válfajaiban ismerték a kutyát (*ur : kalbu*), amely — épen úgy mint a mai keleten — részben félvad állapotban csatangolt a telepek tájékán, részben szelidítve a nyáját, házat őrizte s mint vadászkutya teljesített szolgálatot. Ellenben — a látszat szerint — csak a 2. évezred eleje óta szerepel a ház körül a macska (*suránu*).

A disznó (*sah : sabhú*), amelynek feltűnően olcsó húsát és zsíráját (II, 93.) nem szívesen használták, a kutyához hasonló félháziállat volt s a démonoktól kedvelt tisztátalan állatnak számított.

A baromfiak közül gyakrabban szerepelnek a lúd (*usz : uszu, tarmazilu*), a kacska (*gambi : kumú, abunnu*), a tyúk (*kurgi : kurkú*), kakas (*tarlugal ? : tarlugallu*) és a galamb (*tu : szummatu*).

Halászat-vadászat.

Az állati eredetű tápláléknak valamikor egyedüli szerzési módja, a halászat és vadászat (*su-ha : bá'érutu, ba'úru* «fogás»), az egész történelmen keresztül jelentékeny foglalkozás maradt.

Különösen a halászat annyira differenciálódott, hogy a különböző halfajok és halászási módok számára külön halásztestületek alakultak ki. Hogy a halászat eredményét a véletlentől minél jobban függetlenítsék, már nagyon korán halastavakat készítenek a magánosok ép-

úgy, mint a különböző közületek. Halneveket tartalmazó hosszú listáink — a *suruppaki* iskolaszövegek (a Kr. e. 4. évezredből ?) pl. maguk több mint másfélszáz halnevet őriztek meg — önmagukban is élénk tanubizonyosságai a halászat és haltenyésztés korai fejlettségének. Idők folyamán azután valóságos haltenyésztő nagyüzemek alakultak ki, amelyeket a vállalkozók vagy saját kezelésben tartottak s nagyszámú alkalmazottakkal gondoztattak, vagy bérletbe és albérletbe adtak ki kisebb vállalkozóknak.

A vadászat — eredeti célját is megtartván — rendkívül sokat nyert jelentőségében azzal, hogy az évszázadok során sporttá fejlődött. Különösen a harcias asszír urak és uralkodók kedvelték a vadászat gyönyöreit és veszélyeit. Reliefjeink közt számos csodálatosan szép vadászkép akad, amely a különböző vadállatokkal gyalog vagy lovon szembeszálló uralkodót mutatja be (II,...). Míg a puszta zsákmányért vadászó főfegyverei a verem és háló, a sportvadász nyíllal, lándzsával, bárdal és törrel ví sokszor valóságos párviadalt.

I. *Tukulti-apal-ésar* (1115—1093) feljegyzi, hogy nyilai és dárdája segítségével négy vadbikát (*am: rému*) s tíz hatalmas elefántot (*amszi: píru, pílu*) ejtett el, négy elefántot élve fogott el s százhusz oroszlánt (*ur-mah, gir: nésu*) gyalogharcban, nyolczászat pedig hadiszeke-réről ölt meg.

Az élve elfogott vadakat az uralkodók kastélyaik parkjaiban helyezték el s valóságos állatkerteket rendeztek be a maguk és híveik mulattatására és okulására.

2. Ipar.

Bár Mezopotámia természeti adottságai e tekintetben voltak a legkedvezőtlenebbek, a földművelés és állattenyésztés mellett a gazdasági élet egyik főtenyezőjeként már a legrégebb időkben ott találjuk az ipart. Az ipari tevékenység, legalább kezdetben, természetszerűen az országban található nyersanyagokhoz igazodott.

Mesterségek.

Ezért egyike a legrégebb mesterembereknek a gerencsér (*babar : pahhāru*), aki a korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló agyagot (*im : titu*) alakítja különböző használati cikkekké. Agyagból készülnek nemcsak a különféle cserépedények (*dug : karpātu*), hanem mivel a csaknem teljesen hiányzó kő és fa helyét is részben az agyagnak kellett elfoglalnia, a ládák (*piszan : pizannu, gadū, siddu*), teknők (*utul : diqaru*), sőt a koporsók (*arānu ? , qubru ?*) is. Természetesen agyagból készült a vályog (*seg : libittu*) s az égetett téglá (*al-urra ? v. agur ? : agurru*) (II, 234.) is.

A mezőgazdasági termékeket dolgozza fel a molnár (*kazidda ? : kaziddakku, tēnu*), a pék (*nuhatim, nuhaldim : nuhatimmu*), mészáros (*ukur : tabihu*), sörfőző (*bappir : bappiru*), borpréselő (*kullum ? : szirasú*) és a kenőcskészítő (*abarakku*).

E mesterségek a családban az asszonyoktól és cselédségtől végzett háztartási munkákból fejlődtek ki külön iparágakká. A differenciálódás pedig kétségtelenül a nagyobb közösségek : a palota, a templomok, a katonaság stb. ellátói között kezdődött s végül e közössé-

geken kívül fejeződött be, amikor az iparosok áruikat boltokban bocsátják a nagyközönség rendelkezésére.

E boltok közt leginkább emlegetett a korcsma (*bét szábbé*), ahol különféle szeszes italok: borok (*ges-tin : tnu, arnabani, karánu* «datolyabor», *susrú* stb.), sörök (*uluszinnu* «kölessör», *disiptabhu* «édessör»; *kasbir : biqu; haslatu, pihu* stb.) és pálinkák (*kas : sikaru; kastinnam : kurunnu* «datolyapálinka» stb.) között trónolt a korcsmáros (*szábbú*) vagy korcsmárosné (*szábbítu*). Bár a félig mitikus *Ku-Ba'u* (I, 160.) korcsmárosnőből lett *Kis* királynőjévé, a korcsma erkölcsi nivójáról nem a leghizelgőbb nyilatkozatok maradtak fenn. A törvény például tűzhalállal bünteti azt a papnőt, aki az effajta mulatóhelyre belép (HK 110. §.).

Ugyancsak a háziiparból nőtt ki a takács (*usbar : isparu*) mestersége, aki a gyapjú (*sík : sipátu*), len (*gada : kitú*), kender (*azallú, qunubu?* v. ö. *κάνναβις*) mellett később a gyapotot is (II, 83.) szövetté és vászonná szőtte. Annak ellenére, hogy a pompás ruhákat gyakran van alkalmunk a reliefeken megcsodálnunk, feltűnően keveset tudunk a szabómesterről (*mukabbú?*).

Az állati bőroket (*kus : masku*) dolgozza fel a bőrműves (*lib-tug? : askappu*), aki a nyergestől kezdve a suszterig, minden iparost önmagában egyesít, mert a tömlők (*kus-a-edin-lal*, «a sivatag számára vízzel töltött bőr» : *nádu*) épen úgy az ő kezéből kerülnek ki, mint a gyeplők (*aszáti*), korbácsok (*uszán : qinazu*) vagy a cipők (*battatu?*) és szandálok (*eszir : sénu*).

Bármily nehezen volt is beszerezhető, bizonyos használati cikkeknel feltétlenül szükség volt a fára, amelynek feldolgozója a famunkás (*sukra : naggáru*).

A rostos pálmából, vagy a nagyrészt importált

keményfákból ő készíti a háztető gerendáit (*ur: gusúru*), az ajtót (*ig: daltu*), az ágyat (*nad: ersu*), a széket (*guza: kusszu*) stb.

A kerékgyártó (*naggár magarri*) műhelyéből kerül ki nemcsak a négykerekű teherkocsi (*mar gidda: çumbu*), hanem az ércveretekkel erősített kétkerekű hadiszekér (*gigir: narkabtu*) is.

A hajóács (*naggár elippi*) munkája a hajó (*ma: elippu*), amelynek elkészítéséért Hammurápi korában (1955—1913) 10 *kur* (2520 liter) űrtartalom után 2 *seqelt* (352 pengőt) kérhet a megrendelőtől. (HK 234. §.) E hajók természetesen inkább kisebb-nagyobb csónakok; komoly tengeri hajók építésére a mezopotámiai hajóácsok nem igen mertek vállalkozni. Mikor Szinabérib (705—681.) Elamot a tenger felől akarja megtámadni (I, 132.), foinik hajóépítőkkal s tiruszi, çidoni és görög tengerészekkel dolgozik, mert saját alattvalói hajóépítő és tengerésztudományában nem bízhatik meg.

Nagyon sok olyan használati tárgyat, amit ma fából készítünk, nádból, kákából, gyékényből állított elő a nádfonó (*adub: aduppu*). A gyékényszőnyegek (*burú*) és kosarak (*bugin: szillu, szusszulu*) mellett az ő alkotása a fonott láda (*piszan: piszannu*), sőt a folyón keresztül való közlekedésre szánt kerek kosárcsónak (*malál?: malallú*) is, amely *guffa* néven ma is ismert és használt vízijármű Mezopotámiában.

Megbecsült, de felelősséggel teljes foglalkozás volt az építőmesteré (*dim: itinnu*). Hammurápi idejében (1955—1913) 1 *sar* (35284 m²) beépítése után 2 *seqelt* (352 pengőt) kapott tiszteletdíjként, de ingyen kellett újraépítenie a házat, ha az bedőlt. Sőt ha az összeomló

épület agyonütötte a háziurat, vagy annak fiát, az építőmesterre, vagy a fiára is halálbüntetés várt. (HK 228—233. §§.)

Annak dacára, hogy a réz (*urudu: erú*), bronz (*zabar: sziparru*), ón és ólom (*nagga: anáku*), valamint az arany (*guskin: huráçu*) és ezüst (*ku-babbar: kaszpu, çarpu*) s később a vas (*barzel: parzillu*) külföldről kerültek Mezopotámiába, a fémműves (*szimug, gurgur?: nappáhu, gurgurru*) mestersége nagyon magas fokon állott s a fémek és az előállított tárgyak szerint is differenciálódott. A különböző fegyverek és katonafelszerelések mellett a szűrésra, vágásra használt legkülönbözőbb használati cikkek: fejszék (*bal: pilaquu*), szögek (*dub?: zigtu*), fűrészek (*sassaru*), horgok (*sinnu?, háhu*), ollók (*gir-su-i: naglabu*), kések (*gir: patru, imtu, harbu, naprú, guppu, nasramu*, stb.) valamint az edények egy része fémmunkások műhelyéből kerültek a fogyasztókhoz.

Egyike a legrégebb foglalkozásoknak a kőfaragóé (*burgul: burgullu, harraku*), aki valamikor az összes szerszámok csaknem egyedüli készítője volt. A kőkorszak elmúltával erős versenytársat kapott ugyan a fémmunkásban, de minden időben maradtak bizonyos szükségleti tárgyak — mint a malomkö (*na ara: erú*), mozsár (*madakkú*), pecsétnyomók (*kisib: kunukku*) s az értékesebb edények — amelyeket csak a kőfaragónál lehetett elkészíttetni.

Máipar.

A Tigris és Eufrát mellékén pezsgő virágzó ipari élet mellett a különböző szükségleti tárgyak egyre növekvő kereslete hamarosan kellett, hogy az ipart iparművészetté tökéletesítse. A nagy keresletet

természetszerűen követő nagy kínálat folytán előállott versenyben ugyanis legjobban azok érvényesülhettek, akiknek áruja a célszerűség mellett külső formájában is tetszetős volt.

Valóban a műipari alkotásoknak egész serege került napvilágra az ásatások során.

A különböző használati célokra szánt, változatos formákban készült s reliefekkel és geometrikus díszekkel ékített cserépedények — korsók, poharak, tálak, kulacsok, olajmécsesek stb. — amelyek szépségét gyakran nagyban emeli az élénk zománccfesték, nem egyszer valósággal mesterművei a kispasztikának. Ugyancsak gyakran találhatók művészi darabok a szélesebb rétegek szükségleteinek kielégítését célzó terrakotta istenszobrocskák között.

A szebbnél-szebb dísz tárgyak egész sorát hagyták hátra az arany- és ezüstművesek (*kudim : kutimmu, nappáh huráči ; çarrápu, nappáh kaszpi*) is. A gyönyörűen mintázott, öntött és kalapácsolt reliefekkel, valamint karcolatokkal díszes tálak, csészék, kanalak, villák sorából is kiemelkedik a lagasi *Entemena* (Kr. e. 2800 körül) nemesformájú ezüstvázája, oldalán Lagas vésett címérével, az oroszlánfejű sassal. A legkülönbözőbb korokból származó ékszerek pedig, a változatos alakú gyűrűk (*kamkammatu, unqu, ançabat ubáni, semiru* stb.), fülbevalók (*ançabat uzné, lulmú* stb.) nyakékek (*epirru, gágu, kapáçu* stb.), váll- és ruhadíszek, láb- (*halhallatu, semír sépi* stb.) és karperecek (*semír qáti*) stb. nemcsak a luxus mindenkor nagy elterjedtségét mutatják, hanem tanuságot tesznek készítőik művészi érzékéről s készítményeik évezredekkel dacoló szoliditásáról is. Ez utóbbit bizonyítja különben az a Nippurból előkerült okmány

is, amelynek kiállítója 20 évi jótállást vállal azért, hogy a gyűrűbe foglalt drágakő nem fog kiesni a foglalatából.

A nemesfa- és elefántcsont-faragásnak szép példányai jutottak birtokunkba — a sokszor, sajnos, összetöredezett — csészékben, poharakban, kanalakban, fésűkben, amelyeket olykor egy-egy állat- vagy emberalak, olykor azonban egész jelenetek ékítenek. Hogy mily tökéletességre emelkedett a bútorkészítés, arról a reliefeken látható bútorképek adnak elképzelhető fogalmat. Ez alkotások telve ékes faragványokkal, berakásokkal, fémveretekkel és kárpitozattal, büszkeségei lehetnének a legfejlettebb modern műiparnak is.

Mint azt a koronként kissé barbár pompájú, mintázott szövetből készült, szegélyekkel és paszományokkal ékített díszruháknak (*lamabus : lamabussu*) a reliefeken való pontos és hű ábrázolásaiból következtethetjük, Mezopotámia lakói művészetté fejlesztették a textilipart is. Anyagul a szövetekhez a gyapjú és a len mellett a későbbi időkben bizonyosan már a gyapotot is felhasználták. *Szinahéríb* (705—681.) arról értesít, hogy a Délbabilóniában honos gyapotcserjét Asszíriában — Bavián környékén — is sikerült akklimatizálnia: «A gyapjútermő fákat megtépték s szövetté dolgozták fel». Hogy a szöveteket színezték is, azt a szemmel láthatóan beszótt minták mellett színes zománcfestményeink is bizonyítják, a szőnyegek pótlására készült festett díszítmények pedig elképzeltetik azt a színpompát, amely egy fali- és padlószőnyegekkel s dívántakarókkal felszerelt előkelő házban fogadta a látogatót.

Azok után, amit emlékeink alapján a textilművészetről megállapíthatunk, igazán nem csodálkozhatunk rajta, hogy Nero palotájának termeit babiloni szőnyegek

díszítették s hogy az idősebb Cato eladta drága pénzen vett babiloni köpenyét, mert az igazi rómaihoz méltatlannak tartotta a fényűző ruhadarabot. Hiszen Jehósúa könyvének elbeszélése szerint Ákhán, Karmi fia a legkínosabb halálbüntetést is kockáztatta azért, hogy Jerichó feldúlásakor egy babiloni köpenyt magának tartson meg.

Az iparművészet egyik legvirágzóbb ágát fejlesztette ki a pecsétnyomók (*kisib: kunukku; unqu* «pecsétgyűrű») divatja, amely a legrégibb időktől kezdve egész a bukásig végigkíséri Mezopotámia kultúrtörténetét s amely annak idején már Herodotosnak is feltűnt (Hist. I, 184.). Az okmányok hitelesítésére aláírás helyett használt pecsétnyomók vagy laposak s olykor gyűrűbefoglaltak — mint a maiak — vagy hengeralakúak, amelyek a tengely irányában forgathatók. A sumér időkben mindkét formát megtaláljuk, később a lapos pecsétnyomó, úgylátszik inkább Asszíriában, a pecsétlöhenger pedig Babilóniában kedvelt. A pecsétnyomókra felhasznált anyag — különböző korok szerint váltakozva — a mészkő, steatit, hematit, kigyókő, lapis-lazuli, jáspis, hegyikristály stb. Ugyancsak módosul idők multával a pecsétnyomóra vésett kép, amely lehet — egyedül vagy csoportosítva — geometriai alak, növény, állat, ember, isten s amely mellett olykor ott olvasható a tulajdonos neve, olykor nem.

Az ezrével és ezrével napvilágra került pecsétnyomók művészi értéke természetesen a legkülönbözőbb: a selejtes tömegárúk mellett tisztán és ízléssel kidolgozott, valósággal művészi darabok is találhatók aszerint, amint a tulajdonos meg birta fizetni a pecsétfaragót.

Céhek. Iparoktatás.

Az iparüzés a legrégibb időkben csaknem kaszt-szerűen folyt. A fiak a családban beletanultak az apa mesterségébe, amelyet azután ők is élethivatásul választottak. Így idők múltán az egyes iparágak művelői ugyanabban a városban általában ugyanannak a családnak voltak tagjai. Ha az apa más mesterségre akarta taníttatni a fiát, az körülbelül egyet jelentett a fiúnak a családból való kiválásával. Miután ugyanis minden iparos gondosan örködött, hogy évek hosszú gyakorlatával megszerzett mesterségbeli fogásait a családban megőrizze, a tanulásra való felvétel rendszerint csak örökbefogadás útján volt lehetséges. *Hammurápi* (1955—1913.) törvénykönyve — hogy mindkét fél érdekei védve legyenek — egyrészt az örökbefogadási szerződés érvénytelenítésének terhe alatt kötelezi a tanítómestert arra, hogy fogadott fiát tudománya minden részletébe bevezesse, másrészt kimondja, hogy a mesterségét kitanult fiút a természetes apa vissza nem követelheti (HK 188—189. §§.).

E kasztok később a természetes fejlődés során megszűntek ugyan, de az egész történet folyamán megmaradtak a helyükre lépő ipartestületek, céhek. A céh főnökei egyfelől a céhen belül örködtek az egyöntetűsége s a rendre, másfelől a kormányzattal és közigazgatással szemben képviselték a szakmabeli iparosokat.

Mikor a nagytőke az iparban rejlő pénzszerzési lehetőségekre ráeszmélt, a patriarchális viszonyok jelentékeny átalakuláson mentek keresztül. A pénzember, hogy rabszolgájából minél nagyobb hasznot húzhasson, rendszerint kitaníttatta valamilyen iparra s akár a maga

üzemében foglalkoztatta, akár valamilyen mesteremberhez szegődött, mint fizetéses segédet.

A rabszolga keresete természetesen mindkét esetben a gazdáját illette meg.

A fennmaradt inas-szerződések felvilágosítással szolgálnak a különböző mesterségek elsajátítására szükséges időről is. Leghamarább szabadul fel a péksegéd, aki $1\frac{1}{4}$ év alatt kitanulja a szakmáját; a leghosszabb időre — 5 esztendőre — a takácsnak van szüksége, hogy a szövés-fonás minden csinját-binját elsajátíthassa. A többi inasnak általában 3—4 évet kell a tanulással eltöltenie, hogy a mesterember nevet kiérdemelje. Okmányaink tanúsága szerint a felszabadult általában nem vált ki azonnal tanítója műhelyéből, hanem néhány évig fizetéses segédként még ott dolgozott mesterénél.

Az egyes iparágak üzői akkor is, amikor a családi kapocs már régen nem kötötte őket össze, egymás közelében laktak: külön utcákban az agyagosok, a takácsok, a pékek, a szíjgyártók — egészen úgy, mint ahogy az a középkorban szokásos volt.

3. Kereskedelem.

Mezopotámia természeti kincsekben való egyoldalú gazdagsága a legkedvezőbb előfeltétele volt a kereskedelem kifejlődésének. Már magában, az országban is egyenlőtlenül oszlottak meg a természeti adottságok. Az Észak inkább a földművelésre, a Dél pedig inkább az állattenyésztésre utalta a lakosságot, úgy hogy az Eufrat mentén belül is szükségessé vált a két őstermelő ág produktumainak a kicserélése. Ugyanez volt azonban a helyzet a nagyobb arányokban is. A fa, kő és érc csaknem tel-

jes hiánya elkerülhetetlenné, a mezőgazdasági termékek fölös bősége pedig könnyen lehetővé tette, hogy a hiányok a szomszédos országokból pótoltsanak.

Mindezek felett pedig Mezopotámiát geográfiai helyzete az ind-keletázsiai és földközi-tengeri kereskedelem egyik állomásává tette. E szerepe, amelyet a leletek tanúsága szerint már a történelemelőtti időkben játszott, a történelem folyamán a politikai viszonyok következtében olykor-olykor elhomályosodott ugyan, de teljesen meg nem szűnt soha. Sajnos, feliratos anyagunk e távolabbi kereskedelmi kapcsolatokról nem igen ad felvilágosítást, ezért csak az Indiában, Egyiptomban s a Földközi-tenger mellékein talált, kétségtelenül mezopotámiai eredetű tárgyi leletekből alkothatunk magunknak valamelyes képet az Eufrát mellékének a nemzetközi kereskedelemben való szerepéről.

E nemzetközi forgalomban Mezopotámia nem mindig a felvevő és közvetítő fél. Iparának rendkívüli méretekben való fejlődése lehetővé tette, hogy a behozott nyersanyagot mint készáru továbbítsa s a szomszédos és távolabbi népek feljegyzéseiből tudjuk, hogy a «babiloni», «káld» vagy «asszír» iparcikkek az egész ismert világon keresettek és drágán megfizetettek voltak. Mikor Ezekiel példabeszéddel óvja honfitársait a Babilónia ellen Egyiptommal való kacérkodástól, jól tudja, hogy a «kereskedők városa» (Ez. 17, 4.) név alatt mindenki ráismer Bábelre.

Az ókori kereskedelemnek valóban mindenkor Bábel volt a középpontja s ezt a szerepet megtartotta az asszír hegemonia idején is, sőt *Szinahéríb* kegyetlen rendszabályai (I, 133.) sem birták *Marduk* városát a világforgalomból kikapcsolni.

Értékmérők.

A gyors fejlődésnek indult kereskedelem következtében Mezopotámiában nagyon korán megszűnt a tiszta természetgazdaság.

Mivel a nagyarányú áruforgalomban nem maradhatt fenn sokáig a cserekereskedelem, szükségessé vált, hogy valamely közvetítő értékmérőben állapotodjanak meg. Ez értékmérőnek, hogy a cserekereskedelemben lépten-nyomon jelentkező nehézségeket megszüntesse, egyrészt szinte korlátlanul oszthatónak, másrészt pedig romolhatatlannak kellett lennie.

Az őstermelő Mezopotámiában ily értékmérő és áruközvetítő szerepre önként kínálkozott a gabona. E fejlődési fokon az «adás-vétel» (*nadānu u mahāru*) már nem az áruk kicserélését, hanem az árunak a gabonapénz átvétele ellenében való kiszolgáltatását jelentette. Közvetítő és értékmérő feladatának a gabona kisebb arányokban kifogástalanul meg is felelt; úgy, hogy a helyi kereskedelemben még akkor is használták, amikor a nagyobb méretű forgalomban már régen az ércpénzgazdálkodás jött divatba. Nehéz probléma elé állította azonban a gabonavaluta az eladót és vevőt egyaránt abban az esetben, ha nagyobb értékű cikkeknek kellett gazdát cserélniök. Ilyenkor ugyanis olyan tömegű gabonamennyiség megmozdítása válhatott szükségessé, hogy az ár kifizetése fizikai lehetetlenségbe ütközött. Nem maradt tehát más választás, mint vagy az adás-vétel méreteinek korlátokat szabni, vagy pedig a gabonavalutát cserben hagyva, könnyebben kezelhető értékmérő után nézni.

Ily célra a gyakorlati szempontokból támasztható

minden követelésnek tökéletesen csak a fémek felelhettek meg. Rendkívüli drágaságuk miatt ércben nagyon nagy értékek is aránylag könnyen voltak szállíthatók és kiszolgáltatathatók; mivel pedig emellett a gabonánál jóval tartósabbak is voltak, játszva győzték le gyöngébb ellenfelüket. Nehezebb küzdelmet vívtak azonban a fémek egymás között. Különböző helyeken és különböző időkben az ólom, réz, ezüst és az arany versenyeztek az elsőbbségért, míg végül általában az ezüst diadalmaskodott. Az ezüst mellett legtovább tartotta magát az ólom, mely Asszíriában még a 2. évezred közepe után is mint hivatalos értékmérő szerepel. Az ezüst- valuta érvényrejutásával az «ezüst» (*ku-babbar: kaszpu*) az általános szóhasználatban egyszerűen «pénz» jelentéssel bír.

A természetgazdaságról a pénzgazdaságra való átmenet a történelmi idők kezdetein már általában be van fejezve. A valószínűen még a 4. évezredből való surupaki — ezidőszert a birtokunkban levő legrégibb? — szerződések megkötői már rézzel fizetnek. Ha a történeti időben helyenként és árunként még mindig találkozunk a gabonávalutával, az semmi esetre sem szól a pénzgazdaság megléte ellen. Ugyanazok az okmányok ugyanis, mikor általában pénzről beszélnek, mindig az «ezüst» szót használják a pénz jelölésére.

A fizetőeszközként használt érc a legkülönbözőbb — lemez-, karika-, tégl- stb. — formában volt forgalomban s a fizetés alkalmával épúgy, mint a vásárolt árut, mindig súly szerint mérték le (*lal: saqálu*, «mérni» és «fizetni»). Mivel az egyes «pecsételt pénz»-darabokon (*kaszpu kanku*) levő pecsét nem egyéb, mint valamely hivatalos közületnek a bizonyítványa az ezüst finom-

ságáról — tehát tulajdonképen fémjelzés —, ezidőszert semmi okunk nincs föltételeznünk, hogy a modern értelemben vett érempénz is Mezopotámiának köszöni az eredetét. E rendkívül fontos vívmány dicsősége — akár csak Herodotos korában — még mindig a lideket illeti meg.

Mértékek.

A kereskedelmi élet egy bizonyos fejlettségi fokán feltétlenül szükségessé válik a forgalomban levő áruk mennyiségének egészen pontos meghatározása, hogy áru és pénz egy nevezőre hozhatók legyenek. E célt szolgálják a hosszúság, terület, térfogat és súly összehasonlítására szolgáló mértékegységek. Ez egységeket az ember a legkezdetlegesebb fokon természetszerűen a közvetlen környezetéből veszi.

Mivel a mértékegységek abszolút nagysága és egymáshoz való aránya tekintetében Mezopotámiában, ahol minden városnak, templomnak és nagyobb testületnek megvolt a maga mértékrendszere, ugyanolyan zilált viszonyok uralkodtak, mint a méterrendszer behozatala előtt Európában, érthető, hogy a modern kutató sokszor a legnagyobb zavarba kerül a különböző mértékekkel szemben. A következő táblázatok adatai általában Ó-Babilóniára érvényesek.

A) Hosszmértékek:

1 ujj (<i>su-szi: ubánu</i>)		1'65	cm
1 téglaszélesség (<i>su-dú-a: tipku</i>)	= 10 ujj	16'5	cm
1 arasz (sumér <i>su-bad</i>)	= 15 ujj ...	24'75	cm
1 könyök (<i>kus: ammatu</i>)	= 30 ujj ...	49'50	cm
1 mérőnád (<i>gi: kanu</i>)	= 6 könyök	2'97	m
1 ? (sumér <i>gar</i>)	= 2 nád	5'94	m

1 fonal (<i>su: aslu</i>) = 10 gar	59'40 m
1 mérföld (<i>danna: bérn</i>) ¹ 180 fonal	10'692 km

A Nippurból ismert hosszmértékek ettől már eltértek, amennyiber a nippuri könyök 51'8 cm-t tesz ki; az újbabiloni birodalomban pedig 1 ujj = 2'06 cm s a mérőnád 3'405 m.

B) Területmértékek:

1 ágy (?) (<i>sar: muszarú</i>) ²	35'2836 m ²
1 mező (<i>gan, iku: ikú</i>) = 100 ágy	3528'36 m ²
1 mélyedés (<i>bur: burú</i>) = 18 mező	63510'5 m ²

A kassúk s az újbabiloni birodalom idején, valamint Asszíriában a szántóföldek mérésére a vetőmagmennyiség szolgált: 1 *kur* = (180 *szila*) vetőmagnyi föld = 13231 m² föld; Asszíriában 1 *imér* = 7340 m².

C) Űrmértékek:

1 messzely ? (<i>qa, szila: szila</i>) ...	0'842 l
1 mérő ? (<i>gur: kur</i>) = 300 <i>szila</i>	252'6 l

Az űrmértékeknél rendkívül nehéz az abszolút számok megállapítása, mivel semmiféle mérőeszköz nem maradt ránk. A *szila* és *kur* arányszáma is változik helyenként és időnként. Az újbabiloni birodalomban 1 *kur* csak 180 *szila*. Asszíriában a *kur* helyett a 100 *szilát* tartalmazó *imér*, 1 «szamár(teher)» a divatos űrmérték.

D) Súlyok:

1 árpaszem (<i>se: se'u</i>)	46 3/4 mgr
1 seql (<i>gin: siqlu</i>) = 180 <i>se</i> ...	8'416 gr

¹ Eredetileg «2 óra» (járás).

² 1 gar².

1 mina (*mana : manú*) = 60 gin ... 505 gr

1 talentum (*gun : biltu*) = 60 mina 30'3 kg

Súly szerint mérték az ezüstöt is mint fizetőeszközt. Mivel az 1892-iki valutatörvény szerint 1 kg ezüst ára 180 K = 208'80 P, pengőre átszámítva tehát 1 se = kb. 1 fillér, 1 gin = 1'7575 P, 1 mana = 105'45 P, 1 gun = 6315 P.

Kiskereskedő.

A fogyasztó közönség szükségleti cikkeit a termelőtől, vagy a kiskereskedőtől szerzi be. Az adásvétel színhelye vagy a mai keleti bazárokhoz hasonló bolt (*bít mahiri*), vagy pedig a város és a középületek kapuja (*bábu*) s a rakpartok (*káru*) mellett levő tér.

Itt foglal helyet a kalmár (*samal : samallú*) felszerelve saját, vagy gyakrabban bizományba átvett áruval, mérleggel (*gis rin*, *zibanna : zibánitu*), zacskóban hordott kúp- vagy állatalakú kő- és bronzsúlyokkal (*aban ktszi* «zacskókő») s minél kevesebbel abból az áruból, amit mi kereskedelmi tisztességnek szoktunk nevezni. A kereskedő és csaló ugyanis az ókori Keleten körülbelül azonos fogalmak. Hiába «figyeli a leány az anya mérlegét s az anya a leánya mérlegét», az adásvételnél mindig a kereskedő jár jobban s a vevő csapódik be. A kormányzat s különböző hivatalos közületek e nem épen épületes viszonyokon legalább oly módon akartak segíteni, hogy megállapították a használandó súlyokat s a legfontosabb közszükségleti cikkek maximális árait.

Árak.

Az árak helyenként és időnként a termésviszonyok s az általános helyzet következtében erős ingadozásnak vannak kitéve.

Az agadéi *Manistuszu* (2572—2558.) hivatalos számítása szerint 1 *seql* ezüstnek (176 pengő) 300 *szila* (2526 l) gabona felel, *Hammurápi* (1955—1913.) korában ugyanennyi gabonáért már kétszer-háromszor annyit kellett fizetni s a háborús időket kísérő gazdasági válságok idején a zugforgalomban «titokban» (*ina puzri*) 30 *szila* (2526 l) gabonáért sem áttallottak 1 *seql* ezüstöt fizettetni.

Körülbelül egyárú a gabonával a másik legfontosabb élelmicikk a datolya, s általában tízszer-hússzor, annyi az ára az ételzsírul szolgáló szezámolajnak. A gyapjú ára talentumonként (303 kg.) 6—15 *seql* közt ingadozik; a kész ruha megfelelően drágább: egy öltözet a minősége szerint $\frac{1}{3}$ — $\frac{5}{6}$ *seql*be kerül.

A fémek közt legolcsóbb a réz: 120 *seql*t (10092 kg) lehet venni 1 *seql* ezüstért. Tizenötöször ennyibe kerül a vas, míg az arany értéke körülbelül hat-hétszerese az ezüstének.

Az állatvásár legdrágább áruja a szarvasmarha, amelyért a marhakereskedő elkért 5—30 *seql*t (879—5273 pengő) minőség és kor szerint. A szarvasmarhával azonos középáron, 16—17 *seql*ért (2636—2812 pengő) cserélt gazdát a szamár, de fordult elő olyan eset is, hogy egy szamárért 120 *seql*t (21090 pengő) kapott a boldog tulajdonos. Természetesen jóval olcsóbb a juh, amelynek ára $\frac{5}{6}$ —2 *seql* (150—351 pengő), míg a fiatal bárány már $\frac{1}{6}$ *seql*ért (29—30 fillér) kapható volt.

Mindenesetre húsának és zsírjának nem nagyon kedvelt volta magyarázza a disznó árát, amely darabonként mindössze 1 *seql* (175 pengő), valamint a zsírét, amelyből 1 *kurt* (2526 l.) mértek $\frac{1}{2}$ *seql*ért (87—88 fillér).

A háztartási cikkek közül a kézi malomkö $\frac{1}{4}$ *segel*-ért (43—44 fillér), a cserépedények $\frac{1}{4}$ — $\frac{2}{3}$ *segel*-ért (0'43—1'17 pengő), a bútor gyanánt kezelt ajtó pedig 1—2 *segel*-ért (1'75—3'51 pengő) kelt el a vásáron.

A törvényes tarifa értelmében az átlagos rabszolga ára Babelben ugyanannyi, mint egy jobb szarvasmarháé, vagyis 20 *segel* (35'15 pengő), de nem ritkák az ennél jóval nagyobb árak sem. Az újbabiloni birodalomban férfirabszolga átlag 50 *segel*-ért (87'87 pengő), a rabszolganő valamivel kevesebért volt kapható, Asszíriában s a perzsa uralom idején pedig — valószínűen tanult — rabszolgákért 1—4 *mana* ezüstöt (105'45—421'80 pengő) is fizettek.

Kapitalizmus.

A korán kialakult pénzgazdálkodás rövidesen a szó legszorosabb értelmében vett kapitalisztikus gazdálkodássá nőtte ki magát. E gazdálkodásnak vezetője és irányító szelleme a nagykereskedő-pénzember (*ibira, damgar: tamqaru*). Kezdetben mint a palota és templomok kereskedelmi ügyeinek a lebonyolítója szerepel, később megszédvén magát, saját lábára áll s egyre növekvő tőkájével az egész gazdasági életet a maga szolgálatába hajtja. Hatalmas kereskedelmi vállalatokat szervez, amelyek lassan-lassan behálózják az egész akkor ismert világot. Árúval megrakott karavánjai a külföldi országokat járják, a víziutakon az ő hajóit vontatják, a nagy nemzetközi piacokon az ő ügynökei és bizományosai adják-veszik az árut. A Libanonban cédrust vágat, az örmény hegyekben követ fejtet, ezüstöt bányásztat, a perzsa hegyekből és Cyprusból rezet, Nubiából aranyat szállít, mert ezekre szükség van Mezopotámiában s a hazai gabonát és ipari

cikkeket széthordja mindenhova, ahol azoknak lehet-jük lehet.

A kereskedés mellett pénzüzletekkel foglalkozik. Kamat (*har: hubullu*) ellenében szívesen látja el forgótőkével a kiskereskedőt, iparost és földmívest, hiszen a törvényben biztosított kamatláb 20—25%, sőt Asszíriában gyakran a tőke (*szag: qaqqadu* «fej»; cf. κεφαλειον, capitale) egyharmada, vagyis 33⅓%. A gabonakölcsön kamata még ennél is nagyobb: Babiloniában kb. 30%, Asszíriában pedig nem ritkán eléri az 50%-t. Ha e kamat nem is közelítette meg kereskedelmi vállalatai jövedelmezőségét, a kockázata is jóval kisebb volt. A kölcsön fedezetétül szolgált az adós minden vagyona s ha az sem volt elég, követelése fejében az adós családját és őt magát is eladhatta vagy megtarthatta rabszolgának (H K. 115—117. §§.).

Hitelüzletei révén előbb-utóbb a pénzember tulajdonába került a kölcsönnevő földje, kertje, háza, s az ő kezén jövedelmezőnek bizonyult mind a három, mert megvolt a befektetéshez szükséges forgótőkéje.

Elkövetkezett az az idő is, amikor érdeklődését az iparra is kiterjesztette s az egyes iparcikkeket, amelyekkel kereskedett a maga nagyüzemeiben állíttatta elő rabszolgáival és fizetett munkásaival.

Ily módon a gazdasági élet egyre jobban elkapitalizálódott s a lakosság végül — legalább Babiloniában — alig állott egyébből, mint az állam, a templomok s a néhány nagytőkés alkalmazottaiból. Az ásatások során — a perzsa uralom idejéről — két ily mammutvállalatnak az üzleti könyvei is a birtokunba kerültek. Az egyik a bábeli «*Egibi és Fiai*» cég, a másik *Nippúrban* működött «*Marassú és Fiai*» cégjelzéssel s mindkettőnek

a működését több generáción át követhetjük az üzleti följegyzések segítségével.

E nagy — modern értelemben vett — bankvállalatok vagyónáról fogalmat szerezhethünk egy örökösödési okmányból. K. e. 517-ben három *Murassu*-testvér — a hagyatéki vagyon zömét és az üzletet továbbra is közös kezelésben hagyva — osztozkodott. Az osztozásnál a legidősebb nyolc házat, hét telket kap Babelben és Borzippában s ezenfelül 45 rabszolgát és 6 *mana* ezüstöt (63150 pengő), ami a pénz akkori vásárló értéke mellett önmagában is egész csinos örökségszámba mehetett.

Szerződések.

A nagyszabású kereskedelmi élet rendjének biztosítására szükséges, hogy a jog szabályozza az üzletkötők egymáshoz való viszonyát s mindkettőjük érdekeit megvédelmezze a másik túlkapásaival szemben.

Hogy érdekösszeütközések esetén az igazság kideríthető legyen, a törvény minden ügyletnél — legyen az adás-vétel, kölcsön, letét, bizománybaadás, társulás vagy akár házasságkötés és örökbefogadás — írásos szerződést (*rikisztu, tuppu* «tábla», *sitirtu* «írás») követel meg. A bíróság útján csak azok a követelések érvényesíthetők, amelyek jogosságát az igénylő szerződéssel tudja igazolni. A szerződésben röviden vázolják a felek a megkötött üzletet s mind maguk, mind a jelenlevő tanuk pecsétjükkel vagy körömjelükkel igazolják, hogy az írásban foglaltak a valóságnak megfelelnek. Az elkészített okmányt azután borítékba zárják, kívül feljegyzik a tárgyat, amelyről szól s a jelenlevők a borítékra is rányomják a pecsétjüket.

Egyedül a közvetlen elfogyasztásra szánt cikkek

adás-vétele mentesült a szerződéskötés kötelezettsége alól, de még az ilyen ügyleteket is írásban kötötték akkor, ha az egyik fél közhivatal volt, amelynek a kiadott vagy bevett pénzzel el kellett számolnia.

E szerződési kényszer következtében Mezopotámia talajából a szerződések ezrei és százezrei kerültek a napvilágra: megannyi pillanatfelvétel a valamikor oly hangos, de évezredek óta elcsendesedett kereskedelmi életből.

Közlekedés.

A város- és nemzetközi forgalom rendszeres lebonyolításának első feltétele a használható és jókarban tartott úthálózat.

Az egyes városokon belül az építetők kénye-kedve szerint keletkezett, zengúgos — bár az ásatások tanúsága szerint gyakran kövezett, illetve kitéglázott — utcákon és sikátorokon természetesen époly nehéz volt a közlekedés, mint a mai keleti városokban. Találunk azonban nyomokat arra is, hogy a hatóságok egész komolyan foglalkoztak az útrendészettel. *Szin-ahé-rib* (705—681) például Ninivében a «Király-utca» szélességét 62 könyökben (kb. 31 méter) állapította meg s hirdetést tétetett közzé, hogy a megállapított vonalon túllépő ház tulajdonosát a háza tetején karóba fogja huzatni.

A városközi forgalom cétjaira önként kínálkoztak a víziutak. Az egyik partról a másikra való átjutást főként két vizijármű szolgálta. Az egyik a legprimitívebb vízi közlekedő eszköz: a felfújt tömlő, amelynek segítségével az ember nyakába szedve a ruháit, egyszerűen átúszott a folyón. A másik a személy- és áruszállításra ma is használt, aszfalttal és bőrrel vízhatlanná tett, külön-

bőző nagyságban készült kerek kosár, a *guffa* (II, 80.), amelyet vezetője egy hosszú rúd segítségével lökdösött át a vizen. Mindkét közlekedési mód többszörösen is meg van örökítve különböző reliefjeinken.

Az ár irányába eső hosszabb útra szólt a (*guza gidda* «*chaise longue*»; *kalakku*) (ma is: *kalak*), a tömlőkre erősített tutaj, amelyekkel fát és egyéb árut usztattak le a vizen. Az árut s a szálfát a rendeltetési helyén átadván, az utazó kereskedő a tömlőket mállás állatokkal szállította vissza. Minden irányban való közlekedésre használható a hajó, illetve csónak (*ma: elippu*) (II, 80.), amelyet evezővel hajtottak, vagy kötélén vontattak.

Miután az egész országot hatalmas csatornahálózat ága azta be, víziúton csaknem mindenhova el lehetett jutni. Ezért a forgalom elképzelhetően nagy volt a folyókon és csatornákon, úgy hogy a közlekedés rendjének biztonságáról az államhatalomnak kellett gondoskodnia.

Hammurápi (1955—1913.) törvénykönyve előírja, hogy a vízijármű vezetője felelős a jármű s az általa szállított holmi épségéért (HK 236—238. §§.), az összeütközésekből eredő károkért pedig a víz ellenében haladó, tehát kötélén vontatott hajó kormányosát kötelezi a kártérítésre (HK 240. §.). Bár Mezopotámia lakói nem születtek tengerészeknek, hajóikkal a két folyamon lejárta a Perzsa-öbölbe Tilmun szigetéig, amely az Indiát Arábiával és Egyiptommal összekötő hajójáratok csomópontja volt.

A külfölddel való szárazföldi összeköttetést szolgálták az állandó karavánutak, amelyek biztonságát apróbb-nagyobb erődítmények védelmezték. E karaván-

utakról főként az uralkodók hadjáratait megörökítő feliratokból értesülünk, amelyek tanúsága szerint a különböző királyok ugyanazon ország ellen rendszerint ugyanazon úton — valószínűen az állandó karavánúton — vezették a hadaikat. Legalább részben ugyancsak kereskedelmi használatra készültek azok az itineráriumok (II, 184.), amelyek a különböző külföldi városoknak — mindenesetre a rendszeresen használt karavánúton mért — távolságát tartalmazták valamely mezopotámiai várostól számítva.

Ez adatok összeegyeztetése alapján bizonyosnak látszik, hogy Mezopotámiát a keletre és északkeletre fekvő vidékekkel a Tigris és mellékfolyói mentén haladó karavánutak kötötték össze. Kisázsia és Szíria — a Hatti birodalom — felé a mai Naçibinen, Harránon és Karke-misen át vitt az út — arra, amerre Ábrahám jutott el Urból Palesztinába. E hosszabb úton kívül valószínűleg vezetett egy rövidebb is a Földközi-tengerhez, a mai Dér-ez-zóron, Palmyrán (Tadmoron) és Damaszkuszon át. Ez lesz az az út, amelyet a kassú *Kadasman-Harbe* mérföldenként katonai őrségekkel biztosított.

Mezopotámián belül a szárazföldi forgalom általában a folyamokkal és csatornákkal párhuzamosan haladó, kitünően épített műutakon bonyolódott le. Ez utak csomópontjai a nagyobb kereskedelmi városok voltak, amelyekből a szélrózsa minden irányában vezetett műút a közelebbi és távolabbi nagyvárosok felé.

Ahol az országutakat folyó, vagy csatorna keresztezte, ott vagy menetrendszerűen beállított vízijárművek, vagy hidak (*addir ? : titúru*) álltak az utasok rendelkezésére. A nagyobb hidak pillérei kőből készültek s ezekre támaszkodott a felszedhető fagerendázat és padló.

Ily közlekedési viszonyok mellett érthető *Ham-murápi* (1955—1913.) parancsa, hogy egy futár két nap alatt Larszából Bábelbe érjen.

Ez úthálózaton az állami levélküldemények és egyéb szállítmányok továbbítása céljából rendszeres királyi postajáratok közlekedtek, amelyek a borítékolt és címezéssel ellátott leveleket és csomagokat kézbesítették a címzetteknek. E postajáratok már az agadéi dinasztia idejében (2637—2457.) is működtek, mint ezt a Lagasban kiásott címlapok bizonyítják, amelyeken a cím mellett *I. Sarrukén* és utódjai postamestereinek a pecsétje is szemlélhető.

Vajjon a királyi posta magánküldemények szállítását is elvállalta-e, nem tudjuk, a rengeteg fennmaradt magánlevél azonban arra enged következtetni, hogy mindenesetre volt valamely rendszeresen működő állami, vagy magánintézmény, amely a levelek kézbesítését ellátta.

III. SZOCIÁLIS KULTÚRA.

1. Állam.

Uralkodó.

A Mezopotámiában alakult államok az előttünk ismeretes egész történelem folyamán theokratikus monarchiák. Bármily nagy a különbség egyebekben a történelmi idők kezdetein megállapítható liliputi városkirályságok s egy *Hammurápi* (1955—1913), vagy II. *Nabú-kudurri-uçur* (604—562) világbirodalma, vagy a szargonidák (721—612) hatalmas Assziriája között, az istenek kegyelméből, a birodalmi főisten nevében helytartóként uralkodó király eszméje valamennyiükkel közös.

E fölfogásból folyik, hogy az uralkodó a hatalma alá eső területnek egyházi és világi feje egyszerre. Ő képviseli az istenséget az országban lakó közönséges halandókkal s egyéb istenségek helytartóival szemben, másrészt ő a képviselője alattvalóinak az igazi uralkodó, az istenség előtt. Felirataink alapján természetesen nem igen tudjuk eldönteni, mennyiben fakadnak őszinte, bensőséges meggyőződésből az idevonatkozó nyilatkozatok s mennyiben pusztán hagyományos frázisok, az azonban kétségtelennek látszik, hogy a városkirályságok idején e fölfogás még élő volt. A városközösség — mint egyebütt is az egész történelem folyamán — egyúttal kultuszközösséget jelentett: a telepítés vezetője egy személyben fejedelem és főpap, aki egyrészt korlátlan

hatalommal uralkodik a közösséghez tartozók testén és lelkén, másrészt kötelességének tartja alattvalóinak testi és lelki szükségleteiről egyaránt gondoskodni. Kettős minőségének kifejezője a neve: *iszak*, *pateszi*: *issakku*, amely *papi fejedelmet* jelent.

Az egyházi és világi hatalom szétválása talán a hódításokkal kezdődik. Ha valamely papi fejedelem a hatalmát szomszédos városfejedelemségekre is kiterjeszti, megszerzi ugyan a meghódított fejedelemség fölött a világi uralmat, de nem tudja kiküszöbölni a helyi istenséget s azt a titkos ismereteken, kinyilatkoztatásokon nyugvó belső személyi kapcsolatot, amely ez istenség és földi képviselője között fennáll. A meghódított város istenének kultusza fennmaradván, a kultusz papja szükségképen továbbra is a világi hatalmában kisebbedett, meghódolt fejedelem marad. Ennek következtében az *iszak*:*issakku* jelentése is megváltozik s eleinte a souzeraint jelenti, akinek csak papi minősége teljes, világi hatalma pedig a hódító akarata szerint korlátozott, később pedig egyszerűen *pap* értelmet kap.

Azonban a hódítónak a meghódított városhoz vagy városokhoz való viszonya sem fejezhető ki az *iszak*, *issaku* címmel, amely egyházi és világi főiséget jelent. Szükségessé válik tehát e viszony jelzésére egy új cím, amelyből a vallási színezet hiányzik: így keletkezik a *sumér lugal* titulus, mely etymológiailag csupán *nagy embert*, mint *világi fejedelmet*, *királyt* (akkad *sarru*) jelent. A hódító ilyformán saját városában és saját istenével szemben *iszak*:*issakku*, a meghódított városokkal s az alávetett *iszak*okkal: *issakkukkal* szemben pedig *lugal*: *sarru*. Innen csak egy lépés kell még

a megindult fejlődés irányában, hogy a hódító mint világi uralkodó a saját városában is a *lugal: sarru* címet használja, amint ez a történelem folyamán végig szokásos.

Az egyházi és világi hatalom szétválása és az ősi *iszak* cím mellé az újabb *lugal* cím keletkezése külső hódítás feltételezése nélkül — adataink útmutatása szerint — még egyféle módon gondolható el. Ha az *iszak* s a már nagyon korán feltűnően differenciálódott papi kaszt lelki hatalmával visszaélván, az előjelek, hatékony ráolvasások, ígézések stb. ismeretét arra használta fel, hogy a polgárságot túlságosan szipolyozza, az elkeseredettség könnyen forradalomban törhetett ki, amelynek vezetője győzelem esetén az uralmat természetesen a maga kezében iparkodott megtartani. Mivel azonban a papi lelki hatalomnak — amely rászülettség, az istenségtől való elhivatottság és hosszas tanulás, gyakorlás eredménye — a kisajátítása nem volt oly egyszerű, mint a fegyveres győzelem, a győztes vezér aspirációja szükségképpen az egyházi és világi hatalom szétválását vonta maga után. Az *iszak* egyházi téren nem lévén helyettesíthető, megmaradt főpapnak, de beszorult a templomba, a világi hatalom pedig a forradalmár birtokába ment át, aki a *lugal* nevet vette fel. A főpap és a papság továbbra is végzik az istentiszteleteket s az élet különböző alkalmaira előírt egyházi szertartásokat, jóslásokat, álomfejtéseket, ráolvasásokat, de azt, hogy e szolgáltatásaikért minő anyagi ellenszolgáltatásokra, adókra és adományokra van joguk, ezentúl már nem ők, hanem az élet polgári vonatkozásainak a feje, a *lugal* határozza meg. Nem lehetetlen, hogy ilyen módon került uralomra a lagasi *Urukagina* (kb. 2670) is, aki felirataiban — ta-

lán első uralkodási évét kivéve — mindig *lugal*nak nevezi magát s megbotránkozva részletezi, hányféle címen adóztatta a lagasiakat az *iszak* vezetése alatt a papság, míg ő véget nem vetett a «rabszolgaság»-nak s rendet nem teremtett az egyházi szolgáltatások körül.

Akárígy, akár úgy — akár pedig egyéb úton-módon — történt meg a kezdetben egy komplexumot alkotó ket-tős hatalomnak a szétválása, uralkodónak és papságnak, a fegyveres és lelki hatalomnak meg kellett találnia az egymásmellettélés lehetőségét, hogy a közület fenn-maradhasson. Ez pedig csak oly módon képzelhető el egészséges formában, hogy a papság elismeri az uralkodót fejének s uralmának isteni szankciót ad, de bizonyos feltételeket szab, amelyeket a királynak meg kell tartania, ha nem akarja a legitimitását kockáztatni. E feltételek teljesítése esetén az uralkodó törvényes, akit magaa z istenség «nevezett a nevéen», vagyis szólított hatalomra, «mindöröktől királyi magzat», még akkor is, ha az ügyes genealógusnak évszázadokat kell átugornia, hogy ura számára egyéb oldalról még le nem foglalt királyi őst állapítson meg. A hatalom legitimitásának legelső feltétele természetesen az, hogy a legitimitást igénylő a hatalomnak valóságos birtokában legyen, de ezenfelül kétségtelenül már a legrégebb időkben is bizonyos szertartásokhoz volt kötve az isteni küldetés megszerzése, amely szertartások lényeges részét alkotta az istenség főhatalmának az uralkodó részéről való elismerése. Az egyes városokban dívó szokások emléke jórészt elveszett ugyan, de a később birodalmi fővárosokká lett Babel és Assúr szertartásai alapján talán szabad a városkirályságok korára visszakövetkeztetnünk. A bábéli király törvényességének feltétele «Marduk

kezének megragadása», amellyel az uralkodó minden újév napján köteles tanuságot tenni arról, hogy hatalmát a város istenétől kapja. (II., 56.) Mennyire komoly volt ez a szertartás és mily bonyodalmakhoz vezethetett az elmulasztása, bizonyítja a hatalmas III. *Tukulti-apal-Ésar* (745–727) esete, aki Babel trónjára ülve 728-ban, kénytelen volt e szokás előtt meghajolni, vagy *Sarrukiné* (722–705), aki Babel meghódítása után nem merte felvenni a «Babel királya» címet s inkább «Babel helytartójának» nevezte magát, mint hogy az újévről-újévre Babelben végrehajtandó szertartás terhes lekötöttségét elvállalja.

Ugyanebből a gondolkörből való az asszír gyakorlat, ahol «*Istar* gyeplőinek a megragadása» az uralkodónak ama szándékát fejezi ki szimbólikusan, hogy részt kér az ország harcias istennőjének az uralmából.

De talán mindennél jellegzetesebb az a körülmény, hogy a sumér-akkad időkben annak az uralkodónak, aki a *lugal kengi kiuri:sar Sumérim u Akkadim*, «Sumér és Akkad királya» címet jogosan akarta viselni, a nippuri *Enlil* istentől kellett — valamely eddig ismeretlen szertartás során — legitimációt kérnie. Mivel Nippur az egész mezopotámiai történet során soha politikai vezérszereppel nem bírt, ellenben a legrégibb idők óta jelentékeny vallási központ volt, a nippuri legitimáció kétségtelenül bizonyítja, mily befolyása maradt a papságnak az egyházi és világi hatalom szétválása után is.

A királyi méltóság elv szerint öröklődik, még pedig — mint az örökösödési törvény értelmében a családfőség — az uralkodó elsőszülöttjére száll. Amikor az uralkodó e nem írott törvénnyel szembehelyezkedik, nagyon komoly belpolitikai zavarok felidézését kockáz-

tatja. *Szin-abé-ribnek* (705—681) életébe került, hogy kedvenc feleségének, *Naqí*ának a tanácsára *Assúr-abé-iddin* (680—669) kedvéért idősebb fiait kizárta az öröklésből (I, 133. sk.) s mikor *Assúr-abé-iddin*, hogy az ifjabb *Assúr-pán-aplit* (668—626) is trónra juttassa, ketté osztotta a birodalmát, végzetes testvérháborúságnak vetette el a magvát. (I, 137. sk.)

Az magától értetődik, hogy nem «királyi magzat» trónrajutása ugyancsak fegyveres erővel mehetett csak végbe. Hogy az ily módon trónra került bitorlószámbe ment-e vagy pedig törvényesnek ismertetett el, az attól függött, mennyire bírta a hatalmat a maga és családja számára biztosítani s a «közvéleményt» magának megnyerni.

Ha ez sikerült neki s a trónralépéshez előírt törvényes ceremóniáknak alávetette magát, mindig akadt olyan szolgálatra kész genealógus, aki az új uralkodónak valamely ősrégi dinasztiától való leszármazását elfogadható módon kimutatta.

Az uralkodói hatalom patriarchális felfogásából ki folyóan a királyok az állam megszemélyesítőinek, alattvalóik feltétlen urainak és képviselőinek érzik magukat.

Ilyen felfogás mellett az uralkodó, mint magánember s mint közjogi hatalom természetesen egyet jelent. Ugyanakkor, amikor az ország legfőbb papjának, legfőbb hadurának, legfőbb bírójának, legfőbb kormányzójának vallja magát, a valóságban ő a legfőbb birtokos, a legfőbb kereskedő és a legfőbb pénzember, aki a maga érdekeinek a keresztülvitelére országa minden erejét a szolgálatába állíthatja.

Legrégibb felirataink épúgy, mint a legfiatalabbak egytől-egyig azt bizonyítják, hogy a Tigris és Eufrát-

menti uralkodóknak rendkívül fejlett érzékük volt a saját anyagi érdekeiknek a felismerésére s azoknak a módoknak a felkutatására, amelyek segítségével ez érdekek előmozdíthatók voltak. Hogy ennek dacára nem mindig érték el azt az eredményt, amit akartak, abban rendszerint a sokszor nagyon súlyos körülmények voltak a hibásak, vagy az, hogy túlbecsülték a rendelkezésükre álló hatalom erejét.

Ugyancsak a patriarchális hatalomszemlélet volt az oka annak, hogy az elméletben rettegett kényurak a valóságban legtöbbször szerető és gondos pásztorai voltak a rájuk bízott népeknek.

Küldetésük célját abban látják, hogy mint az isteni világrend őrei alattvalóikat «bölcseiségükbe zárva» vezessék a jólétre és boldogságra. Törvényt alkotnak, «hogy az erős a gyöngében kárt ne tegyen» s egyetlen vágyuk, hogy az «isten diadalát fönn és alant elérve», «népeiket jó húsba» hozzák, s ily módon nevüknek «jó emlékenben» való fennmaradását biztosítsák.

A királyfeliratokban mindenesetre sok a hagyományos frázis, hiszen únos-untalanul ugyanazokat a fordulatokat halljuk évezredekken keresztül, de az is bizonyos, hogy az uralkodók nagyrésze egészen komolyan vette hivatását. Ennek nemcsak az a magas nivójú kultúrális élet és civilizáció a bizonyosága, amelyet méltán csodál meg a modern világ, hanem talán még jobban az alattvalók szeretete és ragaszkodása, amely nem egy uralkodót a síron túl is elkísért. *Hammurápi* (1955—1913) nagyságát még egy évezred múltán is énekelték s a késői unokák vallásos áhitattal és szent borzongással szemlélték az építkezések alkalmával az ősi királyok föld alól előkerülő feliratait és emlékműveit.

A legnagyobbfokú hódolat, amit alattvaló uralkodóval szemben gyakorolhat az, ha halála után istennek ismeri el. A mezopotámiai pantheon istennevei nem egyszer a messze előidők egy-egy nagy uralkodójának az emlékezetét őrzik, akinek atyái gondosságáért istentisztelettel fizetett az utókor.

Bizonyára a hódolatnak ez a formája, amellyel az utókor az előidők nagy uralkodóinak emlékét tisztelte meg, hívta létre azt a szokást, hogy bizonyos korban az uralkodók már életükben istenné nyilvánították magukat. Ez önistenítésnek legrégebb nyomai az akkadi dinasztia korából (2637—2457.) maradtak reánk. *Manistuszu, I. Sarrukin* (2637—2582.) fia, idejéből ismerjük a *Sarrukin-ili*, «Sarrukin az én istenem» tulajdonnevet, *Narám-Szin* (2557—2520.) magát «Akkad istene» címen emlegeti, a harmadik *uri* dinasztiahoz tartozó *Sulgi* (2276—2231.) és utódai neve előtt ott látható az istent jelentő fogalomhatározó, *Hammurápi* (1955—1913.) egyik alattvalója a *Hammurápi-ilu*, «Hammurápi isten!» nevet viseli, sőt *Hammurápi* saját maga is a «királyok istene» s «Bábel Napistene» címmel mutatkozik be híres törvénykönyve előszavában. Az adataink szerint körülbelül egy évezredig dívott szokással csak a kassú időkben szakítottak véglegesen az uralkodók.

Közigazgatás.

Bármily kicsinynek képzeljük is el a fejedelem hatasterét, az uralkodó a maga személyében nem képes az alatta álló közösségnek minden ügyét-baját elintézni. A legrégebb időkben a városállam igazgatása valószínűen az udvari személyzetet terhelte a fejedelem birtokának a kezelése mellett s azzal kapcsolatban. Az udvari ház-

tartás tisztviselői közül néhánynak a nevét is ismerjük, sőt nagyjából a hatáskört is, amelyben működtek.

Leggyakrabban szerepel a *nubanda*: *laputtu*, az «intéző». Ő az uralkodó kincstárosa s a gazdasági munkák felügyelője, aki számon tartja a robotot, kiadja a munkát és munkaeszközöket, beszedi és ellenőrzi a termést stb. Alá van tehát rendelve az egész udvari személyzet: a pohárnokok, pékek, mészárosok, kenőcskészítők, ácsok, pásztók, földművesek stb. Mivel az uralkodó mellett a fejedelemlő s a hercegek külön udvartartással bírtak, mindegyiküknek külön *nubandájuk* volt. E *nubandák* közül természetesen a fejedelemé volt a legelőkelőbb.

A palota és a külvilág közti érintkezést tartotta fenn a *nimgir*: *nágiru*, a «várnagy», a személyzeti ügyek intézője, a munkások előállítója.

Mikor a városfejedelemség hatalma terjedt s az uralkodó székhelyétől távolabb eső kerületek igazgatásának az irányítása is szükségessé vált, a kerületek székhelyein a hűbéresként kormányon hagyott benszülött *pateszi* v. *iszak* mellett «helytartó», *sakkanak*, képviselte a király személyét és akaratát. Ha a meghódolt fejedelem teljesen megbízható volt, ügylátszik, ő maga is lehetett ilyen helytartó, amely esetben helytartói hatalma valószínűen nagyobb területre szólt, mint a városára korlátozott *iszaki*.

Valószínűleg a központi kormányzat legelső tisztviselője volt a *szukkal*, a «vezír, miniszter», aki nagyobb keretekben a *szukkal-mah*, «nagyvezír, miniszterelnök» nevet viselte. A III. uri dinasztiához tartozó *Su-Szin* (2221—2213.) idejéből ismerjük a *szukkal-mahot*, *Arad-Nannar-t*, aki e hivatala mellett Lagas és néhány más város *iszakja*, hét város *sakkanakja* s *Enki* isten főpapja volt egy személyben.

E példa igazolja egyrészt, hogy a hivatalhalmozás már az ókorban is divatos volt, másrészt pedig, hogy az egyes történeti névvel bíró hivatalok idők folytán elvesztették eredeti jelentőségüket, bár a hivattal járó javadalmazás valószínűen megmaradt.

Mikor I. Sarrukén (2637—2582.) az akkad birodalmat megalapította, főtörekvése volt, hogy az addigi államalakulási kísérletek hűbéres államrendszere helyére a központilag kormányzott hivatalnokállamot állítsa. Az átmeneti időben a terminológia meglehetősen ingadozó. Ugyanaz a személy, ha régi hűbéres fejedelem volt, a rábizottakkal szemben *iszak*, a király felé *nubanda* (akkad *hazannu*, «főpolgármester») néven szerepelt.

Sarrukén állameszméje a következő idők zavarai-ban feledésbe ment s csak Hammurápi (1955—1913.) valósította meg újból, de most már végérvényesen. E minden idők egyik legnagyobb uralkodója következetes politikával minden decentralizáló törekvést elnyomott, a helyi önkormányzatot a lehető legszűkebb mértékre szorította vissza s az autonóm hatóságok helyére, vagy legalább fölé a maga központi hivatalnokait állította. E hivatalnokok azonban egyelőre inkább az ő személyes megbizottai és ügyvivői, mint az állam tisztviselői. A hatalmas király annyira maga intézi országa legnagyobb és legkisebb ügyeit, hogy mellette minden más eltörpül s azért a fennmaradt rengeteg levél, parancs, rendelet, felelősségrevonás, figyelmeztetés, jelentés stb. dacára, amelyek tőle, vagy hozzá, küldettek, alig vagyunk abban a helyzetben, hogy az állam hivatalnoki gépezetéről pontos képet alkossunk magunknak.

Az udvari tisztviselők közös neve — ügylátszik —

muza-ékalli, «palotaálló». Talán a király személyes szolgálatát látta el a *girszequ*, a «kamarás», aki a nyomok szerint valószínűen herélt volt. Találkozunk még a régi *issakku* címmel, de valószínűen már nem a régi jelentésben. A helyét ugyanis teljesen elfoglalta a *sak-kanakku*, a királynak közvetlenül alárendelt helytartó, aki a kerületek legfőbb kormányzója és bírása.

Az egyes városokban megmaradt a vének tanácsa (*sibútu*), amelynek élén a talán választott *rabánu*, «polgármester» állott. A tanács munkáját ellenőrizte a központból kiküldött «főpolgármester», *bazánu*. Az érdekeltségek közül beleszólással bírt az ügyek intézésébe a kereskedelmi kamara (*káru*), amelynek élén egy kereskedelmi tanácsos, a *sápir tamqari* volt.

Jelentékeny államhivatalnokká nőtte ki magát a *nágiru*, a primitívebb idők várnagya, aki most az ország rabszolgáit tartja nyilván és anyakönyvezi, valamint az állami robotra felügyel.

A főbb hivatalnokok alatt a kisebbrangú tisztviselők és írnokok egész seregének kellett működnie, hogy a hatalmas állam ügyei sémán s mindenkor ellenőrizhetően, tehát aktaszerűen intéztessenek.

A hivatalnokok illetményeik fejében hűbéri földbirtokot kaptak s annak jövedelméből tartották fenn magukat.

A kassú uralom (1746—1171) alatt lényeges változás a közigazgatás szervezetében nem igen történik. Talán még az is véletlen, hogy két oly hivatalnokkal találkozunk, akit a megelőző korból ezidőszert nem ismerünk. Az egyik a *bél piháti*, a «provincia ura», a meghódított és babiloni közigazgatás alá helyezett tartomány kormányzója, a másik a «tanácsos» (*sákin témi*),

akinek neve a legkülönbözőbb kormányzati ügyekkel kapcsolatban elég gyakran szerepel. Egyébként nagyban és egészben ugyanaz a hivatalnokállam él tovább, amelyet *Hammurápi* szervezett meg.

Az természetesen más kérdés, hogy a külsőleg egyező formák tartalma is ugyanaz-e.

Az eleve is bizonyos, hogy az egyes hivatalnevekkel összekötött hatáskör időről-időre módosulásokon ment keresztül s részben a hivatalviselők személye, részben pedig a lüktető élet hol az egyik, hol a másik hivatalt tolta az előtérbe. Az is bizonyos, hogy a gyöngékassú uralkodók alatt a tisztviselők általában sokkal jobban beleszólhattak a kormányzat ügyébe, mint *Hammurápi* hivatalnokai. *II. Kadasman-Enlil* (1276—1271) minisztere, *Itti-Marduk-balātu*, oly hatalommal rendelkezik, hogy a hatti *Hattusil* nem Bábel királyát, hanem őt okolja a bábéli-hatti szövetség megghiúsítása miatt. (I. 99. sk.; II, 131. sk.)

Valószínűen ez időkre esik az autonóm testületek — kerületek és városok — megszorodása s az önkormányzati jogoknak kiépítése is.

Mikor Babilónia asszír uralom alá kerül, az egyes babilóni városok lépten-nyomon nagy önérzettel hivatkoznak ősi önkormányzati jogukra (*kidinnútu*). *Assúr-bán-apli* (668—626) trónraléptekor pl. a bábéliak így írnak fel az uralkodóhoz: «Mihelyst a királyok, a mi uraink trónra ültek, gondjuk volt rá, hogy önkormányzatunkat megerősítsék». S valóban azt tapasztaljuk, hogy a békességet a belháborúknál többre becsülő uralkodók akarva-nemakarva tiszteletben tartják e jogokat, amelyeket a babilóniai városok a körműszakadtáig védelmeznek. Bábelben, Szipparon, Borzippán

és Nippuron kívül Ur, Eridu, Uruk, Larsza, Dér stb. — szóval csaknem minden valamirevaló babilóniai város — követeli és birtokolja az önkormányzatot, mint az asszír uralmat megelőző idők óta fennálló törvényes jogát. Talán csak *Szinahéríb* (705—681) volt az egyetlen, aki inkább fegyveres törésre vitte a dolgot, sőt Bábelt is elpusztította, semhogy elismerje a városok ilyen jogait, amelyeket királyi hatalma kisebbitésének érzett.

Bábel önállósága idején — az asszír kort megelőzően épügy, mint azt követően az újbabilóni birodalom (625—538) korában — ez önkormányzati követelésekről nem hallunk semmit; bizonyára azért, mert Babilónia királyai tiszteletben tartották a történeti jogokat. Hangsúlyozásuk természetesen csak a különleges babilóni jogtörténeti fejlődés iránt érzéketlen asszír királyokkal szemben vált szükségessé.

Az újbabilóni birodalom idején a régebről ismert tisztviselőnevek mellett feltűnik a *szípirru* v. *szípiru*, amelynek jelentése talán «követ» (?) v. «számadó» (?). A név mögött rejlő hivatalnokok az udvari és templomi szolgálat felügyelői; a *szípirri namkuri* a «pénzügyi felvigyázó».

Bár az asszír közigazgatási apparátusra nézve főként a szargonidák (721—606) korából vagyunk kielégítően tájékozva, a hivatalnevek bizonyossága szerint a fejlődés nagyban és egészben itt is a babilónihoz hasonlított.

Mindenekelőtt úgy látszik, hogy a tisztviselői kar magva ugyancsak a valamikor kezdetlegesebb viszonyok közt élő uralkodó házi személyzete volt. Erre vallanak azok a magas polgári és katonai méltóságok, akik a «főpohárnok» (*rab saqé*), «fősörmester» (*rab bappiri*), «fő-

ételmester» (*rab akáli*), «főszűtmester» (*rab nubatimmi*) stb. nevet viselik. Kezdetről végig — a változott viszonyokhoz természetesen alkalmazkodva — megtartották az uralkodóval való szorosabb kapcsolatot a *nágir ékalli* «palotaőr, palotanagy, várnagy» és a *szukkallu dannu*, a «nagyvezír», a «miniszterelnök» s a *muttr púti*, a «testőrök», valamint a *muttr púti sa sêpê*, az «adjutáns». Az alárendeltebb hivatalnokok között szerepelnek a «követek» (*már sipri*), az «irnokok» (*tupszarru*) és a tolmácsok (*turgumánu*). Ez utóbbiak, miután Asszíria hatalma kiterjedtével a legkülönbözőbb népségekkel került érintkezésbe, nagyon gyakran foglalkoztatott tisztviselők voltak. Mikor a lid *Gúgu* (Gyges) követeket küld *Assúr-bán-aplihoz* (668—625), az eseményt megörökítő felirat csodálkozva jegyzi meg, hogy az udvaritolmácsok közt «nem akadt nyelvüknek mestere».

A gyarmati kormányzatban játszott szerepet a *saknu* v. *bél piháti*, «helytartó» v. «provinciafőnök» s a messzebb eső félszuverén államokban a meghódolt uralkodó mellett főhatalmat a *gêpu*, «előljáró, kormányzó» képviselte.

Nem egészen tudjuk összeegyeztetni azokat az adatokat, amelyek a tisztviselők fizetésére vonatkozóan reánk maradtak. Ennek oka valószínűen az, hogy a különböző tisztviselőkategóriák ellátása különböző módokon történt. A helyi hatóságokat, úgy látszik, az illetékes kerületeknek kellett fenntartaniok, az udvar alkalmazottai pedig készpénzt és természetben való ellátást kaptak. Előfordul az is, hogy valamely tisztviselő eltartása a provinciában vagy vidéken levő birtok reális terhe.

Nem számítva a legfőbb hivatalnokokat, akik oly-

kor hét-nyolc tisztséget is egyesítettek s valamennyinek a jövedelmét húzták, a tisztviselői kar anyagi helyzete — időnkint — nem lehetett valami rózsás.

Azok, akikre eltartásuk kötelezettsége hárult, természetesen nem valami túlzott buzgalommal iparkodtak eleget tenni kötelességüknek. A legkisebb ok és ürügy s a siker leghalványabb lehetősége is elég volt ahhoz, hogy kísérleteket tegyenek terheik lerázására. Ilyformán, mihelyst a végrehajtó hatalom engedett a kérelmelhetetlen szigorból, a tisztviselői jövedelem érzékenyen megcsappant. A másik oldalról azonban terhelte őket a rengeteg adó és járulék, amelyet elméletben járó jövedelmeik után a valóságban kellett fizetniök s amely alól ők nem vonhatták ki magukat olyan könnyen, mint polgártársaik.

Nem csodálkozhatunk tehát, ha a tisztviselők részéről olykor nagyon elkeseredett kifakadásokat hallunk a nyomasztó anyagi viszonyok miatt. «Nem akarok elpusztulni az éhség és az élelemhiány következtében» — írja pl. egy kétségbeesett közalkalmazott az uralkodóhoz intézett panaszában.

Hogy az ilyen állapotokat a közigazgatási fegyelem és pontosság s végső fokon az egész állami és gazdasági élet keservesen megsínylette, azt alig kell magyarázni. Mélyebben látó uralkodóknak, akik a közzel szemben vállalt kötelezettségeiknek meg akartak felelni, időről-időre emberfeletti munkára volt szükségük, hogy a gyenge elődöktől rájuk hagyott zilált közigazgatási viszonyokon úrrá legyenek s az életet újra helyes mederbe tereljék.

Adó.

Mezopotámiai felfogás szerint az egész ország a rajta levő emberekkel együtt az istenség tulajdona, aki helyett és akinek nevében az uralkodó tartja rendben a közösséget. Az isten, illetve helyettese olyanféle viszonyban van az országgal és lakóival, mint a birtokos a birtokával és cselédségével. Ezek az ő számára dolgoznak, ő pedig köteles őket a munkájuk eredményéből a munkájukért eltartani.

Ez a viszony azonban csak egészen kis közületekben tartható fenn maradandóan s csak addig, amíg a közösség más közösségekkel nem kerül kapcsolatba. Mihelyst az arányok nagyobbodnak s a helyzet a hódításokkal bonyolódik, a viszony olymódon változik meg, hogy az egyének és érdekcsoportok nagyobb gazdasági önállóságot nyernek. Maguk tartják el magukat, de munkájuk eredményéből részben függő helyzetük elismeréseként, részben a közösség ügyeinek anyagi fedezésére bizonyos megszabott részt beszolgáltatnak az uralkodónak. A történeti időben az ilyen függő viszony a következőképen szokott előállni, illetve a mezopotámiai felfogás a következőképen képzei el az előállítását. Valaki művelés alá akar fogni egy míveletlen területet. Ha e terület egyébként gazdátlan, természetesen az állam, illetve az uralkodó tulajdona. Amennyiben az uralkodónak az illető ellen kifogása nincs, adomány formájában átengedi a kért földdarabot azzal a feltétellel, hogy a termények egy bizonyos részét adóképen megkapja az adományozottól.

Ez adó a gazdasági állapotoknak megfelelően természetben szolgáltatandó be: a gabona, datolya, szezám a

termények aratásakor, a gyapjú a birkanyírásakor stb. A beszolgáltatott adókat raktárakba gyűjtötték össze s kereskedelmi úton értékesítették. A befolyt összegek munkabérek s hivatalos kamatláb mellett kiadott kölcsönök alakjában kerültek vissza a gazdasági élet vérkeringésébe. Későbbi időkben az adminisztráció egyszerűsítése okából lehetséges volt a természetben számított adó pénzzel való megváltása is. Ugylátszik, mindig pénzben rótták le adójukat a kereskedők és pénzemberek.

Az adókon kívül a lakosságra a közmunkák elvégzése céljából robot kötelezettség is hárult. Elv szerint a közmunka, amely csatornaásásban, a csatornák tisztántartásában, gátépítésben, várfalak, templomok, uralkodói paloták építésében stb. állott, azt a közületet terhelte, amely területi szempontból a legközvetlenebbül volt érintelve, nagyobb feladatok elvégzésére azonban messze vidékekről is rendelt ki munkaerőt a központi kormányzat.

Mindezekén felül jövedelmet iparkodott magának biztosítani az állam a bizonyos cikkek behozatala, adása és vétele alkalmával szedett fogyasztási és forgalmi adókból is.

Az adóprés kifogástalan működésére az «adóhivatali főigazgató» (*gu nig-kudda?: mákiszu*) ügyelt, aki-nek alárendelten az egyes kerületekben és városokban az — *Urukagina* feliratainak tanúsága szerint már a legrégibb ókorban sem igen kedvelt — «adószedők» (*maskim: rábiçu*) egész serege működött.

Az államháztartás egyensúlya mindenkor a két szembenálló fél, a kormányzat és az alattvaló erőviszonyaihoz igazodott. Amikor az állam elég erősnek bizonyult a méltányosan megállapított adók behajtására s a

polgárok nem remélhették, hogy vonakodásukkal s halogatásukkal a köz és polgártársaik rovására anyagi előnyökhöz jutnak, az állami és magángazdaság egyaránt felvirágzott. Ha azonban akár az állami közegek sarcolták a lakosságot teherbírásán felül, akár pedig nem folytak be az adók a kellő mennyiségben, azt mind a köz, mind a magános megérezte. Ezért a hivatásuk magaslatán álló uralkodóknak mindenekfelett való gondjuk volt az adóügyek ellenőrzése és a gazdasági élet lüktetésének állandó ütemben tartása.

Urukagina (a Kr. e. 27. században), akit talán épen egy szociális és gazdasági forradalom juttatott *Lagas* trónjára, felirataiban elmondja, mint sanyargatták a lakosságot az adószedők s mint vetett ő véget a lehetetlen állapotoknak, mikor a különböző világi és egyházi adókat és járulékokat az elbírható mértékre szállította le.

Ugyancsak nagyszabású adópolitikus *Hammurápi* (1955—1913), akinek fennmaradt nagyszámú rendeletei jórészen az adók behajtásával foglalkoznak.

Ha valamely adószedő, vagy adóbeszolgáltatásra kötelezett közeg az aratás, vagy a birkanyírás után nem jelentkezik az adóval, azonnal megy a figyelmeztetés és dörgedelmes felelősségrevonás. «Az aratás már elmult!» «Miért nem küldted be Bábelbe adódat, a kecskegyapjút?» «Miért nem küldtetek mindmáig Bábelbe adótok fejében a 30 juhot? Hogy nem szégyenlítek magatokat, ilyesmit tenni!» — olvassuk egyre-másra a királyi leiratokban. Ha szökőhónap (II, 172.) beiktatására adja ki a rendeletet, egyben intézkedik: «Ahelyett, hogy az adók a rendelet szerint *Tisri* hó 25-én érkezzenek Bábelbe, most már a második *Ululu* hó 25-én kell beérkezniök».

Abból a körülményből, hogy az adók beszállításánál gyakran szerepelnek kereskedők, akik a befolyt adókra való tekintet nélkül meghatározott összegeket kötelesek beszolgáltatni, úgy látszik, hogy már ez időben kezdődött az a később általánossá lett divat, hogy az adókat bérbeadták.

Az adókat sürgető uralkodónak azonban tekintettel kellett lennie az adózó anyagi viszonyaira s az elemi csapástól sujtott egyest, vagy közületet nem volt szabad még a kivetett adó könyörtelen behajtásával is megnyomorítania. Bizonyos, hogy ugyanolyan elemi károk esetén, amikor a törvénykönyv az adóst a kamatfizetési kötelezettség alól mentesítette (HK 48. §.), a károsultnak az adóját is elengedték.

Az adóelengedést, amelyet erőskezű uralkodók gazdasági válságok idején gyakoroltak, hűséges pártbívek szerzése céljából használták fel a gyöngye kassú királyok (1746—1171.), akik egyre-másra állították ki magánosok és közületek részére az adómentességet (*zakútu*) biztosító szabadalomlevelet.

Míg *Hammurápi* idején még a templomok és papság is kötelezve voltak gazdasági tevékenységükből folyó jövedelmeik után az adófizetésre, a kassúk alatt az egyháziak kivétel nélkül adómentességet élveznek. Ugyanígy iparkodtak terheiktől szabadulni a tisztviselők, nagykereskedők, pénzemberek, nagybirtokosok s a vége a folyamatnak az lett, hogy pl. *Sagarakti-Súriassal* (1262—1250.) szemben még a templomok léptek fel árpa-, szezám-, gyapjúszolgáltatások követelésével.

Hogy ezeknek az állapotoknak általános gazdasági anarchiára s rettenetes válságokra kellett vezetniök, az magától értetődik.

Asszíriában s az asszír uralom alatt a magánosok — földművesek, iparosok, kereskedők, tisztviselők — és testületek jövedelmeik $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{4}$ részét voltak kötelesek a különböző természetű adók fejében az államnak beszedeltetni. Az egyenes adókon kívül szereplő «rakpartadó» (*káru*), «belépési adó» (*néribu*) s «kapuadó» (*abullu*) stb. nevek mögött pedig valószínűen különböző fogyasztási és forgalmi adók szerepelnek.

Ugyancsak asszír talajból maradtak reánk különböző adóösszeíró lajstromok, amelyek alapján képet alkothatunk magunknak arról, miként történt az adókötelesek számontartása Babilóniában és Asszíriában. Pl.: «*Arnaba*, *Szin-nádin-apli* fia, kertész és anyja. Összesen 2. — *Szappú*, kertész; *Szagibu*, felnőtt fia; *Ilu-abadi*, kiskorú fia; 2 asszony. Összesen 5. — 10.000 szőlőtő, 2 ház, 10 imér birtokukban levő föld; valamennyi *Szarleg* városában a *Hananá* dűlőben».

Jelentékeny bevételi forrásul szolgáltak az asszír uralkodók számára a külső háborúk, amelyek bőségesen egyensúlyozták az Asszíriában is gyakori adómentességet. E háborús jövedelmeket részben a hadjárat során ejtett rengeteg zsákmány szolgáltatta, részben pedig a pacifikált s gyarmatként, vagy protektorátus alatt álló államként kezelt országokra kirótt állandó évi adó. E kevéssé bonyolódott pénzszerzési módot nagyon kedvelték az uralkodók, amíg Asszíria bukása árán rá nem jöttek arra, hogy az ilyen adók behajtására elpazarolt embervér nagyobb veszteség, mint amennyit maguk az adók megérnek.

Az új babiloni birodalom adóügyei nagyban és egészben a régi mederben folytak. A földművelési termékekből aratáskor kivették az állami tizedet s a helyi

adókat, a rakparton (*káru*) szedték a hajón, a kapukban (*bábu*) a szárazföldi úton érkezett áruk fogyasztási adóját.

Az adó adminisztrációjában az állam részére jelentékeny megkönnyebbüléssel járt az adóknak általános divattá vált bérbeadása. Hogy e módszer mellett az adóbérlő nagybankok is megtalálták a maguk számítását, az természetes.

Érdekes és az idők változására jellemző az a körülmény, hogy a valamikor halálbüntetés terhe mellett előírt személyes katonai szolgálat (HK 26. §.) helyére általában a hadmentességi adó lépett, amely a katona eltartásának és zsoldjának megfelelő magas volt. E nagy adót is szívesebben vállalták a katonai szolgálatnál azok, akiknek a háborúkkal kapcsolatban olyan gazdasági tevékenységre — hadiszállításokra, a zsákmány olcsó pénzen való összevásárlására stb. — nyílt alkalmuk, amelynek eredményei a hadmentességi adóval súlyosbított üzemköltségeket is megérték.

Hadsereg.

Az apró városfejedelemségeknek a hegemoniáért vívott állandó harcai korában a hadsereg (*ama erenna. ummánátu*) egyike a legfontosabb társadalmi intézményeknek. Ennek dacára a legrégebbi időkben származó írásos feljegyzésekben alig találunk adatokat, amelyek a hadseregszervezetről felvilágosítással szolgálnának.

Az írásos feljegyzések hiányáért csak kevésbé kárpótol néhány képes ábrázolás. *Eannadu* (kb. 2950) híres keselyű-sztéléjén a falanxba felsorakozott katonák nyakvédővel ellátott alacsony bőr- (vagy bronz?) sisakot s gyapjas bőrrokolyát viseltek. Az élen harcoló

vezér kivételével, aki vagy gyalog, vagy hadiszekéren küzd, a katonaság csak gyalogságból áll, még pedig könnyű és nehéz gyalogságból. A nehézgyalogos fegyvere (*udug*) lándzsa (*kunir*?) és nagy négyszögletes paizs (*e-ib-ur-me*?), a könnyűé lándzsa és bárd s mindkettőé a rövid kard (*ugur*). Talán inkább az uralkodó és a tisztek díszjelvénye, mint valóságos harceszköz a buzogány és a kétszer görbült kard. A sumér katonai parancsnokok közül a III. úri dinasztia (2294—2187.) idejéből kettőnek a nevét ismerjük. Az egyik a *nubanda*, aki egyébként a közmunkákra robotosokat szokott kirendelni, a másik a csak katonai minőséggel bíró (?) *ukus*.

Narám-Szin (2557—2520.) szteléjének tanúsága szerint az akkad-dinasztia kora a mezopotámiai harcászatan is új kort jelentett. Nem lehetetlen, hogy a letelepedettekétől különböző harcmodor volt épen az oka annak, hogy a dinasztíának rövidesen sikerült egy hatalmas birodalmat alapítania.

Az agadéi katonák nem falanxban, hanem a mozgékonyabb s az egyéni erő és ügyesség kifejtésére több módot nyújtó csatársorban harcoltak. Főfegyverük a lándzsa mellett a nyíl, amelynek segítségével a harcot már nagyobb távolságról is megkezdhatték.

Az uralkodó, aki hadserege valamennyi fegyvernemének képviselője, balkezében kétszer hajtott íjat és keskenyélű bárdot, jobbában érchegyű nyilat tart.

Mivel Babel uralkodói a történeti szempontból fontosról vallott különleges nézeteik következtében háborúikról csak nagyon szűkszavúan számolnak be s képes ábrázolások is alig jönnek segítségünkre, egyéb ismereteinkhez képest feltűnően kevés az, amit Babilonia hadügyeire vonatkozóan tudunk.

Hammurápi (1955—1913.) híres törvénykönyve a hűbéresek jogainak szabályozása közben (HK 26—41. §§.) két katonai hűbéresfajtáról tesz említést. Az egyik a sumér *ukus*nak megfelelő *rédu*, «gyalogos(?), vezető(?), futár(?)», a másik a *báeru* (sumér *sú-ha* «halász»), «fogó(?), halász(?), vadász(?). Mindkettőnek kötelessége a hűbértörök ellenszolgáltatása fejében személyesen hadba vonulnia, ha pedig maga helyett zsoldost állít, halállal lakol s hűbért a zsoldos foglalhatja el. E hűbértörök a katonai szolgálat kötelezettségével együtt a hűbéres családjában az elsőszülöttség rendjében öröklődik, el nem adható, el nem ajándékozható, de a tulajdonos, ha a terheket nem akarja viselni, elhagyhatja s ebben az esetben bárki(?) a helyére léphet.

A fogságba esett katonát, amennyiben a maga anyagi eszközei erre nem elegendők, a város temploma, vagy a kincstár terhére kell kiváltani; hűbértörök ily célból nem adható el.

A rendelkezések során szó esik két tisztról, a *déku*-ról (talán «toborzó»?), és a *luputtur*ról («sorozó»?). Ezeknek kötelességük hasznavehető legénységet összeszedniök, a katonákat nem bérbeadniök, el nem ajándékozniök, a hűbéres helyett helyettest el nem fogadniök s a legénységet meg nem rövidíteniök. Ha pedig hivatásuk ellen vétenek, életükkel lakolnak.

A helyettesállítás tilalmából is, de fennmaradt hivatalos leveleinkből is következik, hogy nem mindenki volt hadiszolgálatra kötelezve.

Úgy látszik az állandó hűbéres hadsereg mellett szükség esetén az egyes városoknak kellett a megfelelő kontingenst felállítaniök. A katonai szolgálat kötelezettsége alól a papokon kívül a tisztviselők, bizonyos

városok polgárai(?) s az udvari alkalmazásban levő mesteremberek és földművesek — úgy látszik — fel voltak mentve. Egyéb forrásainkból tudjuk, hogy a háború esetén hadbaszállásra kötelezett «tartalékos» katonaság mellett kisebb, állandóan fegyverben levő hadsereg is állt a király rendelkezésére. E hadsereg a *qiçir sarri*, a «király csapata» nevet viselte.

A törvénykönyvben halálbüntetés terhe alatt tiltott helyettesállítás a későbbi időkben — különösen a kassú királyok idején (1746—1171) — általános szokássá válván, a katonai szolgálatból épen a katonaelődök ivadékai vonták ki magukat. Hogy ez a körülmény a babiloni hadseregre nem járt előnnyel, az — bár ide vonatkozó ismereteink meglehetősen fogyatékosak — eleve is valószínűnek látszik. A katonai erények hanyatlásán a legkevesebbé segíthettek a gyöngye kassú uralkodók, akiknek legfőbb és egyetlen érdemük a lónak a hadsereg szolgálatába való beállítása. A későbbi időkben a babiloni hadszervezet valószínűen nem vonhatta ki magát az asszír hatás alól.

A babiloni hadseregről való ismereteink hézagaiért bőségesen kárpótol Asszíria. A mintaszerű katonaállam harcias uralkodói írásban és képen kellő módon gondoskodtak róla, hogy háborúikról s katonaságukról a legapróbb részletekre menően felvilágosítsák az utókort. A háborúból s ennek következtében állandó háborúban élő országnak, amelyben külön feljegyzésre méltó eseményszámba ment, ha az uralkodó valamely évben nem járta hadai élén a külföldet, kitűnően szervezett, felszerelt és fegyelmezett, állandóan fegyverben álló hadseregre volt szüksége. Ez állandó hadsereg mellett, amely a babilonihoz hasonlóan szintén a *qiçir*

sarri (v. *sarrúti*) «a király (v. a királyság) csapata» nevet viselte, fennállott az általános hadikötelezettség. Tammúz havában, amelyet az istenség «a hadak gyülekezésére s a csatasorba állásra» szánt, fegyverbe állt a népfelkelés, amely a háború befejezése után leszerelt s visszatért békés foglalkozásához, a következő évben eljövendő újabb mozgósításig.

A birodalom növekedtével egyre heterogénebb elemek kerülvén a hadsereg soraiba, a katonaság harc-készsége csak szigorú fegyelem s kitűnő felszerelés és ellátás mellett volt fenntartható. «Nincs köztük fáradt és botorkáló; nem alszanak és nem szunyókálnak; meg nem oldódik a derékvük s el nem szakad egy sarú-szík. Nyílaik hegyesek, íjaik megfeszítve» — írja az asszír hadseregről Jesaja (5, 27—28.).

A katonaság három fegyvernemre oszlik: gyalogosokra, szekérharcosokra és lovasokra, akikhez negyedikül az útkészítésnél s várostromoknál foglalkoztatott műszaki csapatok csatlakoznak.

A legelőkelőbb és legdrágább katona a szekérharcos. A kezdetben hatküllőjű alacsony, később nyolcküllőjű magas kerékkel bíró két lótól vont hadiszekéren két ember áll: a harcos és a gyeplőtartó (*mukil azáti*). A vezérek szekérén, ahol a vezér a harcos, még egy «harmadik» (*salsu rakbu*) katona áll, aki ura kezügyébe adja a szükséges fegyvereket s apró pajzsával védi őt az ellenséges fegyverek elől.

A lovasság, amelynek használatát csak a 11. század óta tudjuk igazolni, kitűnő használhatósága miatt egyre szaporodott és fejlesztett. A lovas nyereg és kengyel nélkül üli a lovat s általában mindkét keze el lévén foglalva, a lábával irányít s az egyszálas gyeplőhöz csak

kivételesen nyúl hozzá. Fegyvere az íj (*qastu*) vagy lándzsa (*aszmaru*) s a derekára kötött rövid kard (*nam-çaru*). A hadsereg zömét a három csoportra oszló gyalogság alkotja. E három csoport: az íjasok (*nás qasti* «íjhordó»), a paizshordók (*nás qabábi*, v. *nás aríti*) és lándzsások (*nás aszmaráni*) csoportja.

A fegyverek alakjában évszázadok során természetesen jelentékeny módosítások történtek, a szomszédos népektől tanult fegyverek is alkalmazást nyertek, ha célszerűnek bizonyultak, e hármas — illetve négyes — felosztás legalább elvben, nagyban és egészben mégis mindenkor ugyanaz maradt.

A műszaki csapatok feladata az utak járhatóvá tétele, hidépítés, erdőirtás, várépítés, ostromgépek, fal-törők készítése és kiszolgálása, a különböző fegyvereknek s az egyéb fegyvernemek felszerelésének előállítása és karbantartása.

Teljesen hiányzanak a tengerészcsapatok. Ahol nem kerülhették el a hajóraszállást, ott idegen, jórészt foinik hajósokat alkalmaztak s az a nagy elragadtatás és körülményesség, amivel az uralkodók — pl. I. *Tukulti-apal-ésar* (1115—1093.), *Szinabéríb* (705—681.) — esetleges hajóraszállásukról tudósítják az utókort, bizonyítja, mennyire érezték ők maguk vállalkozásuk kivételességét és rendkívüli voltát.

A hadsereg legfőbb ura és parancsolója természetesen maga az uralkodó, aki a nagyobb hadivállalatokat személyesen vezeti. Az uralkodó segédje és helyettese az Oszövetségből is ismert *turtán*, a fővezér. Nagyon előkelő katonai pozíciót tölt be a fővezér mellett a *rab mugi*, aki olykor a királyi család valamelyik tagja. A fővezér alá rendelt magasabb parancsnokok — nevük

után ítélve egyúttal magas polgári tisztségek hordozói — a *rab saqe*, «főpohárnok», a *rab bappiri*, «sörfőnök», az *abarakku*, «kenőcsmester (?)», a *nágir ékalli* «palotakormányzó» stb. Ugyancsak nevük alapján szorosan vett katonai méltóságoknak látszanak a *rab birti*, *rab dúri*, és *rab halçi*, «erődítményfőnök», a *rab hijáli* «tábornagy», a *rab qiçir* «hadnagy», a *rab mé* «százados» a *rab sussi* «hatvanados», a *rab hansé* «ötvenedes» és a *rab eserit* «tizedes».

Az egy-egy háborúban foglalkoztatott hadsereg létszámát nem szabad alacsonyra becsülnünk. III. *Sulmán-asaréd* (858—824) 120.000 főnyi legénység mozgósításáról értesít s a későbbi — pl. az Egyiptom elleni — nagy hadjáratok bizonyára még nagyobb számú hadseregeket foglalkoztattak.

Sajnos, nagyon kevés az, amit az asszír sztratégiáról és taktikáról tudunk; elszórt utalásainkból azonban kétségtelennek látszik, hogy egy-egy hadjáratot gondosan elkészített tervek alapján vezettek, amelyekben részletes intézkedések foglaltattak a felvonulástól kezdve, minden előrelátható hadmozdulatra. Az egyes fegyvernemek felhasználásáról a fegyvernemek természete alapján szerezhetünk valamelyes fogalmakat. A képes ábrázolások után azonban nagyon nehéz elképzelnünk, miként festett a tervek kivitele a valóságban. Csataképeinken valószínűen csak a felvonulások élethűek; a harcjelenetek rendszerint azt ábrázolják, mint mérszárolja az asszír hadsereg az ellenséget kaotikus össze-visszaságban.

Valamivel elképzeltetőbbek a várostromok reliefjei. Ezeken látjuk, mint vonulnak fel a várfalak (*bad: dúru*) ellen az ostromgépek, a faltörők (*gis-bad-hil: labbanátu*), a mozgótornyok, hogy bontják a falakat, mint ússzák át

a várárkot (*halçu*) s hogyan védekezik a várórség nyilakkal, kövekkel, forró vízzel, égő szurokfáklyákkal a benyomuló ellenséggel szemben.

A feliratok és képek után ítélve, a győztes hadak nem ismerték a lovagiasságot és kíméletet. Haditudósításaink és képeink telve vannak a modern ember erkölcsi érzékét sértő kegyetlenkedésekkel, amelyek a legyőzöttekre vártak. Megcsonkítás, elevenen elégetés, karóba húzás, megnyúzás volt a sorsa a harcosoknak, asszonyoknak és gyermekeknek egyaránt. A csapatok nyomán irnokok jártak, akik feljegyezték az egyes harcosoktól levágott és beszolgáltatott ellenséges fejek számát. Még hálát adhatott isteneinek, akit orrába fűzött karikával, vagy nyakára kötött kötéllel, kezén-lábán megbilincselve rabszolgaságra vezetett elfogója — ha esetleg a dicsőség mellett az a pénz is izgatta, amelyet az erős rabszolgaért, vagy a szép rabnőért a hadakat követő kereskedőktől kaphatott.

Ily körülmények között nem igen csodálkozhatunk rajta, ha sokan inkább önkezükkel vetettek véget életüknek, semhogy élve kerüljenek a kíméletlen ellenség hatalmába.

Külpolitika.

A városfejedelemségek korában — ameddig emlékeink segítségével Mezopotámia történetében visszamehetünk — a szomszédos szuverén fejedelmek érintkezése alig lehetett több, mint két szomszédos birtokosé. Földje mindegyiknek annyi volt, amennyit a rendelkezésre álló erővel meg bírt művelni s a népszaporulatot ellensúlyozta a még művelés alá fogható szomszédos gazdátlan terület.

Hosszú időnek kellett elmúlnia, amíg az egyes

telephelyek annyira kibővültek, hogy egymással érintkezésbe s érdekösszeütközésbe jutottak. Másfelől az imperialista gondolat megszületésének nem igen kedvezett az a küzdelem sem, amelyet a természet erőivel állandóan vívni kellett, hogy a megélhetés legelemibb feltételei biztosítva legyenek. A gazdasági munkából a község fennmaradásának kockáztatása nélkül nem volt elvonható annyi kéz, amennyi az erőszakos vállalatok sikeres és maradandó eredményű végrehajtásához szükséges lett volna. A termelési lehetőségeknek nagy területen való azonossága miatt pedig a közvetlen szomszéd sem termelt olyasmit, amit a saját közösségen belül ugyanakkora munkabefektetés árán ne lehetett volna előállítani. S végül, a támadás mindig kockázatos, mert esetleg ugyancsak támadást vált ki a szomszéd részéről, ezért az esetleges szükségleteket tanácsosabb tőle békés úton, olyan ellenérték fejében beszerezni, amelyért a maga fölöslegéről hajlandó önként lemondani.

Az imperializmusról Mezopotámiában vallott fogásnak leghűbb tükre egy közmondás, amely szerint: «Mégy és elveszed ellenséged földjét; jön és elveszi földedet az ellenséged».

Mikor a nyelv és a kulturális javak azonossága miatt egy egységbe tartozó nagyobb terület egy kézbe került, az uralkodó érthetően az egész kultúrvilág urának érezte magát. A környező sivatagban s a hegyek vadonjaiban portyázó nomád törzsszervezetek, amelyekkel békés vagy ellenséges érintkezésbe került, sokkal kevésbé szilárd alakulatok voltak, semhogy mint területhez rögzített államokkal számolni kellett volna velük.

Megváltozott azonban a helyzet a nagyhatalom kialakulása s a gazdasági élet fejlődése során. Előbb-utóbb,

akarva, nem akarva, tudomást kellett venni arról, hogy a távolabbi szomszédságban ugyancsak szervezett, területhez kötött államhatalmak élnek.

E tudomásul vétel és az első érintkezés főként a kereskedelemnek (II, 87.) köszönhető s legalább — a legmesszebb ókorba visszanyúló — kezdeteiben feltétlenül békés volt. Mezopotámiai kereskedők az agadéi dinasztia hadi expedícióit megelőzően rendszeresen járták már Előázsiát Elamtól a Taurusig s a Földközi tengertől Arábiáig. *Ur-Nina* (kb. 3000), *Urukagina* (kb. 2670) s később *Gudea* (a 3. évezred közepe táján) Makanból hozatják a doleritot szobraik számára, a Taurusból az ezüstöt, a szíriai hegyekből a márványt és a cédrust, Meluhhából az aranyat stb.

Sőt, hogy ez összeköttetések messzebbre nyúltak, mint ahogy azt ékiratos forrásaink alapján feltenni mertük volna, bizonyítják a legutóbbi időkben Északnyugat-Indiában végzett ásatások. Harappaban és Mohenjo Daroban egyrészt olyan írásjeleket és képjeleket ástak ki, amelyeket sumér talajról is ismerünk s proto-elamita néven szoktunk emlegetni, másrészt Indiában találtak babiloni írással írt ezüstlapocskát is. Mindebből pedig az következik, hogy Mezopotámia érintkezésben volt Indiának az árja hódítást megelőző kultúrnépeivel, akiknek talán a dravidák az ivadékai.

Közelebbi bepillantást nyerünk a Tigris- és Eufráti menti államok külpolitikájába a II. évezred közepe táján azoknak az archivumoknak segítségével, amelyeket az egykori Hatti birodalom területén, a mai Boghazkőjben s az egyiptomi Amarna mellett találtak s amelyek diplomáciai levelei élettél töltik meg a belföldi történeti forrásokból való vázlatos adatainkat. Ezidőben

Asszíria már felnőtt Babilónia mellé, Asszíria szomszédságában ott van a Mitanni birodalom, mindhármuk érdekei érintkeznek Szíria-Palesztinában a Hatti birodalommal s főként a Földközi-tenger uralmát birtokló Egyiptommal (I, 91. skk.).

E levelek tanúsága szerint az egymást kénytelen-kelletlen «testvér»-nek elismerő uralkodók között a szó szoros értelmében vett diplomáciai viszony áll fenn, mindama kísérőjelenségekkel, amelyek a diplomáciai érintkezések állandó járulékaik szottak lenni.

A nemzetközi érintkezés stereotip frázisai között, amelyekkel e levelekben a baráti egyetértés bizonyosságául ajándékokat kérnek és küldenek egymásnak s házassági ajánlatokkal foglalkoznak, meg-megbujik egy-egy szűrő megjegyzés, amely a hátsó gondolatokkal tele keleti politikára élénk világot vet. Mikor Kanacanban *Burnaburias* (1369—1345) kereskedőit megölték, ez felháborodottan írja hatti kollégájának: «A te országodban tettek rajtam erőszakot. Állítsd elő őket s térítsd meg a pénzt, amelyet elvettek. Az embereket, akik szolgálmat megölték, öld meg és bosszuld meg vérüket! Ha azonban ez embereket nem öld meg, akkor vagy az én karavánomat, vagy a te követeidet megint meg fogják ölni s megszűnik köztünk az érintkezés». Egyebütt II. *Kadasman-Enlil* (1276—1271) válaszol *Hattusil* kérdezősködésére, hogy a követküldést a Hatti birodalomba azért szüntette be, mert Asszíria nem ad követi részére átvonulási engedélyt. Ugyan-e *Hattusil* *Kadasman-Enlil* szemrehányására, hogy túlságosan beleártja magát Babilónia belügyeibe (I, 99.) így válaszol: «Hogy rendelkezhettem volna a babilóniakkal szolgálaim gyanánt? Sem a babilóniak a

hattiakkal, sem a hattiak a babilóniakkal nem rendelkezhetnek soha! Én csak barátságos szándékkal írtam nekik, hogy az én testvérem, *Kadasman-Turgu* örökösét (tehát *Kadasman-Enlil*) támogassák. És *Itti-Marduk-balátu* így válaszolt nekem! Hát mi rosszat írtam, hogy *Itti-Marduk-balátu* így válaszolt nekem? Hiszen csak annyit írtam nekik: «Ha nem támogatjátok uratok fiát a trónöröklésnél, vajjon nem történhetik-e meg, hogy nem jövök a segítségtekre, ha ellenség támad rátok?» — De én semmibe sem vettem a bensőmben *Itti-Marduk-balátu* szavát. Azokban a napokban ugyanis az én Fivérem még kicsiny volt. *Itti-Marduk-balátu* pedig gazember, aki úgy beszél, ahogy kedvező neki. Hogy adhatnék hát valamit a szavára?» A levélből nemcsak az látható, hogy a külpolitikai bonyadalmakat már akkor is a miniszterek bogozták, hanem az is, hogy az uralkodók egymásnak szánt gorombaságaikat a másik fél minisztereikhez címezték.

Érdekes diplomáciai okmány az a jegyzék is, amelyben *Hattusil* értesíti Bábel uralkodóját, hogy ő és az egyiptomi *Ramzesz* barátságot kötöttek, testvérek lettek s megállapodtak a következőképen: «Testvérek vagyunk. Bármelyikünk ellenségeinek ellenségei, barátainak barátai leszünk».

Ugyancsak jellegzetesek *Burnaburiásnak IV. Amen-hotep* fáraóhoz írt jegyzékei, amelyekben szemrehányásokat tesz Egyiptomnak, hogy az asszírokkal, Bábel vazallusaival felvette a diplomáciai érintkezést s őket önálló államnak ismerte el (I, 95. sk.).

Hasonló diplomáciai okmányaink a későbbi korból ez ideig ismeretlenek, de babilóni és asszír felirataink — követjárásban, jegyzékváltásokban, szerződésekben és

intrikákban nyilvánuló — élénk külpolitikai életről tanuszkodnak. E külpolitikai tevékenység tényezői Mitanni és Hatti bukása után Egyiptom mellett az elámiak, lídek, kimmérik, szkiták, majd a médek, akik Babel szövetségében megdöntötték Asszíriát s végül a perzsák, akik Babel hatalmának vetettek véget 538-ban.

2. Jog.

Törvénygyűjtemények.

A társadalmi együttélés rendjének a szabályozója az isteni kinyilatkoztatáson alapuló törvény, amelynek az istenség képviselőjében az uralkodó a földi promulgátora és legfőbb őre.

Bár törvénygyűjtemények csak a Kr. e. III. évezredből maradtak reánk, nem lehet kétséges, hogy az írás feltalálása után az új vívmány legelső értékesítései közé tartozott a közösség életét irányító jogszabályoknak a feljegyzése is.

A legelső történetileg fogható uralkodó, aki feliratai szerint «szabadságot létesített» *Urukagina* (2670 körül) volt, utána az izini *Lipit-Istar* (2102 – 2092) szerepel törvényhozóként. Elveszett törvénykönyvének egyetlen paragrafusa maradt fenn.

A sumér időkből származó törvénygyűjtemények közül ma már négynek ismerjük nagyobb töredékeit.

Az első az ú. n. «sumér családi törvények» gyűjteménye, amelyet egy asszír diákok részére készült sumér-asszír nyelvkönyv tartott fenn. A hét paragrafusra terjedő excerptum első négy paragrafusa a (nevelő?) atyját és anyját megtagadó fiú, illetve a (fogadott?) fiat megtagadó atya és anya büntetését szabja meg, az ötö-

dik és hatodik a férj és feleség viszonyát szabályozza, a hetedik a bérbe vett rabszolga halála, eltűnése vagy megbetegedése esetére intézkedik.

A második a new-haveni Yale-egyetem múzeumában van. E gyűjtemény első két paragrafusában az ütés következtében történt elvetélésről, harmadikában a hajózásról intézkedik, negyedik és ötödik paragrafusa a «sumér családi törvények» első négy paragrafusában tárgyalta esettel foglalkozik, a következő két paragrafusa a leányrablást, az utolsó kettő pedig a marhapásztor kezén elvesztett ökörért járó kártérítést tárgyalja. A harmadik és negyedik, talán egy redakcióhoz tartozó töredék a nippúri ásatásokból származik s a pennsylvániai egyetem philadelphiai múzeumából került elő.

A harmadik tizenkét paragrafusra terjed s a kertbérlettel és kerti kárral (1—3. §§.), a háztulajdonos-szomszéd felelősségével (4. §.), a szökött rabszolgával (5—7. §§.) a hűbéri természetű (?) tulajdonnal (8—12. §§.) foglalkozik. A negyedik gyűjtemény — részben töredékes — hat paragrafusban a hitvesnek és másodfeleségnek (?) s ezek gyermekeinek örökösödését szabályozza.

Az ókor egyik legnagyobbyszerű jogalkotása azonban a világ legrégebb «birodalmi törvénykönyve», amelyet *Hammurápi* (1955—1913) promulgált birodalma számára.

Miután ugyanis Délmezopotámia uralmát a maga kezében egyesítván, megteremtette és megszervezte Babilóniát (I, 82 sk.), indokoltnak látta, hogy egységes birodalmában az igazságszolgáltatást is egységesen szabályozza. Összeszedte tehát a különböző helyeken érvényben levő törvénygyűjteményeket s azok alapján

jogászaival elkészíttette az egész birodalom számára kötelező kódexet. A törvénykönyv szövege egy 2'25 m magas, phallos-alakú dioritoszlopra van vésve, amely valamikor a bábeli *Marduk*-templomban, az *É-szag-ilá*-ban állott. Innen valamelyik elamita uralkodó hadizsákmányként *Szúzába* hurcolta magával, ahol a francia ásatások során 1901/02 telén került a napvilágra. Az oszlop felső részén egy relief *Hammurápit* ábrázolja, amint istene, *Marduk*(?) előtt «naponta imádkozik». A relief alatti előlapon s az egész hátlapon 51 — átlagban 80 felülről lefelé haladó sort tartalmazó — övben olvasható a törvénykönyv lendületes bevezetéssel és befejezéssel kísért szövege. Az oszlop előlapjáról az elámi hódító hét övet levakartatott, az így nyert tiszta helyre szánt saját felírata azonban valami okból nem készült el s így formán a barbárság okozta hézagért még az a kárpótlásunk sincs meg, hogy legalább az oszlop elhurcolójának a nevét tudnók.¹

Bár a levakart részen tárgyalt paragrafusok a törvénykönyv töredékesen fennmaradt másolataiból nagyrészt rekonstruálhatók, a hézag miatt a paragrafusok számozása nehézségekbe ütközik. A nehézségen az oszlop felásatóját s első kiadóját, Pater *Scheilt* követve, oly módon szoktak segíteni, hogy a levakart részre 35 §-t számítanak s a hátlapon levő első paragrafust a 100.-nak veszik. E meglehetősen problematikus értékű számítás szerint a törvénykönyv eredetileg 282 §-t tartalmazott.

A paragrafusok csoportosításában felismerhető bizonyos rendszer, amelyet azonban a mechanikusan egybe-dolgozott, forrásul felhasznált gyűjtemények rendszere gyakran keresztez és zavarossá tesz.

A bizonyítás módjait s a bírák magatartását szabá-

lyozó *Perrendtartás* (1—5. §§.) után következő fejezet a *Dologi joggal* foglalkozik (6—126. §§.). Egészen bő részletezéssel tárgyalja e fejezet a tulajdonjogot s a tulajdonjog megsértésének különböző módjait (6—25; 53—126. §§.), a lopást (6—20. §§.), betörést (21. §.), a dolgok ésszemélyek elrablását (22—24. §§.) s a különböző károkat: a tűzkárt (25. §.), vízkárt (53—56. §§.), legelőkárt (57—58. §§.), a tiltott favágást (59. §.) s a hűtlen kezelést és sikkasztást (?—126. §§.). E paragrafusok közé ékelve, a gondolatársítás révén belekerültek a hűbéri birtokra (26—41. §§.), a földre, kertre, házra, ingóságokra és pénzre (42—107. §§.), valamint a szökött rabszolgákra (15—20. §§.) vonatkozó rendelkezések.

A következő fejezet a házasság (128—158. §§.), eljegyzés (159—161. §§.), örökösödés (162—184. §§.) és örökbefogadás (185—193. §§.) címszók alatt a *Családjognak* (128—193. §§.) van szentelve. A törvénykönyv utolsó része a *Személyjoggal* (156—282. §§.) foglalkozik, a személyi létezés jogának különböző sérelmeit (156—214; 218—220; 250—252. §§.) s ezekkel az asszociáció révén összefüggő különböző foglalkozásokat (215—217; 221—250; 253—267. §§.) és munkabérek (268—277), valamint a rabszolgákat (278—282. §§.) illető kérdéseket tárgyalván le.

E hatalmas törvényalkotás — mint azt a legkülönbözőbb időkől reánk maradt másolattöredékek igazolják — az egész mezopotámiai ókorban megérdemlett tekintélynek örvendett s az igazságszolgáltatás alapjául szolgált.

A fejlődő élet természetesen követelt bizonyos módosításokat s indokoltta tett egyéb törvénygyűjteményeket, amelyek az élő jogot kodifikálták. Egy ilyen

törvénygyűjtemény — vagy törvénytervezet? — töredéke az újbabiloni birodalom idejéből került a birtokunkba.

A 15 paragrafusra terjedő töredék, amely a jogi terminológiában is érdekes bizonyossága a megváltozott időknél, a hanyag bérlőre (2. §.), a vízkárra (3. §.), a szerződés írásba foglalásának kötelező voltára (5. §.), a jogtalanul eladott rabnőre (6. §.), a jogtalan faszedésre (7. §.) s a házassági vagyoni jogra (8—15. §§.) vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza.

Hasonló — minden valószínűség szerint a babiloniaktól függő — asszír törvénygyűjtemények nagyobb töredékei kerültek napvilágra a németek asszír ásatásai során. A Krisztus előtti második évezred második feléből való, — legalább két redakcióhoz tartozó — töredékek legnagyobbika nyolc hasábra oszló 828 sorban 59 csaknem teljesen ép paragrafust őrzött meg, amelyek nem egészen átlátszó szisztémában a nőre vonatkozó törvényeket tartalmazzák. A lopástól kezdve a verekedésen, házasságtörésen, eljegyzésen, sógorházasságon keresztül a feleségre mérhető testi fenyegetésekig tarka egymásutánban következő rendelkezések azt a benyomást keltyik, mintha különböző törvénygyűjteményeknek a nővel kapcsolatban álló vagy kapcsolatba hozható paragrafusait írta volna ki szerzőjük.

Az ugyane redakcióhoz tartozó második tábla 23 — nagyrészt erősen sérült — paragrafusa tulajdonjogi rendelkezéseket tartalmaz; a többi — az írás és nyelv tanúsága szerint részben egy korábbi gyűjteményből származó — paragrafustöredékek annyira csonkák, hogy sokszor még az egyes paragrafusok témáját is alig tudjuk megállapítani. Amennyire az összefüggésükben érthető szövegrészekből következtethetünk, e töredékek

főként ugyancsak tulajdonjogi rendelkezések maradványai.

Jogi elvek:

A mezopotámiai jogi felfogás szerint minden a jogrenden esett sérelem, a sérelem elkövetőjének a terhére esik.

Ez elv értelmében az, akinek közbejöttével valaminő kár esett, a tulajdonost kártalanítani tartozik, mihelyt feltehető, hogy a kár kellő gondossággal elkerülhető lett volna: «Ha a pásztor a neki átadott ökröt vagy juhot elveszni hagyja: ökréért ökröt, juhért juhot térítsen vissza a gazdájuknak» (HK 263. §.). Ellenben: «Ha a nyájban istencsapása támad vagy oroszlán gyilkol: a pásztor isten előtt tisztító esküt tévén, a nyájban esett kárt a nyáj gazdája viseli» (HK 266. §.).

A kártérítési kötelezettség a kártevőt nemcsak vagyona erejéig, hanem személyében is sújtja: «Ha valaki szántóföldje gátjának megerősítésére lusta lévén, gátját nem erősíti meg, mire gátján rés támad s a víz a határt elviszi: az az ember, akinek gátján a rés nyílt, az elveszett gabonát megtéríti». (HK 53. §.). «Ha a gabonát nem képes megtéríteni, őt magát s vagyonát pénzért eladván, a határ tulajdonosai, akiknek gabonáját a víz elvitte, (a kapott pénzen) osztozzanak meg» (HK 54. §.).

Ez alapelvnek a szándékosan okozott károokra való következetes alkalmazása a *talio*, amelynek értelmében a büntett a lehetőségig azonos büntetéssel engeszthető ki: «Ha valaki másnak a szemét kiszúrja: a szemét szúrják ki (HK 196. §.), ha másnak a csontját eltöri: csontját törjék el» (HK 197. §.).

A tulajdonjog ellen elkövetett bűnök esetén ez

elv oly módon érvényesül, hogy a károsult először kártalaníttatik s azután a kártevő ugyanazt a kárt szenved, mint aminőt okozni akart: «Ha valaki tanuk előtt megőrzés végett ezüstöt, aranyat vagy bármi holmit valakinek átad s ott, ahol átadta, letagadják előtte: bizonyítsanak rá erre az emberre s azután mindazt, amit letagadott, megkészszerelve adja meg» (HK 124. §.).

Először ugyanis visszaadja a letevőnek a jogos tulajdonát s azután a magáéból ugyanannyit ad, mint amennyi jogtalan hasznót akart szerezni.

Ugyanígy: «Ha valakinek a holmija el nem veszett s ő mégis azt állítja: Holmim elveszett s kárát hazudja: mivel holmija el nem veszett s kárát isten előtt tanúsította, mindazt amit igényelt, kétszeresen adja meg a maga kárára» (HK 126. §.).

Ha tudniillik a sikkasztással vádolt nem tudná ártatlanságát bizonyítani, az előbb idézett paragrafus értelmében a bejelentett érték kétszeresét vesztené, ezért a sikkasztással hamisan vádló ugyanazt a büntetést szenved, mint ami kárt okozni akart.

Módosítóan hathatnak a talióra a rendi tagozódás (II, 142.) és különböző súlyosbító vagy enyhítő körülmények. Mivel például a *Hammurápi* megelőző háborús időkben a lopás nagyon elhatalmasodott s a talio értelmében járó büntetés már nem volt elég a bűnözők elrettentésére, *Hammurápi* a lopást — a kártérítés kötelezettségének épségben tartásával — halálbüntetéssel sújtja (HK 9—20. §§.).

A bűn és bűnhődés közti belső összefüggést vannak hivatva dokumentálni a talio különösebb fajai, a különböző jelképes büntetések. A betörőt nemcsak kivégzik, hanem bűne színhelyén az általa tört rés előtt

temetik el (HK 21. §.), a tűz alkalmából lopót a tűzbe vetik (HK 25. §.), ha a gyermek apját megüti, a kezét vesztí (HK 195. §.), az operációval halált okozó orvos ugyancsak a keze vesztésével bünhődik (HK 218. §.) stb.

Bíráskodás.

A jogrenden esett sérelem megtorlása az állam feladata. E felfogás annyira szigorú és következetesen keresztülvitt, hogy az önbíráskodás még abban az esetben is tilos, ha egyébként a törvények szabta korlátok közt mozog. Az, aki jogos követelését önhatalmúan hajtja be, nemcsak az elvett holmit köteles visszaadni, hanem követelését is elvesztí (HK. 113. §.).

Minden per — legyen az a mi felfogásunk szerint polgári vagy bűnügyi — a hivatásos bírák (*di-kud : dajjānu*) elé tartozik, akik a hozzájuk került ügyet a vádló és vádlott bizonyítékainak egybevetése alapján, a fennálló törvények értelmében elbírálják.

Bizonyíték gyanánt szerepelnek első sorban az írásos okmányok, amelyek nélkül nem köthető érvényes jogügylet (II, 93.) a különböző tárgyi bizonyítékok, a tanúk vallomásai s oly esetekben, amikor az igazságot emberi eszközökkel nem lehet kideríteni, az istenítélet.

A hamis tanúk a talio értelmében ugyanazt a büntetést szenvedik, amit tanuságuk valósága esetén annak kellett volna elszenvednie, aki ellen tanuskodtak.

Az istenítéletnek két faja ismerős Mezopotámiában : a folyópróba (*id : náru*) és az eskü (*sa : ag : mamtu*). Míg az utóbbi minden időben egyforma, a vízpróbának Babilóniában és Asszíriában — úgy látszik — két különböző módja volt divatban. *Hammurápi* törvénykönyve értelmében a vádlott, «a folyóba merült» s ha a folyó «tisz-

tázzván őt, épen került ki», akkor ártatlan, ha pedig «a folyó elragadta őt», akkor bűnös volt (HK 3. §.).

Az asszír törvénygyűjtemény szerint a két peres fél — úgy látszik — egyszerre bukkott a víz alá s aki hamarabb «visszatért», vagyis kevesebb ideig bírta ki a víz alatt, az volt a vesztes (I, 24. §. stb.).

A tárgyalások általában a közhelyeken — a város, a templom, a palota kapujában (*ka:bábu*) — folytak s a kimondott ítéletről ott a helyszínen jegyzőkönyvet vettek fel, amely a tényálladék rövid vázolója után a bíróság döntését tartalmazta s a jelenlévő hatósági személyek és tanuk pecsétjeivel hitelesítettett.

Az ítéletek részben a talio követelményeképpen, részben azon is túl, a mai fogalmak szerint nagyon kegyetlenek voltak. A sokszor nagyon szigorú pénzbírság s a halálbüntetés mellett, amelynek súlyosabb formái az elégetés, karóbahúzás és a vízbefojtás, Babilóniában és Asszíriában egyaránt a legkülönbözőbb testi büntetések dívtak: botozások, kézlevágás, nyelvkimetszés, szemkiszúrás, fülcsonkítás stb.

Mégis nagy e tekintetben a különbség a mélyebben kultúrált Babilónia s a nyers és erőszakos Asszíria közt. Babilóniában a véres büntetések aránylag ritkák és nagyon súlyos esetekben, a botozás és a fülcsonkítás inkább a rabszolgákkal szemben fordulnak elő, míg az asszír törvénykönyv a büntetések fokozatait nem mérlegeli olyan körültekintő gonddal. Testcsonkítás és botozás a legkisebb bűnökért is nagyon gyakran éri a szerencsétlen bűnöst s a halálbüntetéssel is bőkezűbben bánik, mint idősebb testvérállama. Érdekes újítása az asszír büntetőjognak, hogy csaknem minden büntetés mellett még 30, vagy több napig tartó robotot mér ki az elítéltre.

A bírakat a törvény a felekkel szemben való pártatlanságra s a paragrafusok lelkiismeretes alkalmazására kötelezi. Aki e kötelezettsége ellen vét, az a perben szereplő összeg tizenkétszeresét fizeti büntetésként s ezenkívül mindenkorra elveszti bírói hivatását (HK 5. §.)

3. Társadalom.

Rendek.

Sumérföld és Babilónia lakossága rendi szempontból három csoportra tagozódik: szabadokra, *muskénukra* és rabszolgákra. E tagozódás, bár a társadalmi és gazdasági fejlődés folyamán sok árnyalati színeződésen ment keresztül, nagyban és egészben az egész történeten keresztül érvényben maradt.

Assíria ellenben a három rend közül csak kettőt ismer: a szabadokat és a rabszolgákat, legalább is ez ideig semmi nyoma annak, hogy náluk a *muskénuk* mint társadalmi osztály szerepeltek volna.

A közösségnek teljes jogú tagja a szabad, a nemes; ő az egyedüli, akit az «ember», a «férfi» (*lu, ur: avélu, amélu*) név a szó szoros értelmében véve megillet. Ahhoz, hogy valaki, mint a közösség tagja, az összes jogok és kötelességek csorbítatlan birtokában legyen, a szabadágyból való származáson kívül szükséges egy bizonyos kor, amikor az apai hatalom alól kikerül s maga válik családfővé. Az a szabad származású, aki családfő alatt él a család kötelékében, vagy már *avéli* «férfi fia», vagy *márat avéli* «férfi leánya», vagy *assat avéli* «férfi felesége». Ezeknek jogai és kötelességei elv szerint csak a családfőn keresztül érvényesíthetők.

A szabadok rendje részben a honfoglalók vezető-

rétégenek a leszármazottaiból, részben a szabadnak elismert őslakosság ivadékaiból, részben pedig a felzabadtottakból tevődött össze. Az anyagi helyzet, a műveltség és foglalkozás különbözősége természetesen e renden belül is hozott létre árnyalati különbségeket, de ezek rendi szempontból jogi következményekkel nem jártak.

A szabad származás azonban nem jelentette a szabad állapot minden időkre szólását. Nem tekintve az idegenek fogságába való kerülést, ami az állandó háborúskodás során elég közeli eshetőség volt, a közösségen belül is elveszthette valaki a szabadságát bizonyos bűntények büntetéseként, vagy ha adósságait nem bírta kifizetni. A szabad állapot elvesztése lehetett időleges, de szólhatott egyszersmindenkorra is.

Csak a szabad az, aki a közösség teljes védelmére számot tarthat a saját és hozzátartozói személyét és vagyonát illetőleg. Élete életet, testi épsége testi épséget, vagyona kárpótlást követel a sértő részéről s a közösség gondoskodik róla, hogy minden rajta elkövetett bántalom megtoroltassék.

Nem egészen tisztázott még a középső rendnek, a *muskénuk*nak (sumér *masda*) az eredete és helyzete. A szónak, amely arab közvetítéssel «szegény» értelemben a nyugati nyelvekben is elterjedt (pl. francia *mesquin*) a jelentése («megalázkodó, hódoló, leboruló, szegény») annyira általános, hogy belőle a vele megjelölt rendre nézve közelebbi következtetéseket nem igen vonhatunk le. Lefordítása is kockázatos,¹ mert azzal a veszéllyel jár, hogy a sumér-akkad világban

¹ Libertinus, ministerialis ?

idegen rendi fogalmat csempészünk be vele, azért az egyetlen amit tehetünk, hogy megtartva az eredeti műszót, szorgosan gyűjtjük az adatokat, amelyek jogi helyzetének a tisztázásához hozzájárulhatnak.

Ezek szerint a *muskénu* személye érték tekintetében alatta áll a szabadénak. Ha valaki a szemét üti ki, vagy csontját törí, egy mana ezüsttel szabadul (HK 198. §), míg a szabad szeméért és csontjáért a saját szemével és csontjával bűnhődik. (HK 196—197. §.) Ha a *muskénu* felesége ütés következtében méhmagzatát veszti, a tettes őt *seqel* ezüstöt fizet (HK 211. §.), a szabad asszony méhmagzatának az értéke tíz *seqel*. (HK 209. §.) Ha a magzatvesztésbe a nő is belehal, a *muskénu* feleségeért fél *mana* ezüst a vérdíj (HK 212. §.), a szabad asszonyért a tettes leányát ölik meg (HK 210. §.). A *muskénut* sikeresen operáló orvos őt *seqel* ezüstöt kap (HK 216. §.), míg a szabad tízet fizet (HK 215. §.). A hitvesét elbocsátó szabad egy *mana* ezüstöt ad az elbocsátás fejében (HK 139. §.), a *muskénu* csak egyharmadot (HK 140. §.). Ha verekedés közben valaki úgy megüti, hogy belehal az ütésbe, szemben a szabadért járó fél *manával* (HK 207. §.), vérdíja csak egyharmad *mana* ezüst (HK 208. §.). Egyébként a törvények magától értetődőnek tartják, hogy a szabadra és *muskénura* egyformán vonatkoznak. Nincs szükség külön rendelkezésre a szabad és *muskénu* összeházasodása tekintetében; a *muskénunak* is lehet rabszolgája, vagyona, sőt vagyónvédelmi szempontból az egyházi és kincstári jogi személyekkel kerül egy kategóriába (HK 8. §.). A szabaddal egyformán viselhet államhivatalt, kaphat hűbéres birtokot, lehet katona, s olykor tekintélye és hatalma magasan felülmulja a szabadokét.

A népesség legnagyobb részét a rabszolgák teszik. A rabszolga (*arum, urum : ardu*) a törvény értelmében kívül áll a közösségen; élete és testi épsége csak annyiban esik latba, amennyiben az ura tulajdona. Gazdája bármikor megölheti, megcsonkíthatja, eladhatja, elcserélheti, elajándékozhatja; kitaníttathatja iparosnak, kereskedőnek; felhasználhatja oly módon, ahogy neki tetszik, a törvény mindebbe nem szól bele egészen addig, amíg valamely más szabad érdekei nincsenek veszélyeztetve. Szóval a rabszolga nem jogalany, hanem jogtárgy.

A valóságban azonban nem volt az ő helyzete sem annyira kétségbeejtő, mint ahogy az a törvény szigorú előírásaiból látszik. Ha jogtárgy volt is, de mindenestre értékes jogtárgy, akinek épségére és egészségére a gazdája már a saját jól felfogott érdekében is vigyázott. A tulajdonost ezenfelül akaratlanul kifejlődött érzelmi kapcsolatok is fűzték ahhoz a rabszolgához, aki őt a szülői házban nevelte, akivel mint gyermek együtt játszott a rabszolgánőhöz, aki természetszerű ágyasa volt.

S bár a törvény elv szerint ragaszkodik a rabszolga jogtárgy voltaához, bizonyos esetekben méltányossági okokból még gazdájával szemben is védelmébe veszi őt. Így nem engedi meg, hogy az a rabszolgánő, aki urának gyermeket szül, eladassék (HK 146. §.); a tulajdonos halála után a felszabadítását rendeli el az ilyen rabnőnek és gyermekeinek, még abban az esetben is, ha gazdája életében nem rendezte a gyermekek viszonyát (HK 171. §.). Számol a törvény azzal a lehetőséggel is, hogy a rabszolga szabad nőt vesz feleségül; ez esetben a gyermekeket szabadoknak nyilvánítja s a rabszolga hagyatékának a felét az özvegy tulajdonának vallja (HK 175—176. §.).

Számos olyan esetet ismerünk, amikor valamely rabszolga jelentékeny vagyonnal rendelkezik, sőt maga is rabszolgákat tart. Amennyiben gazdája arra hajlandó, meg is válthatja szabadságát. Ha esetleg nincs annyi pénze, mint amennyit gazdája kíván, kölcsönt vehet fel. Megfelelő kamat fejében bármely templom kisegíti őt a szükséges összeggel, ha egyébként megvannak a garanciák arra, hogy a felvett pénzt vissza tudja majd fizetni. A tulajdonos természetesen ellenszolgáltatás nélkül is szabaddá teheti a rabszolgáját, ha neki úgy tetszik, sőt örökbe fogadhatja, amely esetben törvényes örökrész is megilleti őt.

Amennyire szívesen látja a törvény, ha valamely rabszolga a szabadságát ura beleegyezésével visszaszerzi, ép oly szigorral lép fel, ha a rabszolga ura akarata ellenére cselekszik. Aki rabszolga létre urával szemben szabad voltát állítja, fülét vesztí (HK 282. §.); az a felcser, aki a rabszolgabélyeget a rabszolga jogos tulajdonosának beleegyezése nélkül eltávolítja, kezével (HK 126. §), aki pedig a szökött rabszolgát rejtegeti és segíti, halállal bünhődik (HK 15—16., 19. §§.).

Minden rabszolga egy, ez ideig közelebből meg nem állapítható, jelet viselt, amelyet a borbély-felcser tud rátenni és eltávolítani s minden rabszolga anyakönyvezve volt úgy, hogy a tulajdonosnak a rabszolgára való jogát bármikor könnyen ellenőrizhették és igazolhatták (HK 18. §.).

Család.

Az állam és társadalom, mint mindenütt, Mezopotámiában is a családokból épül fel. A szociális élet e legkisebb sejtje egyúttal képmása a legnagyobb szervezetnek, az államnak. A tigris- és eufrátmenti család (*niria* :

kimtu) a legrégebbi idők óta a törvényes, patriarchális monogámián épül fel. A családnak a feje mindig a családapa (*aba : abu*), akinek jogi helyzete a család tagjaival szemben árnyalatokban különbözik ugyan a sumér, babilóni és asszír társadalmakban, sőt idők folytán is módosul, de akinek fősege soha és sehol nem vonható kétségbe.

A matriarchális család, amelynek meglétére *Urukagina* (kb. 2670) utal, mikor azt mondja: «Akkoriban a nők két férjjel bírtak», nem valamely ősből állapotnak az emléke, hanem — talán a szubarúi kultúrából beszívárgott — idegen szokás, amely a mezopotámiai kultúrábann em bírt gyökeret verni.

Ha a Tigris és Eufrát mentén dívott családjogokat összehasonlítjuk — mai szemmel nézve a dolgokat — az elsőséget határozottan a suméroknak kell adnunk.

A sumér családban ugyanis — az apa családfője voltának hangoztatásával — a családfő mellett mint egyenrangú «feleség» áll a ház asszonya, akit a családjával szemben ugyanoly kötelességek terhelnek, mint a férjet s aki a családban és a családon kívül a férjével teljesen egyenlő jogok birtokosa. Ez egészen modernül hangzó felfogást igazolja maga a nyelv, amelynek nincs külön szava a férj és feleség megjelölésére, hanem mindkettőt a «hitvestárs» (*dam*) névvel illeti.

A házasságkötés alkalmával a férfi a nő szüleinek nászajándékot ad, amely talán a valamikori vételházasság emléke, de lehetséges, hogy egészen más eredetű szokás. E nászajándékot — esetleg a hozományához számítva — a házasságba magával hozza az asszony, aki hozományával s vagyonával épen úgy rendelkezik, mint a férfi. Üzleteket köthet, anyagi kötelezettségekkel járó

jogügyleteket bonyolíthat le, a háztartási gondoktól szabad idejében rendszeres társadalmi életet élhet, tanuként szerepelhet s tetszése szerint használhatja fel a rendelkezésre álló anyagi javakat.

Bizonyos az is, hogy a sumér házasság törvényesen egynejű. E törvényes egynejűség azonban csak anynyit jelent, hogy a férfinak csak egy teljes jogú felesége lehet, de nem zárja ki azt, hogy az egyetlen hitves mellett a törvénytől túrt ágyasai és rabszolgái ne legyenek. Valószínű, hogy a törvényes egynejűség is csak arra az esetre korlátozódott, amikor a házasság célját fiúörökös születésével elérte. Ha az asszony magtalannak bizonyult, a férj örökösnyerés céljából mellékfeleséget vehetett, akinek gyermeke a hitves gyermeke gyanánt számított.

Nagyban és egészben ugyane keretek közt mozgott a babilóni házasságjog, azzal a különbséggel, hogy a férfi és nő egyenrangúságát a sémi nem igen bírja megérteni. A kultúrterületre beköltözvén, akarva nem akarva, átveszi ugyan az ott talált szokásokat, de azokat a magával hozott világnézettel itatja át. A babilóni házasságjog ilyformán két heterogén összetevőnek az eredménye, amelyben hol az egyik, hol a másik érvényesül jobban. Bár e jogi komplexumot szövevényeire szétbontani ma már nem igen lehetséges, bizonyos az, hogy a babilóni jognak a házasságra vonatkozó fejezete jórészt sumér eredetű s ahol az asszírnál, vagy a többi sémi népek házasságánál tisztultabb felfogással találkozunk, ott általában a sumér jog utóhatásaival kell számolnunk.

A babilóni jog értelmében a házasság eljegyzéssel kezdődik, szerződéskötéssel végződik s az elhalállal vagy

válással szűnik meg. A szerződő felek azonban nem a házasságra lépő férfi és a nő, hanem a szülők, akik egyrészt a fiúk számára — ha az még nem nagykorú — másrészt a leányra vonatkozóan kötnek egyességet (HK 128. §.). A leány tehát tulajdonképpen *tárgya* a szerződésnek. Maga a szerződés alapján véve adásvételi szerződés, a házasság pedig elv szerint vételházasság. Törvényes házasságot kötni szerződés nélkül époly kevésbé lehet, mint egyéb adásvételi ügyletet. A szerződés aláírásával s a vételár (*terhatu*) lefizetésével az asszony az atyai hatalom alól a férj hatalma alá kerül. Bármelyik fél bánja is meg az üzletet a házasság consummálása előtt, csak anyyagi áldozatokkal léphet vissza (HK 159—161. §.). A rideg adásvétel elvét valamelyest enyhíti a hozomány, amely azonban jellemzően az «ajándék» (*serigtu*) nevet viseli s a férj részéről a nőnek szánt «adomány» (*nudunnu*). A vagyon felett való szabad rendelkezési jog is bizonyos módosuláson megy keresztül s haszonélvezeti joggá alakul át. A férj ugyan köteles e jogot tiszteletben tartani s a házasság felbomlása esetén a hozományt hiány nélkül visszaadni, de nem a nő, hanem a nő családja, az «atyai ház» miatt (HK 138.).

Ugyancsak a vételházasságból folyik a házassági hűség babilóni felfogása. Eszerint az asszony csak a saját, a férj csak a más házassága ellen véthet. Az asszony és csábítója halállal bűnhődhetnek — nem azért, mert a házasságot, hanem mert a férj tulajdonjogát sértették meg (HK 129. §.). E rideg felfogás egészen odáig megy, hogy a házasságtörő férfi büntetése is teljesen attól függ, vajjon a férj hűtlen feleségét halállal bünteti-e, vagy sem. Az asszony ellenben sohasem léphet fel férjével

szemben hűtlenségi pörrel. A nő hűségi kötelezettsége — halálbüntetés terhe alatt — még abban az esetben is fennáll, ha férje az eltartásra szükséges anyagiak hátrahagyásával eltávozik vagy hadifogságba kerül. Amennyiben az asszony «ennivaló» nélkül marad hátra, «más házába vonulhat», de a visszatérő férj, ha igazolni tudja, hogy vis major következtében maradt el, visszakövetelheti a feleségét s az asszony második házasságában született gyermekei apjuk házában maradnak. (HK 133—135. §.)

A sumér idők óta érvényben van a törvényes egynejlőség, ami annyit jelent, hogy egy férjnek csak egy törvényes hitvese lehet. E hitves megkövetelheti házi-asszonyi jogainak tiszteletbentartását, de abba, hogy férje hány ágyast és rabszolganőt tart, nem szólhat bele. Az esetben pedig, ha magtalan, joga van kijelölni azt a mellékfeleséget, akitől törvényes ivadékot óhajt «kapatni» a férjével (HK 145 §). A magtalanság esetére engedélyezett mellékfeleség egy érdekes házassági formának adott életet. Ha az általában vagyonos, tehát kíváncs *nádtu*-papnő ment férjhez, akinek nem volt szabad gyermeket szülnie, a házasságba mint «nővért» mindjárt egy pótfeliséget vitt magával, aki helyette az örökös-állítás kötelezettségének (HK 145 §.) eleget tett. A házassági szerződésbe ez esetben mindkét asszony neve belefoglaltatott s a két asszony egymással is szerződést kötött a *nádtu* főfeleség voltának a biztosítására.

Az ily tágan értelmezett egynejlőség is csak ugyanabban az időben kötelező. Ha a férjnek a felesége nem tetszik, minden akadály nélkül elbocsáthatja, csak hozományát kell megtérítenie s elbocsátása fejében a vételárát kifizetnie, ha az asszonynak nincs gyermeke; amennyiben pedig az asszony már gyermeket szült, a

gyermek felnevelésére szükséges anyagiakat kell rendelkezésre bocsátania (HK 137—140. §§.).

Az asszony ellenben férjéhez kötött. Ő is megindíthatja ugyan a válókeresetet a férj ellen, de csak nagy kockázattal: ha súlyos «elhanyagolás» címén emelt vádjai nem bizonyulnak valóknak, könnyen életével lakolhat (HK 141—143. §§.).

Az egész nép lelki alkatának megfelelően az asszír házassági jog jóval nyersebb s a nővel szemben kiméletlenebb, mint a babilóni. A különbséget legjobban szemléltetheti az asszír törvénygyűjtemény két paragrafusa. Az egyik a válásról szól: «Ha egy férfi feleségét elbocsátja, ha akar, adjon neki valamit, ha nem akar, ne adjon neki semmit s az asszony vonuljon ki üresen» (I, 37. §.). A másik pedig a férjnek a feleséggel szemben való jogait állapítja meg: «[A feleség] büntetéseinek kiszabata, amelyek e táblán (a törvénygyűjteményben) [nincsenek megírva]: A férfi a feleségét [megverheti], megbotozhatja (?), fű[lét ?] széttroncsolhatja, [átfúrhatja ?] s büntetése nem esik» (I, 58. §.).

A legnagyobb eltérés a babilóni és az asszír házasságjog között azonban nem ebben, hanem két olyan egymással valószínűen összefüggő intézményben áll, amelyet az asszírok bizonyára a szubarú őslakosság jogából vettek át. Az egyik a házasságnak egy sajátos formája, amely az egyébként általános patriarchális házassági forma mellett mint idegen anyag él tovább. E házassági forma értelmében a nő nem köteles férje ház- és családközösségébe átmenni, hanem megmaradhat apja házában s ott fogadhatja férje látogatását. Az asszír jog szerint tehát kétféle feleség van: olyan, aki «férje házába költözött» s olyan, «aki apja házában lakik».

A másik szokás, amely végső fokon egy valamikori csoportházasság, vagy inkább családházasság maradványa, a mindkét oldalra már az eljegyzéssel kötelező levirátus, sógorházasság (I, 30—31; 33; 43; 46. §§.). Az asszír levirátus értelmében, ha valamelyik jegyesfél vagy házastárs elhal, az életbenmaradott köteles az elhaltnak legközelebbi életbenmaradt rokonával kelni egybe. E kötelezettség annyira komoly, hogy — ha csak válással vagy kölcsönös megegyezéssel nem segítenek a problémán — másodlagosan többnejűséget is eredményezhet, bár az asszír házasságjog a babilónihoz hasonlóan a törvényes egynejűség alapján áll.

Örökösödés.

Sumér, babiloni és asszír felfogás szerint a vagyon csak a vérszerinti, törvényes leszármazás jogán és foka szerint örökölhető.

Ez elv következtében a házastársak egymás után nem örökölhetnek. Ha az asszony hal meg gyermek nélkül, a házassági ügylet felbomlik: a férj visszakapja az asszony vételárát s visszafizeti a hozományt (HK 163—164 §§.). A másik lehetőséget, hogy t. i. gyermektelen házasság esetén a férj hal el a felesége előtt, *Hammur 'pi* törvénykönyve kifejezetten nem említi, de különböző paragrafusok utalásaiból kétségtelen, hogy ez esetben az özvegy a hagyatékból megkapta a hozományát s ezenfelül ellátásra volt igénye, a férj vagyona pedig a férj családjára szállt vissza.

Másként alakul a helyzet, ha a házasság elérte a célját s gyermekek maradtak. Ilyenkor az elhalt anya hozományát nem követelheti vissza az «apai ház»: «hozománya gyermekeié» (HK 162. §.). Ugyancsak a gyermekekre száll az apai vagyon azzal a meg-

szorítással, hogy az életben maradt feleségnek joga van — egy fiú örökös rész erejéig — a tisztességes ellátásra életfogytiglan, vagy míg másodszor férjhez nem megy (HK 171b—172. §§.). A fiúgyermek a rájuk maradt vagyonban egyformán osztozkodnak (HK 165—166 §§.) a leánygyermeknek azonban örökösödési joguk nincs, csak az apai vagyonból megfelelő kiházasításra és hozományra tarthatnak igényt. Az apa szándéka szerint kivételesen örökölhét azonban — sőt teljesen szabad rendelkezési jogot kaphat öröksége fölött — az olyan leány, aki valaminő papi rendbe lép (HK 178—184. §§.).

Miután minden fiúnak egyformán van joga ahhoz, hogy a szülei vagyonából feleséget vegyen magának, ha az osztozkodáskor még nőtlen fiú volna, a hagyatéki tömegeből előbb a feleség leendő vételárát kell elvenni (HK 166. §.). Nem számítódik be azonban az örökségbe az az ajándék, amelyet az apa még életében «fiának, aki szemében kedves» a törvény által előírt formában adományoz (HK 165. §.). Az apának a törvényes házasságon kívül — rabnőtől — született fia, ha az apa életében a magáénak elismerte őt, az apai vagyonban egyformán örököl a hitves gyermekeivel, a hitves hagyatékára azonban természetesen nem tarthat igényt. A hitvestől született fiúnak azonban megvan a joga, hogy az örökrészek közt válogasson (HK 140 §.). Ha az apa rabnőtől született fiait életében nem törvényesítette, örökösödési joguk nincs ugyan, de felszabadítandók épúgy, mint anyjuk, akinek ezenfelül az ura vagyonából életfogytig szóló ellátásra van igénye (HK 171a §.). A szigorú következetességgel végigvitt vagyoni jogi elmélet érvényesül abban az esetben is, ha féltestvérek osztozkodnak. Az egyanyától valók ugyanis egyformán

részesednek az anyai, az egyapától valók pedig az apai vagyonban (HK 167.; 173—174; 177. §§.).

A fiaknak az örökségre való joguk annyira erős, hogy a szülők nem korlátozhatják a jogot a megokolatlan kitagadással sem. «Ha a fiú súlyos vétket... nem követett el, az apa a fiát az örökségből ki nem tagadhatja», ha pedig súlyos bűn terheli is, első esetben bírói dorgálással szabadulhat a kitagadás elől (HK 168—169. §§.).

Örökbefogadás.

Az ivadékok után való ösztönszerű vágyódást a mezopotámiai felfogás a másvilágról szóló tannal (II, 41.) támogatja és erősíti. Eszerint a lélek halál utáni állapota attól függ, elvégeztetnek-e a halottért az évente előírt halotti áldozatok vagy sem. Hogy tehát a másvilági élet nyugalmaiban azoknak is részük lehessen, akiket a természet, vagy törvény a természetes ivadékoktól megfoszt, gondoskodni kellett a részükre törvényes ivadékokról, akik lelki üdvükért a halotti áldozatokat bemutassák.

Ily törvényes ivadékot az örökbefogadás segítségével lehet állítani.

Miután a másvilági nyugalom mellett a földi szempontok is az örökbefogadásnak kedveztek, az utódszerzésnek ez a módja — a ránk maradt nagyszámú örökbefogadási szerződések tanúsága szerint — feltűnő kedveltségnek örvendett. Ily úton gondoskodtak öregségükre támaszról a gyermektelen házastársak, a meddőségre kárhoztatott papnők, a herélt udvari hivatalnokok s általában az örökbefogadás kényelmes formájában történt a rabszolgák felszabadítása, sőt — a kasztszerű iparűzés miatt — az iparra való nevelés is.

Az örökbefogadási szerződések lényege és leg-egyszerűbb formája a következő:

«*Samas-tappúsu Tabbilum* örököse. *Tabbilum Samas-tappúsu* felruházta az örökösséggel. *Samas, Aia, Marduk* (istenek) és *Szin-muballit* (király) nevére esküdtek».

Az örökbefogadók és örökbefogadottak közt támadható ellentétek esetenként való kiküszöböléséről a szerződésekben rendszerint pontosan körülírt feltételekkel gondoskodtak, de maga a törvény is tartalmaz általános érvényű intézkedéseket, amelyek mindkét fél jogát védik a másik esetleges túlkapásai ellen.

Ezek szerint a szabad elhatározásból kötött örökbefogadási szerződés egyoldalúan meg nem semmisíthető (HK 185—186. §§.). Ha az örökbefogadott megtagadja az örökbefogadókat, rabszolgasorra kerül; a nevelőszülők pedig, akik vétének fogadott gyermekük ellen, «házukban vesztesek» lesznek (sumér családi törv. 1—4. §§.). Különösen védi a törvény a heréltek és meddővé tett papnők jogait. Ha fogadott gyermekük «Te nem vagy apám! Te nem vagy anyám! — mondja: a nyelvét vágják ki»; ha pedig «apja házát megtudakolván, nevelőatyját vagy nevelőanyját meggyűlölve apja házába megy: a szemét szúrják ki» (HK 192—193. §§.).

4. Életmód.

Ha a Mezopotámiából eredő feljegyzéseket és képeket a kultúra ösiségében rivális egyiptomiakkal összehasonlítjuk, az első tekintetre világossá válik, hogy az cufrátmenti polgár kitűnő földműves, iparos, kereskedő, jogász, katona volt ugyan, de életművészet dolgában

messze elmaradt nilusparti kollegája mögött. Az összehasonlítás egyébként minden társadalmi rétegre körülbelül hasonló eredménnyel végződik, kivéve talán Asszíriának utolsó nagy uralkodóját *Assúr-bán-aplit* (668—626.), aki a legnagyobb testi fáradságból s az elpuhultságig fajult kényelemből, a test és a szellem legkülönbözőbb gyönyöreiből egyaránt utolérhetetlen művészettel vette ki a maga részét.

Lakás.

Az ásatások tanúsága szerint Mezopotámia magánemberei az otthon (*ab : aptu*) külső kényelmével szemben nem támasztottak különös igényeket. Általában vályogból készült házuk (*é : bétu*) apró szobáinak ridegségét alig enyhítette a meszelés vagy festés, szobáik padlója leggyakrabban egyszerűen döngölt agyagföld, amelyet itt-ott gyékénnyel vagy szőnyeggel födtek. Még nagyobb házakban is csak a fürdőszoba (*é-tu ? : bét rimki ?*) és klozett (*musabtu, bét zi ? , bét muszáti*) padlója készült aszfaltból. Az ablak (*abba ? : aptu, birru, musértu*) — legalább a régebbi időkben — ismeretlen fogalom volt. Valamelyes világosságot a szobák az udvar felől nyitott ajtón s a falakra fektetett tetőgerendák (*ur : gusúru*) közei át kaptak.

Mint az a törvényeknek a házbérletre vonatkozó rendelkezéseiből s a fennmaradt lakbérleti szerződések-ből következik, a lakosság legnagyobb része nem bírt saját házzal, hanem bérházban lakott, amelyért évente $\frac{1}{6}$ — $\frac{6}{10}$ *segelt* (0·30—10·55 pengő) kellett fizetnie a ház nagysága és minősége szerint. E bér az akkori viszonyok szerint épen nem mondható kicsinynek, hiszen egy 35 m² területen fekvő ház felépítése mindössze 2 *segelbe* (3·52 pengő) került (HK 228. §.).

A lakás bútortáráról képeink és hozományjegyzékeink adnak felvilágosítást. Ezek szerint egy közepes ház felszerelése általában 1—2 ágyból (*nad:ersu, majálu*), 4—6 székből (*guza:kusszu*) 1 asztalból, (*bansur:passúru*) 1—2 zsámolyból (*galtab:qaltappu*), néhány agyag és gyékényládából (*píszan:píszannu*) s az ajtóból (*ig:daltu*) állott, amely bútorszámba ment s a lakó tulajdona volt.

Divat.

A sumér idők rendes ruhája (*tug:lubustu, çubátu, tédiqu*) egy gyapjas szoknya, amely deréktól valamivel térden alulig fűdi a férfiakat és nőket egyformán. Az előkelőbb nők ruhája hosszú és széles sál, amely a keblükön és derekukon kapcsolódott s a balvállat elfödve a jobbot szabadon hagyta. Ünnepeyes alkalmakkor ugyanígy viselik gyapjas vagy sima ruhájukat a férfiak is. Egy női szobor tanúsága szerint *Gudea* idejében (a 3. évezred közepén) a sálruhát oly módon is szokás volt hordani, hogy a két vége a két vállon átvetve, elől lecsüngött. Ugyanez időben a férfiak szélesen felhajtott szélű gyapjúsapkával fűdték be a fejüket. Egyébként a lakosság — legalább a déli részen — nemre és rangra való tekintet nélkül mezítláb járt. Míg a nők — a szobrok alapján ítélve, nem tulságosan sűrű — hajukat kontyba tűzve, vagy hosszan leeresztve viselték s szalaggal kötötték le, a férfiak arcukat és fejüket csupaszra borotválták.

A sémi hódítás a ruházatban alig járt különösebb változással. Mindössze annyi az újítás, hogy — talán csak az északibb vidékeken — a Kisázsia felől elterjedt lábbeli is megjelenik a Tigris és Eufrát között. Valószínű azonban, hogy a cipőt és a sarut csak az utcán hordták s benn a lakásban, valamint a templomban

levetették. A sumér ruházatot minden további nélkül átvevő sémi nem tudta rászánni magát arra, hogy természtől dúsan növő fekete haját és pompás szakállát is áldozatul hozza a divatnak. A fennmaradt szobrok és képek tanúsága szerint Babel és Assúr sémi uralkodói szemmel láthatóan büszkék rendkívül gondozott, csigákba bodorított s olykor gyöngysorokkal ékített férfi-díszükre.

A későbbi idők öltözködésének irányát a kassú divat adja meg. A kassú uralkodók idején (1746—1171), a régi kényelmetlen sálruhát a kényelmesebb mozgást engedő s a férfiaknál könyökig érő, vagy hosszú, a nők-nél pedig rövid ujjú ingruha váltja fel, amely azután minden korban megmarad a ruházkodás alapjának. Az inget férfiak és nők egyaránt megkötik a derekukon. Idők folyamán a lenből készült inghez szövet felsőruha és köpeny járul s egyre általánosabb lesz a szandálok, cipők s a hűvösebb vidékeken a harisnyák hordása. A felsőruhák a barbár kassú izlésnek megfelelően — amely rendkívüli módon megnyerte a babiloniak, de főképen az asszírok tetszését is — az előkelőbbeknél és uralkodóknál gazdagon díszítettek. Különösen a mintázott szövésű, szegélyekkel és hímzésekkel díszes köpeny gyakran valóságos iparművészeti műremek. A férfi-divatnak — mint ez már Herodotosnak feltűnt (Hist. I, 184.) — elengedhetetlen kiegészítője a pecsétlöhenger (II, 84.), melyet minden polgár öntudatos büszkeséggel hordott, mint jogi személyisége jelvényét.

Érdekes, hogy az asszonyok öltözéke, amely az alapelvekben egyezik a férfiakéval, sokkal kevésbé díszes, mint az erősebb nemé. A gyöngébb nem vágyát a csillogás után, úgylátszik, tökéletesen kielégítették az ék-

szerek: a láb- és karperecek, fülbevalók, mell- és nyakékek és gyűrűk. A társaságbeli nők egyébként fejkendőket s az utcán — legalább Asszíriában — fátyolt hordtak.

Az asszír törvénygyűjtemény (I. t. 42. §.) egyrészt előírja az asszonyok és férjes papnők részére az utcán kötelező fátyolviselést, másrészt fülvesztés és botozás terhe mellett szigorúan eltiltja ettől a rabnőket és örömlányokat.

Tisztálkodás.

Mezopotámiában az éghajlat s a rendkívül nagyszámú tetű (*uh: uplu, nábu*), bolha (*pursu'u*) és egyéb élősdik miatt elsőrendű fontosságú a tisztálkodás kérdése. Valószínűen ez volt az indítóoka annak is, hogy a sumérok arcukat és fejüket egyformán kopaszra borotválták. Higiénikus célokat szolgáltak a magánházakban is elég gyakori fürdők, a különböző illatos olajok és kenőcsök, amelyek az étellel és ruházkodással egyformán fontosaknak számítottak. Már a sumér időkben értettek ahhoz is, hogy nátriumból (? *nitiru*)¹ és zsiradék-ból valaminő szappant készítsenek s ezért nagy kérdés, hogy e rendkívül fontos találmány csakugyan északi népeknek köszönhető-e, mint azt általában hiszik.

A dolog természeténél fogva gyér adatainkat s a költői irodalomban előforduló utalásainkat (II, 34.) összefoglalva, valószínűnek látszik, hogy az ókori Mezopotámia lakói a tisztálkodás tekintetében előnyösen különböztek mai honfitársaiktól. Legalább is nyugodt lelkiismerettel alig alkalmazhatnók rájuk azt a mondást, hogy, amely népnél a rituális mosakodások nagyon elterjedtek, az rendszerint nagyon piszkos.

¹ Egiptomi kölcsönző (I).

Táplálkozás.

A táplálkozás kérdése Mezopotámia áldott földjén nem okozott túlságos gondokat. Igaz ugyan, hogy a drága húsetel még a tehetősek asztalára is vajmi ritkán került, de az éghajlati viszonyok következtében nem is igen érezték a hiányát.

Az átlagember táplálékát (*suku: kurummatu*) a lepényszerű kenyér (*ninda: akálu*), datolya, tej és különböző tejtermékek, hagyma és fokhagyma, amely még «az isten és király asztalán» is egyik főfogás volt, szolgáltatta. A sütés-főzés — bár a különböző tűzhelyek (*gunni: kinunu; ulal: tinuru; gir: kiru*) minden háztartásban megtalálhatók — a tüzelőszer nehéz beszerezhetősége miatt korántsem volt annyira összekötve a táplálkozással, mint nálunk.

Amennyire adataink alapján megítélhetjük, a szakácsstudomány nem is állott túlságos magas fokon.

Az étlapon leggyakrabban szereplő főtt étel a sűrű lisztpép (*ziszurra?: ziszurru; pappasz?: pappaszu*), a legritkább a húsleves (*mé séri*) s a vele kapcsolatos főtt hús (*baslu*) vagy sült (*sumu*).

Akár a hideg, akár a meleg konyhán bőven szerepeltek a salátafélék és gyümölcsök, amely utóbbiakkal a tésztaneműeket is kombinálták. Az eddig ismert legrégebbi kalácsféle az *Urukagina* (kb. 2670) korában már említett almáslepény. Kedvelt nyaláncság a tejszínből, mézből, olajból, gyümölcsből stb. álló gyümölcspép (*mirszu*).

A gazdagabb házak konyháiból, ahol rabszolganők sürgöhetnek a sütés-főzés körül s a tüzelő és hús ára nem okoz problémát, természetesen változatosabb fogások kerülnek az asztalra.

Szegénynek és gazdagnak egyformán szűkreszabott azonban a kosztja, ha az ellenség huzamosabb ideig ostromolja a várost s az élelem fogyatékán van. Felirataink szerint ilyenkor az anya nem nyitja ki ajtaját a leánya előtt s a leány kizárja anyját, sőt előfordulhat, hogy leszedik az ajtókat tartó bőrt és azzal csillapítják az éhségüket.

A napi étkezés (*bur : naptánu*) reggel (*naptán séri*), talán déltájt s végül este (*naptán liláti*) történt.

«A Tigris, Eufrát, ciszterna vagy csatorna édes vize» mellett a legkülönbözőbb hűsítő és szeszes italok állottak Mezopotámia megszomjazott lakójának a rendelkezésére. Az árpából, kölesből vagy búzából komlóval készült sörök (II, 79.) egy háztartásból sem hiányoztak s az étkezés rendes befejezője a sörözés, amelyben azonban — úgy látszik — csak a férfiak vesznek részt.

Névadás.

Mivel mezopotámiai felfogás szerint a név (*mu : sumu*) és a létezés azonos fogalmak, az újszülöttnak a boldog apa bizonyára azonnal a születése után nevet adott. A személynevek művelődéstörténeti szempontból rendkívüli fontosságúak, mert koruknak egész gondolkodását visszatükröztetik.

A sumér családi élet melegségére engednek következtetni az olyan tulajdonnevek, mint «Csöppség» (*Turturra*), «Élet» (*Namzi*), «Bőség» (*Lala*), «Éljen» (*Hétil*) stb.; a vallásos érzületet árulják el a theophorikus nevek: «Ba'u szolgája» (*Ur-Ba'u*), «Az én Uram jó» (*Enmu-dugga*), «Az Ég Királya hozta» (*Lugal-anna-mundu*), «Az Ég Háza hozta» (*É-anna-du*) stb. s lojális állampolgárok gyakran felhasználják az uralkodó nevét

gyermekük nevében: *Sulgi-u-namtila* («Sulgi [király] az élet füve»), *Gin-Gudea* («Gudea szolgája») stb.

A sémi nevek nagyrészt a sumérok egyszerű fordításának látszanak: *Daqu* («Kicsiny»), *Gubbuhu* («Kopasz»), *Ummu-tábat* («Az anya jó»), *Si-lí-dárat* («Éljen soká»), *Samas-Lamasszi* («A Nap az én Orangyalom»), *Adad-sum-iddin* («Adad nevet adott»), *Hammu-rápi* («Amm isten gyógyít») stb. E hasonlóság azért feltűnő, mert a mezopotámiai sémiak személynevei másrésről megegyeznek a Mezopotámián kívüli sémi nevekkal.

Társas érintkezés.

Az érintkezés formáságai, mint akár a modern keleten, az ókori Mezopotámiában is rendkívül ünneplésesek voltak. Az udvariasság elemi szabályai közé tartozott a köszönés, amely valószínűen a homlokhoz emelt kézzel s «üdv neked» (*Lú sulmu ana kása*) szavakkal történt. Az előkelőbb előtt mély meghajlás volt a kötelező, az uralkodót pedig földreborulva kellett üdvözölni.

A társalgás bevezető kérdései a hogylétre irányultak (*sa'álu sa sulmi* «a jólét iránt kérdezősködni») s elmulasztásuk súlyos udvariatlanságot jelentett.

Levelezés.

A stereotip udvarias frázisoknak ugyanaz a halma, ami a szóbeli érintkezést jellemezte, jelentkezik a rengeteg levélben is, amely ma már szinte feldolgozhatatlan tömegekben áll a kutatók rendelkezésére.

Az élet legkülönbözőbb megnyilvánulásaira vonatkozó levéltárgy — főleg, ha a levél magasabb rangú személynek szól — olykor csaknem elvész a kísérő

jókívánságok és áldások áradatában. A rendes levélformula arra vall, hogy a levél az élőszóval való üzenetből fejlődött ki. A minden levél élén olvasható «NN-nek mondd, hogy MM így (szól)» szavak nem egyebek, mint az üzenetvivőnek adott parancs írásba foglalása. A későbbi időben s Asszíriában e frázisból általában csak címzett és küldő neve marad meg. E cím után következnek a címzett rangja szerint hosszabb vagy rövidebb — de a tulajdonképeni levélnél gyakran hosszabb — áldások és jókívánságok, valamint a saját hogylétről való tudósítás.

A kis agyagtablán ezek után alig marad már hely annak a mondanivalónak a számára, ami miatt a levél íródott. Sajátságos módon hiányzik azonban az egyebütt oly divatos levélbefejező formula: a szóban forgó kérdés szűkszavú letárgyalásával be is fejeződik a levél, amelynek a végén legfeljebb annyi áll még, hogy «siess!»

Temetés.

Bármennyire ragaszkodott is a földi élethez a babilóni és asszír, végül neki is meg kellett halnia. A halál beálltával felhangzott a hozzátartozók és siratók jajgatása (II, 221.). A hátramaradottak megszagatták ruhájukat s a földön ülve hajukat és szakállukat tépték; úgy gyászolták az elköltözöttet.

A temetés, amelynek egyházi intézője a *gala: kalí* (II, 46.), bőséges halotti áldozatok s bonyolódott abszolutációs szertartások (*kiszigga: kiszpu*) mellett történt, hogy az elhunyt lelke a másvilágon nyugalommal találjon. (II, 41.) Az uri ásatások — *Urukagina* (kb. 2670) feliratait megerősítő — tanúsága szerint a 3. évezred elején a gyékénybe burkolt holttestet a sírüreg fenekén

elhelyezett gyékényre fektették. Összekulcsolt kezébe, vagy a szája mellé — agyag, vagy réz — ivópoharat tettek s kétoldalt különböző ételt és italt tartalmazó edényeket állítottak. Minden halott magával vitte a sírba ékszereit és az életében használt fegyvereit, szerszámain, pecsétlőhengerét stb. A megállapítható legrégibb koporsó egy jókora cserépfazék vagy kád volt, amelybe — talán guggoló helyzetben — belegyömöszölték a holttestet. Később két fazekat illesztettek össze, majd divatba jött a hosszúkás «papucskoporsó», amelybe lábbal dugták bele a halottat s a fejnél levő nyílást egy diszített fedővel zárták el. A legutolsó időkben — valószínűleg egyiptomi hatás alatt — előfordul az emberalakú, ugyancsak cserépből készült múmiakoporsó is, amelynek fejrésze emberi fejet ábrázol. Talán a legrégibb időktől kezdve a fakoporsók nyomai is megállapíthatók, már amennyire a sírmezők famaradványai alapján következtetni lehet.

A szokásos temetési mód az elföldelés, amely mellett azonban — a fennmaradt égett embercsontok alapján ítélve — valószínűen az elégetés is dívott. Akár elégették a halottat, akár nem, közös temetőbe, «a város magasztos helyére» került, ahol a sírt (*geg-una : gegúnu*) gondosan lezárták és elföldelték, hogy a szelleme (*gédim : etimmu*) vissza ne járjon kísérteni.

IV. SZELLEMI KULTÚRA.

1. Tudomány.

Az ókori Mezopotámia népeinek a tudománya a legszorosabban és legbelsőbben összefügg a tudományok tudományával, a teológiával. A világ és az élet nyújtotta problémák — amelyek felvetésére és megoldására igazán elismeréstérdemlő bátorsággal vállalkoztak — első-sorban nem önmagukban és egymással való összefüggésükben érdeklik őket, hanem a világ felett álló magasabb hatalmakhoz, az istenekhez való vonatkozásukban.

Az eléjük táruló jelenségek magyarázatára irányuló legelső lépésük túlvitte őket az érzékelhető és érzékfölötti határvonalán: minden megnyilvánulásnak közvetlen előidézője az istenség, illetve, miután a természet megnyilvánulásai nem egyöntetűek, hanem egymással szemben is jelentkezhetnek, valamely istenség. Istenek irányítják a csillagok mozgását, a szelek járását, az esőt, árvizet csakúgy, mint az emberek sorsát sa fizikai és kémiai jelenségek ugyancsak isteni beavatkozás eredményei. A tudomány célja pedig az, hogy a nagy természetben megnyilvánuló isteni akaratot, illetve a különböző istenek akaratmegnyilvánulásait kinyomozza s ezekből az istenség természetére és a vele való közlekedés szabályaira vonatkozó megállapítások eszközöljön.

Bár ily formán modern értelemben vett tudomány-

ról aligha beszélhetünk, azt el kell ismernünk, hogy Mezopotámia lakói a jelenségek megfigyelésében, a természeti erők szabályszerűségeinek kifürkészésében, sőt a különböző jelenségek összefüggéseinek feltárásában egészen tiszteletreméltó eredményeket értek el.

Világkép.

Sumér és akkad felfogás szerint a világmindenség kettős tagozatú. A legfelső régió az istenek lakóhelye, a menny (*an*, *haras?*: *samú*), amely üvegburaszerűen feszül ki a földi világ fölé. Köralakú alapzata az égi óceánba van cövekekkel leerősítve s a víztől — hasonlóan a partmenti épületekhez — két oldalról töltés (*supuk samé* «az ég töltése») védi. A menny maga három szférára oszlik: legfelső a *luludanitu*-köből álló «*Anu Ege*»; ez alatt foglal helyet a *szaqqilmut*-köből álló ég, Babilóniában *Marduk* s Asszíriában *Assúr* lakóhelye; a földhöz legközelebbi a kék jáspisból álló ég, ahol az *Igigé* laknak s amelyen a csillagok járnak előírt útjukat. Más verzió szerint hét égi szféra borul a föld fölé; valószínűleg azért, hogy a hét «bolygó» egymástól zavartalanul tehesse meg az útját. A menny alapzatának keleti és nyugati felén egy-egy kapuval védett kettős hegy áll, amelyen át a Napisten reggel felkél s este alámerül.

Az ég alapzatán belül elterülő óceánon — mint a mai araboktól *guffan*nak nevezett felfordított kosárcsónak — úszik a tejút kötelével az éghez erősített föld (*ki:irçitu*), amely az éghez hasonlóan három vagy hét régióra tagozódik. A hármas tagozás szerint a felső régió lakói az emberek, az alsóé az *Amunnaké*, az alvilág istnei, középpütt pedig székel *Enki* (*En*), a földalatti vizek istene. A felső régió legmagasabb pontja a «Hegyház» (*ékur*:

ékurru), *Enlil* isten tartózkodási helye. A legalsó földben van a hét fallal övezett s az alvilági folyótól körülfolyt alvilág (*arala:arallú*), amelynek közepén áll *Ereskigal* palotája.

Az egy egészset alkotó mennyei és földi világot az égi óceán veszi körül. Ez óceán vize, amikor «megnyílnak az ég ablakai» eső alakjában hull a földre, míg a földi folyó- és állóvizek a földi óceánból erednek, illetve azzal állnak összeköttetésben.

Csillagászat.

Az ég belső felén elhelyeződő csillagsereget a legprimitívebb megfigyelő is hamarosan két csoportra osztja szét. Észre kell vennie, hogy míg a csillagok legnagyobb részének a föld körül való járásában változatlan az egymáshoz való viszonya, néhány csillag egészen egyéni módon változtatja a helyét. Ha *Cicero*val¹ «balgaság»-nak kell is bélyegeznünk a babiloniak amaz állítását, hogy csillagászati feljegyzéseik kezdetei 470,000, — sőt *Epigenes* szerint, akit *Pini*us «egész komolyan veendő író»-nak tart,² 720,000 — évre nyúlnak vissza, kétségtelen, hogy Mezopotámia lakói ez alapvető megállapításokat már a Kr. e. 4. évezredben megtették. Sajnos, különböző korokból eredő s legtöbbször elszórt ékiratos csillagászati feljegyzéseink ez ideig nem engedig meg, hogy a sumérok és akkadok csillagászati ismereteinek fejlődéséről teljesen pontos képet alkothassunk. Annyi azonban kétségtelen, hogy e téren a kultúra korántsem volt annyira stagnáló, hogy, mondjuk, a Kr.

¹ De divinatione I, 19.

² Historia naturalis VII, 57.

e. 3. évezredből eredő fogyatékos adataink a 7. századból származó adatokkal lényegbe vágó tévedések veszélye nélkül kiegészíthetők lennének.

Az mindenesetre egészen bizonyos, hogy azok a meglepő csillagászati ismeretek, amelyeket a klasszikus ókor a babilóniaknak tulajdonít, nagy részben egészen késői — Bábel bukása utáni — eredetűek s már névszerint is ismert csillagászok: *Naburianos*¹ *Kidenas*² *Sudines*³ *Seleukus*⁴ kutatásainak eredményei.

A régebbi idők csillagászati ismeretei, bár éles megfigyelőkészség és elmés kombinálótéhetség bizonyosságai, bizony még nagyon messze esnek a tökéletességtől.

Az állócsillagok nyugodtan legelésző nyájában saját útját járja a hét bolygó (*Bibbu*, «bak»): a Nap (*Samas*), a Hold (*Szin*), a Merkúr (*Bibbu*, *κατ'εξοχήν*: «Bak»), a Vénusz (*Dilbat* = *Δελεφατ*), a Mars (*Zabbaténu*), a Jupiter (*Sulpa'é*, v. *Mulu-babbar* = *Μολοβαβαρ*, «Fehér Csillag»), a Szaturnusz (*Kaimánu*). Érthetően különös figyelem tárgya volt a két legnagyobb «bolygó», a Nap és a Hold — «az ég és a föld őrzői» (*maççár samé ú irçiti*), — amelyek útjára, egymáshoz és az állócsillagokhoz való viszonyára vonatkozóan sok érdekes feljegyzés maradt fenn a legkülönbözőbb időkből.

Az állócsillagok közül elsősorban azokkal foglalkoztak, amelyek előtt a bolygók elhaladnak s a fennmaradt nevek és szimbolikus csillagzatképek tanúsága szerint bizonyos, hogy az állatöv csillagzatainak mai

¹ *Nabú-rimanni*, kb. 425-ben Kr. e.

² *Kidinnu*, Nagy Sándor halála után.

³ *Sum-iddin*, a harmadik században.

⁴ A heliocentrikus világrendszer hirdetője Kr. e. a második század közepén.

megjelölése nagy részben Mezopotámiából származik. Feltűnő azonban, hogy az ekliptikának tizenkét — 30 — 30°-os állatövi jelre való tagolásáról csak II. Dárius idejéből van biztos adatunk.

A Rák- és Baktérítő közt elhúzódó csillagokat három övre osztották: középtűt — az égi egyenlítő két oldalán — feküdt «*Anu útja*», ettől északra *Enlilé*, délre pedig *Enkié*. E hármass felosztás értelmében *Anu* uralma alatt állott 23, *Enlil*hez tartozott 33 s *Enki*hez 15 csillagkép. A csillagképekről összeállított s a harmadik évezredig visszamenő számos csillagkatalógus arra volt hivatva, hogy az elődök megfigyelését az utódok rendszeresen összegyűjtve kapják kézhez. E katalógusok a csillagok nevén és leírásán kívül a heliakus (a nappal együtt való) csillag-felkelték és lenyugták idejét, a szembenállásokat, az egyes csillagoknak egymástól való távolságát, a bolygók keringési idejét, a nappalok és éjjelek hosszát tartalmazzák.

A pontos feljegyzések levetővé tették a törvényszerű ismétlődések észrevételét s ezzel bironyos csillagászati események kiszámítását. Arra ugyan nincs adatunk, hogy a napfogyatkozásokat előre tudták volna mondani, — sőt *Diodoros* kifejezetten az ellenkezőt állítja¹ —, de a 8. századtól kezdve a holdfogyatkozásokat (*antalu: attalú; adíru sa Szin*) a csillagvizsgáló intézetek mindig pontosan jelezték.

Idők folyamán az egyes jelenségek magyarázatában is sikerült az egyszerű szemléleten túljutniok s az optikai csalódásokat megállapítva az észleleteket korrigálniok. Rájöttek arra, hogy a holdnak nincs saját fénye, s hogy

¹ II, 29, 1. skk.

a holdfogyatkozás a föld árnyéka, azt is tudták, hogy a hold keringési ideje nem azért a legkisebb, mert a leggyorsabban kering valamennyi bolygó között, hanem mert a legközelebb esik a földhöz s így a legkisebb kört kell leírnia.

A csillagos égen történő események pontos megfigyelése több szempontból is ajánlatos lévén, az uralkodók birodalmuk különböző városaiban csillagvizsgálókat állítottak fel. E csillagvizsgálókban állandó ügyeltesek kísérték gondos figyelemmel az égboltozatot s a rendelkezésükre álló segédeszközökkel a lehetőségig pontos megállapításokat tettek, amelyekről hűségesen beszámolnak az udvarhoz esetről esetre beküldött rövid jelentéseikben. Ilyen jelentés a következő: «*Niszán* hó 6. napján egyensúlyban vannak nappal és éjjel, hat *béru* (kettős óra) a nappal, hat *béru* az éjjel. *Nabú* és *Marduk* a királyt, a mi urunkat áldják meg.»

Naptár.

A csillagászzal a legszorosabb összefüggésben áll a babiloniak és asszírok naptártudománya, amelynek görög, illetve római közvetítéssel modern naptártudományunk egyenes utóda. Az időt Mezopotámia fogta meg számunkra! A fejlődés e téren az egyre pontosabb észleleteknek a suméroktól megvont kereteken belül történő értékesítésében, a napnak a hónappal és évvel való minél tökéletesebb összhangba hozásában áll.

A naptárnak egysége a nap (*ud* : *úmu*), amely különböző korokban különböző napszakkal — este, reggel vagy éjfélkor — kezdődött. A napot a nappal (*anne*?, *ud* : *urrú*, *úmu*) és éjjel (*gé* : *músu*) két természetes — tavaszi és őszi napéjegyenlőségkor egyforma — részre osztja, amelyek mindegyike 3—3 vigiliából

(*ennun: maçcartu*) áll. Az éjjeli vigiliák: 1. *baráritu* «csillagok kelte», 2. *qablitu* «közép», 3. *ud-sal: sat urri* v. *namaritu* «pirkadás», a nappaliak vagy ugyan-ezek, vagy: 1. *çitán, çit* (v. nappáh) *Samsi* «(Nap-)kelet», 2. *muçlatu* «pihenés», 3. *uszan, usu, silán: eréb Samsi* «(Nap-)nyugta», *simetán* «esthajnal» v. *liláti* «este». Egy-egy vigilia két (kettős) órára (*dana: béru*), ez pedig 30 percre oszlik, vagyis az egész nap az évhez hasonlóan 12 nagyobb és 360 kisebb részre tagolódik. Az idő mérésére szolgál nappal a napóra, éjjel a vízióra, amely-nél a lecsöpögő víz súlya — két kettős óra egy *mana* — fejezi ki az elmúlt időt.

Az időmérésnek nagyobb egysége a hold keringési ideje, a hónap (*itu: [w]arhu*). Miután a nagyjából 29^{1/2} napot számláló hónap kezdetét a holdfény első feltünése jelezte, az egyes hónapok majd 29, majd 30 napból állottak s hat ötnapos (*hamustu* «ötös»), vagy négy hétnapos egységre «hétre» oszlottak, amelyek minden hónap elsején újra kezdődtek.

Tizenkét holdhónap alkotja a nap keringési idejével meghatározott évet (*mu: sattu*), amely korok és helyek szerint más és más évszakkal kezdődött, míg végül általában a tavaszi napéjegyenlőséghez legközelebbeső hónap elsejét tekintették újévnek. Ugyancsak nagy volt az önkény kezdetben az egyes hónapok elnevezésénél; azonban a 3. és 2. évezred fordulója óta általában ugyanazokat a neveket használták, amelyeket később a zsidók is átvettek. Ezek: 1. *Niszánu* (március—április), 2. *Ajjáru* (április—május), 3. *Szimánu* (május—június), 4. *Du'uzu, Dumuzu* (június—július), 5. *Abu* (július—augusztus), 6. *Ulúlu* (augusztus—szeptember), 7. *Tisritu* (szeptember—október), 8. *Arab-*

*sza*mma (október—november), 9. *Kiszlimu* (november—december), 10. *Tebétu* (december—január), 11. *Sabátu* (január—február), 12. *Addáru* (február—március).

A 354 napból álló holdév és a napév közti különbséget — amikor az kellemetlenné vált — oly módon igyekeztek eltüntetni, hogy időről-időre egy-egy szökőhónapot (*dirig*: *dirigú*) iktattak be, «második *Ulúlu*» vagy «második *Addáru*» néven. A szökőhónap beiktatása kezdetben a vegetáció állása, később csillagászati megfigyelések alapján, de nem előre meghatározott terv szerint, hanem mindig külön kormányrendeletre történt. Csak a Kr. e. 6. század közepe óta kísérleteznek a csillagászok azzal, hogy ciklusokat állapítsanak meg, amelyeknek előre meghatározott évei a szökőesztendők.

A régebbi időben — nem annyira pontos megfigyelések, mint inkább elméleti megfontolások alapján — divatban volt a $12 \times 30 = 360$ napos év, amelyben a hónap a nap egy kettős órájának s egy nap a kettős óra egy percének felelt meg. A hatvanas számrendszerbe kifogástalanul beillő e számítási mód a kereskedelmi életben még akkor is tartotta magát, amikor már régen tisztában voltak a napév valóságos tartamával.

Az éveknek a keltezés szempontjából szükségessé vált számozása Babilóniában és Asszíriában különböző módon — de sehol sem valamely meghatározott éra szerint — történt.

Babilóniában a legrégibb időkben az éveket valamely a megelőző esztendőben történt nevezetes eseményről nevezték el s az ily évneveket uralkodókként és dinasztiákként dátumlistákba csoportosítva hagyományozták az utódokra.

Hammurápi uralmának dátumlistája például a következőképen kezdődik:

(1.) (az az) év, (amely előtt) *Hammurápi* király lett;

(2.) (az az) év, (amely előtt) az országban az igazság helyreállított;

(3.) (az az) év, (amely előtt) Bábelben *Nannar* isten szentélyének trónja készült;

(4.) (az az) év, (amely előtt) *Malgia* fala épült; stb., stb.

E módszer szerint a kekezés formája ez:

«*Ululu* hó, 9. nap,

(az az) év, (amely előtt) az «*Ammiditána*-vár» épült».¹

A kassú-kortól kezdve divatba jött, hogy a trónon ülő király uralkodási évei szerint számolták az éveket. E számítási módnál első évnek vették a trónralépés utáni újévvel kezdődő teljes esztendőt, utolsónak pedig a király halála vagy detronizálása évét.

Asszíriában — talán a subarú öslakosság hagyományaként — a kekezés a *limu*-hivatal, az eponymiatust viselő főtisztviselő neve után történt. A *limu*-hivatal az újévkor történő koronázás utáni első teljes évben mindig maga az uralkodó viselte s utána következtek a többi főméltóságok részben állásuk, részben — úgy látszik — egyéni előkelőségük sorrendjében. Az egyes *limu*-listákon olykor az évben történt nevezetes eseményre vonatkozó jegyzet is helyet talál. Pl.:

(745.) «*Nabú-bél-uşur* Arpaha városából. — *Ajjaru* 13.-án *Tukulti-apal-ésar* trónra ül. — *Tisri* havában Mezopotámiába vonul.

¹ Vagyis Ammiditana (1846—1810) 35. éve, amint ezt a dátumlistákból tudjuk.

(744.) *Bél-dán*¹ Kalhi városából. — Namri országa ellen.

(743.) *Tukulti-apal-ésar*, Assur királya. — Arpad város ellen. — Urartu csapatai vereséget szenvednek.

(742.) *Nabú-daninanni*, a *turtán*. — Arpad város ellen stb. stb.

A keltezés mintája eszerint pl.:

«*Niszánu* hó, 15. nap,

Assur-dán limusága».

Hogy a különböző dátumlisták történelmi szempontból mily nagy jelentőséggel bírnak, azt az idézetek után alig kell magyaráznunk (I, 45. skk.).

Számtan.

Ahol a kereskedelem s a csillagászat olyan fejlettségi fokot ért el mint Mezopotámiában, ott igazán nagy szerepet kellett játszania a számolás tudományának.

Mint a sumér számnevek bizonyítják² a számolás legelső alapja az ötös számrendszer volt. Az ötnek — talán a hónapok száma miatt — tizenkettővel való szorzata adja a hatvanat, amely a mezopotámiai számrendszerben a mi tízünk szerepét foglalja el. A hatvanas számrendszert utóbb — talán idegen hatás következtében — még a tízes keresztezván, létrejött az a bonyolódott számrendszer, amelyen a sémi hódítás sem változtatott s amelynek emlékét ma is őrizzük, amikor pl. a kört 360 fokra osztjuk.

A számok írásban való lerögzítésére két főelem

¹ Tukulti-apal-ésar háborúban lévén, újkor nem vehette át a limu-tisztelet, sőt valószínűen nem is koronáztathatta meg magát.

² 1 as, 2 min, 3 és, 4 limmu, 5 i, 6 ias (5 + 1), 7 imin, (5 + 2), 8 uszu, 9 ilimmu (5 + 4) stb.

szolgál: a függőleges ék (I), amely egyet, hatvanat (*sussu* 60×1), háromezerhatszáz (saru 60×60), kétszáztizenhatezret ($60 \times 60 \times 60$) stb. s a horog (<), amely tízet, hatszáz (sarsu 60×10), harminchatezret ($[60 \times 60] \times 10$), kétnmilliószázhatvanezret ($[60 \times 60 \times 60] \times 10$) stb. jelenthet, aszerint, hogy minő helyet foglal el. A tízes számrendszernek a sémi hódítással kapcsolatos előtérbe nyomulásával a hatvanas számrendszerben nehezen kifejezhető száz jelölésére a függőleges éket egy vízszintessel kombinálták ($\text{I} \text{—}$), az ezret pedig tíz-százzal ($\text{<I} \text{—}$) jelezték.

Eszerint pl.: ($\text{<I} \text{—} \text{<I} \text{—} \text{<I} \text{—} \text{<I} \text{—}$) = $12(60^2) + 26(60) + 40 + 1 = 44801$. Ha valamely egység hiányzott, akkor a félreértés elkerülése céljából (<) 0 jelet írtak a helyére. Pl.: ($\text{<I} \text{—} \text{<}$ $\text{<I} \text{—}$) = $12(60^2) + 0(60) + 40 + 1 = 43241$. A legnagyobb szám, amit eddig az ékiratokban így módon leírva találtak: 268738560000, vagyis 518400^2 .

Ez összeadáson alapuló számírás mellett az a szokás is dívott, hogy a leírandó számhoz legközelebb álló magasabb számjegy után kivonásjellel ($\text{I} \text{—}$ *lal* «kevesebb») írták a különbséget. Pl.: $\text{<I} \text{—} \text{I} = (20 - 1 =) 19$ («egy híján húsz»).

A gyakorlati életben ma előforduló egyszerűbb műveleteket, tehát az összeadást (*dabba*: *ruddú*), kivonást (*baži*: *naszāhu*), szorzást (*arā*: *arú*) osztást (*igi*: *igú*), hatványozást (*ibdi*: *mithartu*) stb., a fennmaradt számoló-táblák tanúsága szerint már a legrégebb időkben ismerték és iskolai tárgyként tanították.

Különös fontossággal bírt a számtan a terület- és

térfogatszámításnál. Itt azonban Mezopotámia tudománya meg kellett, hogy elégedjék valamely korlátolt pontosságú eredménnyel, miután a ma közkeletű geometriai formulákra még nem jött rá az emberiség. A rendkívül bonyolódott számítások, amelyeket számtani tábláink különböző konkrét esetek megfejtésére ajánlanak, alig jelentenek többet, mint tiszteletreméltó, de — miután a közvetlenül nem mindig mérhető «magasság»-nak a bevonása nem jutott a babiloni tudósok eszébe — legtöbbször hibás utakra tévedt törekvést olyan irányban, hogy a terület vagy térfogat s az idom vagy test vonalas alkotórészei között valamely arányt állapítsanak meg. Fáradozásuk eredménytelenségét érezvén, a kapott feladatot oly módon próbálták kielégítően megoldani, hogy konkrét esetekkel ellenőrzött kétféle számítást alkalmaztak s ha a két eredmény közt különbség volt, végső eredményül a számtani középarányost vették.

Orvostudomány

Az életnek és egészségnek legfőbb jóként való megbecsüléséből is következik, hogy a Tigris és Eufrát mentén az orvostudomány nagy tekintélynek kell hogy örvendett legyen. A reánk maradt nagyszámú orvosi szöveg pedig azt bizonyítja, hogy e tudományág tekintélyének megfelelően volt kiépítve.

Minél mélyebben hatolunk be azonban e szövegek megértésébe, annál nyilvánvalóbb, hogy a hatalmas és minden részletébeu gondosan megkonstruált épület a maga egészében hibás tervek alapján épült fel. A mindennapi tapasztalat nyújtotta helyes megállapítások feldolgozásában s az orvostudományi rendszer megalkotásában a mezopotámiai orvosok hamarosan elhagyták a valóság

talaját és áldozatául estek azoknak a teóriáknak, amelyek egyéb téren is megakadályozták az igazi tudomány kialakulását.

Amit itt orvostudomány címén tárgyalunk, az csak egy része — babilóni felfogás szerint nem is a legfontosabb része — az egészség visszaszerzésére irányuló tudománynak.

Miután a betegség a bűn következtében az emberre szabadult démon garázdálkodásának az eredménye, az egészség visszaszerzésének a feltétele egyrészt a haragvó istenség megengesztelése, másrészt pedig a démonnak üzelmeiben való megakadályozása. Mindkét célra legalkalmasabb eszközök a mágikus erővel bíró, helyesen alkalmazott ráolvasások. Az exorcista pap-orvos tudománya tehát abban áll, hogy a betegségjelenségek-ből kanonikus szertartáskönyveinek útmutatása alapján megállapítsa, hogy mely isten s mely démon játszik szerepet a segítséget kérő beteg esetében és elvégezze az adott esetre előírt ráolvasó szertartásokat. E szertartások egyebek között megkövetelik bizonyos szerek alkalmazását is, amelyek bevonására a lökést minden valószínűség szerint a népies orvosszerek meglévő használata adta meg. A szerek alkalmazása azonban nem azért ajánlatos, mert a kérdéses betegség esetében a tapasztalat szerint hatásosak, hanem részint a megfelelő istenséggel való — elméleti meggondolással kieszelt — kapcsolatuk, részint pedig a beszerzésükkor s felhasználásukkor végzett mágikus hatású cselekmények következtében. Hogy ílymódon a gyógyszerészetnek álutakra kellett tévednie, az kétségtelen: a teoretikus alapon gyógyszerekként javasolt szerek legnagyobb része igazán legfeljebb a ráolvasás és a kísérő cselekmények

folytán válhatott hatásossá. Ez a körülmény viszont arról volt jó, hogy a forradalmár természetűek, akik esetleg megkísérelték az előírt füveket ráolvasás nélkül s anélkül alkalmazni, hogy a «naptól elfordulva», varázsmondások kíséretében szedték, szárították, törték, főzték volna, a legtöbb esetben megszégyenülten voltak kénytelenek beismerni tévedésüket.

Bár ilyformán a néhány értékes tapasztalati igazságot a babonák egész szövevénye burjánzotta körül, a mezopotámiai vajákosság mégis csak tartalmazta azokat a csirákat, amelyekből modern orvostudományunk kinőhetett. Sőt az egészségesebb fejlődésnek a gyönge kezdetei magában Mezopotámiában felismerhetők. A különböző papi funkcióknak hamarosan szükségessé vált differenciálódása során az orvosi foglalkozás is bizonyos önállóságra tett szert s a különböző gyógyszerek gyűjtése, feldolgozása, adagolása s az orvosi gyakorlat akaratlanul is befolyással volt a foglalkozást űzők gondolkodására. A laikus orvos (*a-zu* «vízismerő»: *aszú*), mint egy «részlatszak» művelője, idők folyamán egyre jobban elvesztette a kapcsolatot az anyatudománnyal s a «teológiai világnézet» egyre kevésbé gátolta őt abban, hogy a tapasztalati igazságokat felismerhesse és érvényesülésüknek utat engedjen.

A felszabadulás minden bizonnyal a sebészet terén kezdődött. Bár nagy számmal fennmaradt orvosi szövegeink sohasem említik a sebészetet, kétségtelen, hogy az eufrátmenti orvosok már a legrégebb időkben is kiadós mértékben éltek a gyakran veszedelmes műtétekkel. *Hammurápi* törvénykönyve például kilenc paragrafust szentel a sebészorvosnak, szabályozván a díjazását, ha operatív úton valamely szabadot, muskénut

vagy rabszolgát megment vagy csontjatöröttet meggyógyít és kiszabván a büntetést arra az esetre, ha a beteg az operáció következtében elhal, vagy szemét veszti (HK 215—223. §§.). Ezek a műtétek természetesen elsősorban a külső sérülések gyógyítására szorítottak s legfeljebb amputációkban s fogműtétekben (II, 231.) álltak. Arra, hogy az ember testét felnyissa, babilóni vagy asszír orvos aligha mert vállalkozni. Hiszen anatómiai ismeretei az emberi test belsejéről a felboncolt áldozati állatok szerveiből vont analógiákból s legfeljebb a háborús sérültek körül szerzett tapasztalatokból táplálkoztak. A holttest tanulmányozás céljából való felboncolását minden írott törvéynél szigorúban tiltotta a kegyelet.

Az anatómiai ismeretek hiánya igen erősen érezte hatását a belgyógyászatban is, amelyet, hála a nagyszámú diagnosztikai és gyógyszer-tani «kézikönyveknek», tűrhető módon ismerünk.

A különböző terjedelmű és felosztású orvostudományi művek legteljesebbjei hármas tagozatúak. Mindekelőtt adják a betegségtünetek rajzát, amely a babilóni orvos számára bizonyára kielégítő volt a pontos diagnózis megállapításához, amelynek alapján azonban mai orvosaink nem igen mernének a gyógyításhoz hozzáfogni. Ezután következik a részletes receptleírás. Ebben nemcsak a használandó orvosságokról kapunk felvilágosítást, hanem azt is megtudjuk, hogyan kell a szükséges növényt szedni, szárítani, összetörni, felfőzni, hogy vízben, tejben, olajban, borban, külsőleg vagy belsőleg kapja-e a beteg. A részletes traktátust lezárja a legfontosabb utasítás, hogy t. i. használat közben melyik ráolvasást kell alkalmazni. Egy rövidebb példa:

«Ha egy ember köhögésben beteg: törj össze napfűvet, dörzsöld el tiszta olajban, mézben és finom sörben. Anélkül hogy megízlelné, nyelvét megfogva, itasd meg vele s ezzel hányást idézel elő. Főzz egy fazékban vizet, dörzsölj el kassziát, keverd el benne s megízlelés nélkül igya meg és meg fog gyógyulni. *Antahsum* fűvet, *nuburtut* s édesgyökeret (?), ezt a három növényt dörzsöld együtt szét, keverd el mézzel és tejszínnel s megízlelés nélkül egye meg s meg fog gyógyulni. Ha szárazat köhög, teljét (?) elveti s ereje tűnik (?): gyógyulására *urnú*-növényt és gazella-ürüléket dörzsölj el együtt, sörben megízlelés nélkül igya meg s meg fog gyógyulni.

Ráolvasás: «köhögés, köhögés, köhögés stb. stb.»

A betegségeírások tetőtől-talpig sorbaveszik valamennyi testrészt s azok minden lehető betegségét. A gyógyszerár a növény-, állat- és ásványvilágból szedi kincseit s olykor a beszerzésükkor külön szertartások cselekedetekre van szükség, hogy hatékonyak legyenek. Alkalmazásuk pedig hol külsőleg — füstölő-, hintőszer, kenőcs, lemosás, borogatás formájában — hol belsőleg — étel és ital alakjában — történt. A belső alkalmazás esetén rendszerint ott áll a figyelmeztetés, hogy a beteg ne ízlelje meg az orvosságot; általában valószínűen az egyetlen rendelés, amit a receptek javarésznél a mai orvos is habozás nélkül aláírna.

Hány olyan embert gyógyítottak meg orvosaink a Tigris és Eufrát között, aki közbejöttük nélkül elpusztult volna, nem igen tudjuk elképzelni, annyi azonban bizonyos, hogy a maguk idején nagy keresletnek és megbecsülésnek örvendtek. A fennmaradt levelek közt nem egyben orvost kérnek a beteg számára s

Hammurápi törvénykönyve a sikeres operáció honoráriumaként 10 *segel* ezüstöt szab meg, vagyis épen ötször annyit, mint amennyibe egy normális ház vagy hajó került. Viszont az is igaz, hogy az orvos a halált okozó műtétet keze elvesztésével fizette meg. Épen ezért figyelmezteti egy orvostudományi mű az orvost, «ne tegye kezét a betegre», akiről tudja, hogy gyógyíthatatlan.

Természetrajz.

Az elsősorban filológiai célból készült hosszú listákból, amelyek különböző ásványok, növények és állatok ideogrammaíit sorolják fel, bizonyos fogalmakat szerezhethünk magunknak az ókori Mezopotámia természetrajzi ismereteiről is. Ugyanis részben maguk az ideogrammok, részben az ideogrammok csoportosítása elárulják, minő fogalmakkal bírt összeszedőjük a természet világának a rendszeréről.

E listák szerint a növényvilág feloszlik: fákra, zöldségfélékre, fűszerekre, gabonaneműekre és palántákra. E főfelosztásra, valamint az ezeken belül való csoportosításra szemmeláthatóan az egyes növények külső alakja, levélzetüknek vagy gyümölcsüknek hasonlósága volt befolyással. Így pl. egy csoportba tartoznak a fügefá (títu), s a különböző alma- és gránátalmafélék (hashúru, saparru, armannu stb.).

A növény fiziológiai életéről nem sokat tudtak, de a virágok beporzásának a gyümölcsshozatalban való döntő szerepét — úgy látszik — ismerték a gyakorlatból. Képes ábrázolásaink igen gyakran örökítik meg azt a jelenetet, amint génuszok a pálmát a hímvirág porával megtermékenyítik.

Az állatvilágban halakat, ízelt állatokat, kígyókat,

madarakat és négylábúakat különböztettek meg ugyan-csak teljesen külső okok alapján. A teherhordásra és közlekedésre használt négylábúak pl. a «szamárfélék» (*ansu: iméru*) csoportjába tartoztak s ideogrammjuk szerint mint «sivatagi szamár» (*ansu edinna: purimu* «vadszamár»), «hegyi (v. keleti) szamár» (*ansu kurra: szíszu* «ló»), «csillagszamár» (*ansu mul: parú* «öszvér»), «tengeri (?) szamár» (*ansu a-abba: udru* «kétpúpú teve») stb. osztályoztattak «tudományosan».

Mint az öszvér általános elterjedettsége bizonyítja, tudtak a rokonfajok keresztezhetőségéről, de — egy az öszvérrel kapcsolatos, ma már nem szalonképes, szellemeskedő mondás szerint — ismerték a korcsfajok természetlenségét is.

Fizika—kémia.

A fizikai jelenségek mind valamely isten közvetlen beavatkozásától függvén, az ókori mezopotámiai meg volt kímélve attól a fáradtságtól, hogy természetes magyarázatokon törje a fejét. Az ő számára a fény a Napisten-től emanált külön isteni szubsztancia, a villám *Adad* (*Rammán*) fegyverének a villanása, a mennydörgés *Adad* hangja stb. Természetes azonban, hogy az egyes fizikai törvényeket felismerték s a gyakorlatban — pl. ék, csiga, emelőrúd stb. — felhasználták anélkül, hogy a bennük rejlő elméleti problémákra ráeszméltek volna.

Körülbelül a fizikai ismeretekkel egy nívón állt a kémiai tudásuk. Idők folytán egy csomó tapasztalati igazság került a birtokukba, amelyet gyakorlati szempontból kihasználtak. Mindenesetre a véletlen vezette őket az ötvények készítésére, amelynek kezdetei messze a történelemelőtti időkbe nyúlnak vissza s e téren egész

bizonyosan kísérleteket tettek a különböző fémek különböző arányok szerint való vegyítésével.

Nagyon korán megkezdődhetett a törekvés arra is, hogy egyik ásványfaját a másikká alakítsák át. Fennmaradt szövegeink, amelyek értelmét épen mostanában próbálják kihámozni, pontos utasításokat tartalmaznak arra nézve, hogyan kell lazúrkövet (*zagin:uknú*) stb. készíteni mesterséges úton. Ugyane receptek tanúsága szerint Mezopotámiában állították elő a használatos festékfajtákat is; sőt az olvasztókemencékkel együtt különböző nyersfestékanyagok is kerültek birtokunkba. Mint a fennmaradt színes téglareliefek bizonyítják, mesteri módon értettek a zománckészítéshez is.

Földrajz.

A babilóniak földrajzi tudományába egy újbabilóni időkből származó térkép enged értékes betekintést.

A térkép a köralakú lapos területnek elképzelt Mezopotámiát és a környező területeket ábrázolja. Az egész vidéket körülfolylja a *Nár-Marratu* («Keserű-folyó»), a Perzsa-öböl. A körben a középtájon olvasható *Bábel* neve, tőle jobbra egy ellipszisben *Assúr*. Fölöttük a *Nár-Marratu* partján egy körvonallal kivágva a körből a *sadú* «hegy» szó olvasható. A kör szélén más hét bekerített hely különböző városokat ábrázol, mint azt a három körben olvasható *álu* «város» magyarázat mutatja. Egyetlen város van megjelölve névvel: *Dúr-ili*. Egyebek közt a térkép a Perzsa-Öböl szomszédságában külön kiemeli *Bit-Ja'kint*, a Babilónia déli részén alakult káld városállamot. A Perzsa-öböl övéen túl néhány háromszög a beléje írt *nagú* «vidék» szóval a mezopotámiaiak látókörén túl eső országokat jelöli.

Az egész naiv elgondolású térkép azt mutatja, hogy

az elméletileg megalkotott világkép kedvéért a valóságos viszonyokon a babilóni geográfusok is ép oly könnyen tettek erőszakot, mint a korai görögök vagy akár a középkoriak.

Inkább a valóság talaján maradnak azok az itineráriumok, amelyek megelégszenek a városoknak és mérföldekben (kétórajárásokban) megadott távolságaiknak felsorolásával. A távolságok valószínűen a rendes országutakra érvényesek s céljuk az, hogy a hadjáratvezető vagy kereskedő helyesen oszthassa be a hadsereg vagy karaván vonulásának idejét.

Asztrológia.

Magától értetődik, hogy a primitív mezopotámiai, amikor a csillagsereget csillagzatokra tagolta, olyan képek körvonalait látta az égen, amelyek őt a földön körülvették. Nyáron a terméssel és aratással összefüggő, az esős időszakban a víz és víziállatok köréből vett nevekkal ruházta fel a képzelőtehetségétől egy egységbe foglalt csillagképeket.

Az elnevezés módja idők folyamán feledésbe menvén, el kellett következnie egy kornak, amikor a megfigyelő és gondolkodó elme csodálkozva eszmélt rá, mily szép összhangban van a mennyei makrokozmosz a földi mikrokozmosszal. A felfedező örömeivel állapította meg tehát, hogy rájött minden titok nyitjára, hiszen a földi események meg vannak írva az égboltozat csillagképeiben, csak meg kell tanulnia elolvasni az «ég írását» (*šitir samé*). Ily módon kezdődött az égi előjelek tudománya, az asztrológia; sokkal korábban, mielőtt az asztrológiai kutatások melléktermékeként megszületett volna a tudományos asztronómia.

Asztrológiai szempontból az égneek az az öve esik számításba, amelyen — mint a mennyei órának mutatói — a bolygók járnak. Ezeknek egymáshoz és a csillagképekhez való viszonya jelzi a földi eseményeket, amelyek époly szükségszerűen következnek el, mint aminő megváltoztathatatlan a csillagok járása. A bolygók közül különösen a nagyok s ezek közt elsősorban a Hold örvend nagy kedveltségnek, bizonyára azért mert mint az «éj kormányzója» változásaiban s a csillagzatokhoz való állásában a legkönnyebben volt megfigyelhető. A kis bolygók közt a Holdhoz hasonló szerepet játszik a feltűnő Vénusz, amely a szerelmi élettél való kapcsolatai miatt egyébként is fokozott érdeklődésre tarthat számot.

Természetesen sok-sok apró megfigyelés és elméleti fontolgtatás kellett addig, míg tökéletes biztossággal megállapíthatóvá lett, hogy a lehető számtalan konstelláció közül melyek bírnak a földi történések szempontjából jelentőséggel s melyiküknek mi a jelentése. Ha valahol, akkor itt igazán szükség volt arra, hogy az észleletek pontosan összegyűjtessenek s az utókor használatára feljegyeztessenek.

Mint azt különböző időkből eredő, különböző következtetéseket levonó asztrológiai tábláink bizonyítják, az utódok gondosan ügyeltek arra, hogy az elődök megfigyeléseit kiegészítsék és — ahol szükségesnek látszott — helyesbítsék. Az ugyanaz időből származó variánsok pedig arra látszanak vallani, hogy a kétségtelenül egységes asztrológiai tudománynak is meg voltak a maga dialektusai: egyik csillagász-iskola így, a másik amúgy értelmezte az egyes előjeleket.

Ezt a körülményt bőségesen felhasználták a maguk

javára a csillagjósok, akik az egyes jeleket különben is oly módon szokták magyarázni, hogy az észlelet után szóról-szóra kiírják a kezükben levő asztrológiai mű megfelelő szövegét. Ily módon a felelősséget csupán az észlelet helyességéért vállalják ők maguk: a jóslás beteljesülését, vagy be nem teljesülését írja az érdekelt a tudományos kézikönyv rovására, vagy pedig válogasson a különböző forrásokban található értelmezések között.

Ez óvatosságra a csillagjóslás nagy kedveltsége miatt igazán szükség is volt. A legkülönbözőbb városokban felállított csillagvizsgáló intézeteknek esetről-esetre be kellett küldeniök megfigyeléseiket s azok megfejtését a királyi udvarba, ahol az udvari csillagjósok a jelentéseket összesítették s belőlük a végső következtetéseket levonták.

Az asztrológusok methodusának szemléltetésére szolgáljon *Nabú-musécinek Assúr-abé-iddinhez* (680—669.) intézett jelentése:

«Ez éjszaka a Holdat udvar vette körül s abban állott a *Szagmagar* és a *Skorpió*. — «Ha a Holdat udvar veszi körül s a *Szagmagar* áll benne, akkor *Akkad* (Babilónia) királyát körülzárják.»» «Ha a *Holdat* udvar veszi körül s a *Nébiru* áll benne, az a barmoknak s a mező állatainak vesztét jelenti.»» *Marduk* csillagának (a Jupiternek) neve — fűzi hozzá a csillagász magyarázatul a maga nevében — felkeltében *Sulpa'é*, két kettős óramagasságban *Szagmagar*, ha pedig az ég közepén áll, *Nébiru*. — «Ha a *Holdat* udvar veszi körül s a *Skorpió* áll benne, akkor előkelő (tehát tiszta életre kötelezett) papnők közelednek a férfiakhoz, vagy oroszlánok gyilkolnak s az élet megakad az országban.»» — Ezek a

kivonatok a sorozatból. — «Ha a *Holdat* udvar veszi körül s a *Sulpa'é* áll benne, akkor *Amurru* királya hatalmas lesz és az ellenséges országot leveri.» — Ez pedig (kivonat) egy másikból. — *Nabû muséji*.

Az ókori Mezopotámia tudományából alig öröklődött valami oly osztatlan tömegben a nyugati kultúrára, mint épen az asztrológia. Görögök és rómaiak szent áhitattal kezelték és őrizték a «kaldeusok» titkát s a modern időkben új életre kelt asztrológusok — hacsak nem közönséges szélhámósok — lényegében abból a szellemi kincstárból merítenek, amelyet babiloni kollégáik gyűjtöttek össze az évezredek folyamán.

Jóslás.

Az a körülmény, hogy a nagyvilág eseményei részben mint ok és okozat, részben pedig mint közös októl — babiloni felfogás szerint közvetlenül valamely isten akarától — függő, korrelatív jelenségek, egymással összefüggnek, nagyon korán felvetette a gondolatot, nem lehetne-e bizonyos történetekből előre megállapítani az elkövetkezőket?

A tapasztalat tanúsága szerint ennek a lehetősége az esetek egy részénél kézzelfogható. A sebesült testrész napokkal előre megérzi az idők változását, az állat nyugtalan, ha veszedelem közeleg, az ember jó és rossz előérzetei rendszerint beteljesednek stb.

A Tigris- és Eufrátmentének zárt és minden részletében maradékproblémák nélkül kidolgozott világnézetében e tapasztalatokra hatalmas szellemi épületnek kellett felépülnie. A mindent megmagyarázni vágyás mellett a bűvarkodás e területén különös mozgató erővel bírt az ember jól felfogott érdeke is; ezért nem

csodálkozhatunk rajta, ha a sumér-akkad kultúrában, a varázslás mellett az előjelek tudománya talán a legfejlettebb valamennyi tudomány között.

Az előjelek (*har : tértu*) két csoportra oszthatók : önmaguktól adódókra és szándékosan előidézettekre.

Az első csoportba tartoznak a csillagos ég jelenségei, a légköri tünetmények, az állatok — főként a háziállatok — viselkedése, az álmok stb., a másodikba a sorsvetés, májjóslás, olajjóslás, vízjóslás stb.

Az ember közbejötté nélkül keletkezett előjelek-nél a feladat aránylag egyszerű: értelmezésükhöz nem kell több, mint kikeresni az irodalomban az illető előjelnek az évezredek folyamán szorgos megfigyeléssel gyűjtött s feljegyzett jelentéseit. Az ember tevékenysége ez esetben legfeljebb annyiban esik latba, hogy hogyan bontja fel a rendszerint komplikált előjelet olyan egyszerű elemekre, amelyek jelentései az irodalomban fel vannak jegyezve s hogyan hozza összhangba az előjel-komplexum elemeinek megfelelő, nem mindig egybevágó jelentéseket.

Sokkal nehezebb — s bizonyára későbbi eredetű — a mesterséges előjelek előidézése és magyarázata. Ahhoz, hogy ezek alapján megbízható felvilágosítást kapjanak, pontosan előírt rendszabályok figyelembe vételére volt szükség, amelyek legkisebb — akár akaratlanul történt — megsértése hatástalanná tett minden fáradozást.

A természetes előjelek közül a legnagyobb hatást az emberre a csillagos égboltozat jelenségei tették. Ezeknek jósjelekké való feldolgozása megteremtette az imént tárgyalt asztrológiát.

A csillagok után, természetesen, az atmoszférikus tünetmények hívták fel leginkább az ember érdeklődését.

Sajátságos, hogy e téren a tapasztalat — legalább is addig, amíg a légköri eseményekből az időjárásra s az időjárással összefüggő dolgokra következtek — nagyon sok esetben igazat adott a babiloni tudósoknak, akiknek megállapításait még ma is hűségesen őrzi a népies időjóslás. Pl.:

«Ha *Adad Du'uzu* havában hallatja hangját, gazdag termés lesz. Ha ez *Eiulban* történik, a gabona termése megkisebbedik». «Ha *Niszánu* havának 6. napján esik, olcsóbbodnak a piaci árak.» «Ha vöröses felhő mutatkozik az égen, szél lesz.»

Azonban a jóslásnak ez a fajtája sem maradt meg a mezőgazdaság körében. Pl.:

«Ha *Adad Niszánu* havában hallatja hangját, az ellenség uralma megszűnik. — Ha *Ajjáruban*, ellensékedés lesz az országban. — Ha *Szimannuban*, lázadás lesz az országban... — Ha *Kiszlimuban*, városok fognak elpusztulni... — Ha *Adaruban*, az ország elpártol a királytól stb.»

Míg a csillagos mennybolt és a levegőég jelei főként a királlyal állnak kapcsolatban, az állatok — első sorban a háziállatok — adta jósjelek inkább a közönséges halandónak, a ház népének jövő sorsát mutatják.

«Ha *Niszánu* elsején kígyó esik egy emberre, ez az ember az év folyamán meg fog halni... Ha ugyanez időben *Niszánuban* kígyó esik le valaki mögött anélkül, hogy észrevenné, gazdag számára jót jelent; a szegény pedig idegen városban fog meghalni.»

«Ha szárnyas fekete hangyák észlelhetők valaki házában, ez a ház elpusztul s fia elhal.»

«Ha egy holló valamit egy ember házába visz, az ember valamit kapni fog, ami nem őt illeti.»

«Ha a nyájban a birkák panaszosan bégetnek, ez a nyáj el fog szóródni. — Ha a nyájban a birkák remegnek, ez a nyáj szét fog szóródni.»

«Ha valakit egy fehér kutya levizel, inség éri őt el... Ha valakit egy barna kutya levizel, ez az ember örülni fog» stb.

Külön jósok álltak rendelkezésre a madarak repülésének tanulmányozása céljából.

«Ha egy sólyom vadászat közben a király jobbja felől a balja felé repül, a király — ahova csak megy — győzelmet fog aratni.»

Jókora irodalma maradt a születések alkalmával észlelt rendellenességek jelentőségének. Pl.:

«Ha egy nő szülvén, (szülöttének) jobbfüle hiányzik, a fejedelem napjai megrövidülnek. — Ha egy nő szülvén, (szülöttének) balfüle hiányzik, a fejedelem napjai meghosszabbodnak. — Ha egy nő szülvén, (szülöttének) két füle hiányzik, az országban szükség támadván, az ország megkisebbedik.»

Egyike a leggyakoribb módoknak, amelyeken az ember bepillantást nyerhet a jövőbe, az álom (*mas-ge: suttu*). Álomban az istenség gyakran közvetlenül adja tudtul az akaratát. *Assúr-bán-apli* (668—626) elbeszéli, hogy mikor katonái egy megáradt örvénylő folyón nem mertek átkelni, az arbelai *Istar* álmot láttatván velük, így szólt hozzájuk: «Magam járok *Assúr-bán-apli* király előtt, akit két kezem teremtettem»...

Legtöbbször azonban nem ily világos és érthető az álom: az isten rendszerint jelképekben szól, amelyek értelme megfejtésre szorul. Az álomban látott jelek magyarázatát az álmoskönyvek árulják el, amelyek késői utódai még ma is sokkal nagyobb példány-

számban szoktak megjelenni, mint akárhány tudományos mű.

Az álmok jelentésével foglalkozó szövegekben általában nincs ugyan külön megemlítve, hogy álmokról van szó, az összefüggésből azonban kétségtelenül kiderül a szöveg természete. Pl.:

«Ha valaki fölkel és repül: gazdagnak: a szerencséje; szegénynek: a szerencsétlensége elhagyja őt... Ha az alvilágra száll s halottak láthatók: napjai megrövidülnek...» «Ha az utcán pálinkát visz: szíve megnyugszik... Ha az utcán vizet visz: szerencsétlensége megoldódik...»

Bármily értékesek legyenek is az önmaguktól jelentkező előjelek, nem mindig láthatók, amikor az ember szükségét érzi a mennyei útmutatásnak. Ilyen esetekben nem marad más hátra, mint mesterséges úton kérni ki az istenség tanácsát.

A mennyei akarat kifürkészésének legegyszerűbb módja a sorsvetés (*çalü sa püri*), amelyet főként Asszíriában (?) osztzkodások alkalmával használtak, annak eldöntésére, hogy ki melyik részt kapja.

A sorsvetésnél bonyolódottabb a pohár-, vagy olajjósítás (*li: samnu*), amelynél a pohár vízbe csöppentett olaj alakváltozásából és színjátékából következtettek. Pl.:

«Ha az olajból keleti irányban egy gyűrű válik ki és megáll: — hadjárat számára: elvállalom s részeseadni fogok; — beteg számára: egészséges lesz. Ha az olajból két gyűrű válik ki, egy kicsiny és egy nagy: az illető felesége gyermeket fog szülni; — beteg számára: meggyógyul. Ha az olaj szétterül s megtölti a poharat: a beteg meghal; — hadjárat számára: a legénységet leölik...»

Valamennyi jóslás között a legelterjedtebb, legbonyolódottabb s a szomszédos népekre legnagyobb hatást tett a jövendőnek az áldozati bárány májából (*har : kabittu*) való leolvasása.

Hogy e nehéz művészet elsajátítását megkönnyítsék, az Eufrát menti tudósok nem elégedtek meg a birkamáj összes lehető alakulatainak s ez alakulatok jelentőségének felsorolásával, hanem agyagból májmintákat is készítettek, amelyeken az egyes — hálózattal szétválasztott — részek szokásos megnevezése olvasható. Ezekről a mintákról szerezte a készülő jós májanatómiai ismereteit: hogy hol van az «ujj» (a *processus pyramidalis*), a «száj», az «alap», a «hólyag», a «szeméremtest», a «trón», a «palota», az «út» stb., amely terminusok a szövegekben lépten-nyomon szerepelnek.

A májjelekről szóló hatalmas kézikönyvek általában a máj egyes részei szerint csoportosítják mondanivalóikat, minden egyes résznél felsorolván a lehető eltéréseket s azok jelentéseit. Példa az «ujj» fejezetből:

«Ha az «ujj» olyan, mint a marhanyelv: a fejedelmet megölik az eunuchjai. Ha az «ujj» olyan, mint a birkafej: a fejedelem jólétet fog tartani. Ha az «ujj» a feléig olyan alakú, mint a kecskeszarv: a fejedelem szomorkodni fog országa miatt. Ha az «ujj» a feléig olyan alakú, mint a kecskeszarv s felső része hasított: az ember védőistene máshoz fordul» stb.

Minden bizonnyal ugyancsak oktatási célból készültek azok a szövegek, amelyek az egyes májjelek jelentőségét valamely uralkodó életének eseményeivel magyarázzák. Számunkra e szövegek természetesen nem annyira a májjelek miatt, mint inkább történeti adataik következtében bírnak nagy jelentőséggel. Pl.:

«Ha a «bél» az epehólyagtól teljesen körül van zárva: ez (I.) *Sarrukén* jele, aki e jósjelre Elam ellen vonult, az elamitákat leverte, őket körülzárta s a táplálékukat elvágta. Ha a «bél» az epehólyagtól teljesen körül van zárva s a felsőrésze kifordul rá (az epehólyagra) az epehólyag pedig hátraesik s szilárdan fekszik: ez (I.) *Sarrukén* jele, aki Amurrú ellen vonult, Amurrút leigázta s kezével a négy világtáját meghódította» stb.

A májijóslás rendszerint valamely meghatározott problémával kapcsolatban körülményes szertartások közepette történt. Mindenekelőtt feljegyeztetett a kérdés az istenség számára — ilyenformán: «Felkelést szítanak a város ellen. — Igaz ez? Való ez? — Le fognak győzni engem? — Meg fogok halni? — Elfognak?»

A kérdést elhelyezték az isten szobra előtt, akinek a tiszteletére az áldozati állatot leölték s a papi testület a szertartások elvégzése után megállapította és feljegyezte a májon észlelteket — anélkül, hogy az egyes jelek magyarázatával foglalkozott volna. Érdekes, hogy efféle — bizonyára egy-egy konkrét esetben felvett — májjegyzőkönyvek is maradtak reánk, amelyek pusztán az észleleteket sorolják fel minden értelmezés nélkül. Pl.:

„«Állomása» rendes. «Ut» rendes. «Vastagodás» rendes. «Hólyag» rendes. A «trón...-ja» rendes. A «hátlap» «alapján»... a «felső rész» mozgékony. «Ujj» rendes. A «középső rész» «alapja» laza. A *kaszkaszu* (?) fényes. «Belek» tizennégy (t. i. csavarodásúak). Egyéb-ként a juh belseje rendes. — Második (kísérlet).“

A vizsgálat vagy úgy végződött, hogy a különböző jelentések, amelyeket a szertartáskönyvekből állapítottak meg, egységes értelmet adtak, vagy pedig ismételni kellett az áldozatot és a vizsgálódást.

Az eredményt — ügylátszik — az írásban megkérdezett isten levél-válasza alakjában közölték a kérdezővel. Pl.:

«*Assúr-ahé-iddin*nek, Assúr királyának az arbelai *Istar*... Nem bízhattál-e meg a korábbi felvilágosításban, amit adtam neked? Ugyanúgy megbízatsz a későbbiben. Dicsőíts engem... Kényelmesen lakhatol palotádban. Fiad és unokád *Ninurta* isten térdéről fogja az uralmat gyakorolni» stb.¹

Némely szövegünk alapján úgy látszik, hogy a Tigris és Eufrát vidékén is ismerték a jövődölésnek azt a módját, mikor egy-egy próféta — talán ilyenek voltak a révületbe eső «mágus» papok (*mah : mahhu*) is — közvetlen kinyilatkoztatás alapján minden előjel és ceremónia nélkül mondja előre a jövő eredményeket. Valószínűleg ilyen jövődölésből valók a következő sorok:

«Egy fejedelem támad s 18 évig uralkodik. Az ország biztonságban ül, az ország szíve vidám s az emberek bőségben élnek....

Egy fejedelem támad s 13 évig uralkodik. Elam felkelése történik Akkad ellen s Akkad zsákmányát elzsákmányolják»... stb.

Az ilyenfajta jövődölések a keleten később is annyira kedvelt ú. n. apokaliptikus műfajhoz tartozó alkotások, amelyek szerzője, miután nagyobb hitelkeltés céljából a történelemből ismert és a korabeli eseményeket «megjövendölte» általános és homályos

¹ A jóslás különben nem teljesedett be. Assúr-ahé-iddin Egyiptom ellen vonultában útközben halt meg. Az igaz, hogy fia Assúr-bán-apli s unokái Assúr-etil-iláni és Szín-sar-iskun is állandóan *Ninurta*, a hadi isten térdén ültek, de unokáinak uralma nem annyira uralom volt, mint hiábavaló viaskodás a megmaradásért.

frázisok után a világvég leírásával fejezi be jövődöléseit, amelyeket valamely régen élt, ismert, vagy költött próféta szájába ad. Természetes, hogy az ilyen jövődöléseknek is nagy hasznát vehetjük, nem ugyan a jövőre, hanem a multra és a szerző korára vonatkozóan, ha sikerül megtalálnunk az «apokalipszis kulcsát».

Oktatás.

A kultúrának olyan fejlettsége, mint aminővel a Tigris és Eufrát mentén a legrégebb idők óta találkozunk, elképzelhetetlen az ősök megszerezte kultúrvívmányoknak oktatás útján való áthagyományozása nélkül. Ha az ifjabb generáció nevelése s a különböző mestersegekbe való bevezetése jórészt a családon belül történt is, kétségtelen, hogy éppen a szellemi tudományok továbbadására a szó szoros értelmében vett iskolák szolgáltak. Ez iskolák (*é-dub: bét tuppi*, «táblaház») — úgy látszik — jórészt magánjellegűek, vagy legfeljebb «felekezetiek», — valamely templommal kapcsolatosak — voltak;¹ állami oktatóintézetekről ezideig tudomásunk nincs.

Bár részletes tantervek nem jutottak birtokunkba, a különböző célzások s a fennmaradt iskolai dolgozatok és tankönyvek elégségesek ahhoz, hogy a sumér-akkad kultúra általános ismeretéhez kapcsolva, segítségükkel kielégítő képet alkothassunk magunknak az ókori Mezopotámia oktatásügyéről. Ez adatok szerint a tanítás külső körülményei körülbelül úgy folytak le, mint bármely mai keleti iskolában. A tanítványok napos időben az udvaron, esőben a — modern fogalmak szerint nagyon

¹ A «pap» és «tanító» jelzésére az ékírás ugyanazt az ideogrammot használja.

kicsiny — tanteremben a pódiumon ülő mester előtt a földön helyezkedtek el. A tanítás a görög földön *Sokrates*től divatba hozott kérdező-felelő módszer szerint történt.

«Nosza, kérdezlek; felelj!... Ha te kérdezel engem, akkor én beszélek... Ha nem felelsz, akkor azt mondom: Miért nem felelsz?» — olvassuk egy parainetikus beszédben, amelyet a tanító tanítványához intéz. Babel és Assúr főleg irodalmi műveltsége mellett a hangsúly mégis az írva-olvastatva-tanításon kellett hogy legyen; annál is inkább, mert a bonyolódott írásrendszerben való jártasság csak hosszú évek állandó és szorgalmas gyakorlása útján volt megszerezhető. A felásott iskolatermekből előkerült agyagtáblácskákön végigkísérhetjük a diákot attól kezdve, hogy az első ügyefogyott ékjelleket vonja egészen addig, hogy szabatosan másolja a földrajzi, asztronómiai, matematikai stb. szövegeket, önállóan fordít sumérról akkadra, akkadról sumérra és több-kevesebb szerencsével kísérletet tesz irodalmi és jogi szövegek önálló fogalmazására.

A fiatal iskolásnak első írói tevékenysége abban állt, hogy a táblája felső részére a tanítótól felírt jeleket a tábla alsó felén utána írta, illetve megpróbálta után írni. Az a körülmény, hogy a táblácska alsó fele olykor a felényire vékonyodott a sok törlés és javítás következtében, élénk bizonyossága annak, mennyi kínjába került a szegény nebulónak, míg tanítóját ki tudta elégíteni.

De a haladottabb diák is — amellet, hogy sok-sok hiba ékteleníti az ujjenyomatait is megőrzött «dolgozatát» — a táblája baloldalán levő «homályos sumér» szöveg mellé a kívánt akkad fordítás helyett nem egyszer kénytelen odaírni, hogy «nem tudom».

A «humanista» iskolák mellett, amelyekben az előkelő szülők fiai és leányai az írástudással az általános műveltségbe vezették be, kétségtelen nyomai maradtak a szakoktatásnak is. Külön iskola készítette elő azokat az ifjakat és leányokat, akik hároméves tanulási idő után mint templomi énekesek és táncosok akartak működni, külön iskola tanította a «látnokság titkát», az orvostudományt, a jogot, a májijóslást stb., stb.

Azoknak, akik a legmagasabb kiképzésben óhajtottak részesülni, rendelkezésükre állt a «bölcseiség háza», az egyetem (*bét mummi*), ahol a legkitünőbb — nehéz ügyekben sokszor az uralkodók által is megkérdezett — tudósok adták át az évezredekben át gyűjtött tudományos kincsek teljességét.

A tanulók javarészét természetesen nem táplálták ilyen magasabb ambíciók. Legtöbbjük megelégedett azzal, hogy a «szónokok anyját s a mesterek apját, az írás művészetét» elsajátítsa, hogy így szellemi foglalkozással szerezhesse meg a kenyerét. Az ilyenek tanulmányaik elvégzése után mint «kis irnokok» (*tupsarru cihru*), vagy «jegyzősegédek» (*samallú*) működtek, míg végre teljes alkalmasságukról tanúságot tévéen valósgos hites irnokokká (*dub-szar: tupsarrú*), afféle közjegyzökké lettek, akik a hozzájuk fordulók egyes-bajos jogi ügyleteit öntötték a törvények előírta írásos formába. Feltűnő, hogy ezen a pályán nők is működtek, sőt — ha talán nem is vitték a «királyi főirnokság»-ig — a királyi kancelláriában is alkalmazást nyerhettek.

Levéltárak, könyvtárak.

Részben a kereskedelmi élet követelményei, részben pedig Mezopotámia nagyrészt irodalmi kultúrában álló

szellemi élete szükségessé tették, hogy a különböző jogügyletek alkalmával kiállított okmányok s a kanonikus jellegű irodalmi alkotások hosszabb időkre megőriztessenek. E célt szolgálták a levéltárak (*é-kisibba : bét kunukki*) és könyvtárak (*é-dub : bét tuppi*). Levéltárakkal bírtak az egyes templomok, a királyi udvar s a nagy kereskedelmi és bankvállalatok, a könyvtárakat pedig részben tudománykedvelő magánosok, részben közintézmények — iskola, templom — birtokában találjuk. A dolog természetében rejlik, hogy a legfőbb ilyfajta gyűjtemény levéltár és könyvtár volt egyszerre, azzal a különbséggel, hogy hol a levéltári, hol a könyvtári jelleg domborodott ki jobban, aszerint, amint a gyűjtő magánosnak vagy intézetnek az érdekei azt megkívánták.

A megőrzésre szánt — rendszeren gondosan kiégett — ékiratos táblákat többedmagukkal kákából, vagy agyagból készült ládába (*piszandub*, v. *girginak : piszandubbu*, v. *girginakku*) raktározták el; még pedig oly módon, hogy az egyes táblák közé a be nem írt részen eleve elkészített köralakú mélyedésekbe apró fahengerkéket illesztettek, nehogy a táblák összeérjenek s az írás megrongálódjék. E ládákat — tartalmuk megjelölésével — egymás mellé vagy polcokra helyezték el. A levéltár és könyvtár rendezése és vezetése a rendelkezésére bocsátott személyezettel a levéltár, illetve könyvtárigazgató (*ráb piszandubbi*, ill. *ráb girginakki*) feladata volt.

Bár könyvtárral, amely az általános érdekű tudományos műveken kívül főként a szertartási könyveket s a különböző alkalmakkor szükséges ráolvasások gyűjteményeit tartalmazta, minden valamire való templom bírt (a nippuri archivum-könyvtárból több mint 50.000 ékiratos tábla került a napvilágra), valóságos

királyi könyvtárról ez ideig csak a Kr. e. 7. századból tudunk.

E nagyszerű intézmény *Assúr-bán-aplinak* (668—626) köszöni létét, — vagy legalább is országos jelentőségűvé való kiépítését — aki gyermekségében papnak készülvén, a tudományok iránti meleg érdeklődését uralkodó korában is megőrizte. Részen, hogy tudós hajlandóságát könnyen kielégíthesse — «saját olvasásának céljából» —, másrészt pedig, hogy fővárosát, Ninivét Mezopotámia tudományos életének központjává tegye, megalapította az asszír nemzeti könyvtárat. A könyvtár célja volt Babilónia és Asszíria minden tudományos művét másolatban megszerezni s az utókor számára fenntartani. Mily komolyan vette *Assúr-bán-apli* a könyvtár kérdését, bizonyítja több fennmaradt levél, amelyekben az uralkodó személyesen érdeklődik a különböző helyeken — Babelben, Kútában, Nippurban stb. — található oly írásművek iránt, amelyekről «Assúrban nincs még másolat».

A másolatok készítésével a «mesterek egész gyűlekezete» foglalkozván, hamarosan olyan könyvtárat «állított fel palotájában», amelyre nemcsak Asszíria lehetett büszke, hanem amelynek az ókori keletre vonatkozó ismereteink jókora részét mi is köszönhetjük. A két palotában — a *Szin-ahé-ribtől* épített délnyugatiban s az *Assúr-bán-apli* építette északiban — elhelyezett könyvgyűjteményből t. i. több mint 20.000, értékesnél értékesebb tábla került a napvilágra az angolok múlt századi ásatásai során; azokban az időkben, amikor a tudomány még mézesheteit élte az ókori Mezopotámiával.

A könyvtárból előkerült ékiratos táblák nagysága 37×22 és 2'4×2 cm közt ingadozik. Valamennyije gon-

dosan írt; olykor olyan apró jelekkel, hogy kényelmes olvasásuk csak nagyító üvegen keresztül lehetséges. Minden tábla alján rajta a pecsétlő hengerrel rányomott «Ex libris»: «Assúr-bán-aplinak, a mindenség királyának, Assúr királyának a tulajdona» s a pecsét előtt a másolásra felügyelő ellenőr jegyzete: «Eredetije után leíratott és ellenőriztetett». A másolás annyira pontos, hogy az eredetiben lepattogzott, vagy elmosódott helyeken mindenkor ott van a másoló jegyzete: «letöredezett». Az egy műhöz tartozó táblák alján a következő tábla kezdősorai, a mű címe és a táblának a sorozatban elfoglalt száma olvasható. Néhány fennmaradt tábla, amely csak címeket tartalmaz (II, 221.) azt bizonyítja, hogy a könyvtár használatát gondosan készített katalógusok könyvtették meg.

2. Írás.

Az írás fejlődése.

Minden magasabb rendű szellemi kultúra kiindulópontja és feltétele az írásművészet. «Az írás a szónokok anyja és a mesterek apja» — mondták Mezopotámiában, ahol e tudományt *Nabú* isten különleges adományaként tisztelték és becsülték.

Valóban, ha tekintetbe vesszük azt a bonyolódott mesterkedést, amelyre az Eufrát és Tigris mentén lakónak szüksége volt ahhoz, hogy gondolatait a szem számára híven megörökíthesse, megértjük a tiszteletet, amely a titokzatos jeleket környezte s megértjük, hogy az írás keletkezését külön isteni kinyilatkoztatás nélkül nem tudták elképzelni.

A mezopotámiai írásrendszer t. i. nemcsak a legrégebb, hanem egyúttal a legkörmönfontabb írásrendszerek közé tartozik. Bonyolódottsága, amely már az

ókori tanulókra is súlyos feladatokat rótt, a modern tudományt is lépten-nyomon a legmeglepőbb problémák elé állította. Az éleselméjű kutatók egész seregének évtizedekig tartó fáradozására volt szükség, míg az évezredek során keletkezett szövevény egyes szárait kibogozniok sikerült s a fejlődésében megértett írásrendszer elvesztette azt a misztikus varázst, amely őt az assziriológia hőskorában körülvette.

Tudásunk mai állása szerint bizonyos, hogy a mezopotámiai írásrendszer kifejlesztése a suméroknak köszönhető és általában feltételezik, hogy az írás feltalálása is az ő számlájukra írandó. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy az írásrendszer kialakulását a kezdet kezdeteitől fogva sumér példákkal szemléltethetjük, de fel kell említenünk, hogy a sumér nyelv és írás között bizonyos apróbb egyenetlenségek állapíthatók meg, amelyek megmagyarázása a jövő kutatások egyik feladata.

A mezopotámiai írás élén — épen úgy, mint egyéb írásrendszerekben — a tudattartalmat csak nagyjában feltüntető, emlékeztető képjelek állanak, amelyek csupán céljukban különböznek a kivitelben teljesen hasonló, művészi ösztönből vagy mágikus céllal készített rajzoktól. A speciális cél — a tudattartalomnak a szem számára rajzolt jelekkel való közlése — azonban hamarosan külön fejlődési irányt indít meg, amelyen haladva az írás előbb a művészi rajzoktól, majd a mágikus jelektől különvállik.

A fejlődés, amelynek legfőbb mozgatója az a törekvés, hogy a közlésre szánt gondolat minél pontosabban, minél gyorsabban és minél kevesebb szellemi és testi erőkifejtés árán legyen kifejezhető, két síkban történik: a jelek külső alakjában és a tudattartalomhoz való viszonyban, vagyis belső alakjában.

A külső alak fejlődésében ható tényezők a már említetteken kívül még az írásra használt anyag és az írószer, valamint a díszítőérzék.

Mindezek tekintetbevételével a mezopotámiai írásrendszer külső alakjának kialakulását akkor érthetjük meg a legkönnyebben, ha a történelmi idők «agyagkorszaka» előtt egy megelőző «fakorszakot» feltételezünk.

Valószínűen a rostos fa és a jelek bekarcolására használt hegyes kőkés volt az oka annak, hogy az «kép»-írás hamarosan szögletes vonalírássá stilizálódott, amelyben az eredeti görbe vonalakat törtvonalak váltották fel. Ugyancsak a fatechnika — leháncsolt fa törzse, jobb kézzel való írás — magyarázza meg maradék nélkül a mezopotámiai írásnak a sorvezetését. A legrégebb sorvezetési mód t. i. — épen úgy, mint a kínai írásnál — az volt, hogy a jeleket az «írástükör» bal felső — a jobb kézzel szemben fekvő — szögletében kezdődő, felülről lefelé futó sorokba írták.

Mikor a sumérság a Mezopotámiában ritka fa pótlására az agyagot választotta írásanyagul, az egyes jelek alakja újabb átalakuláson ment keresztül. Mindenekelőtt nem volt szükség többé a marokra fogott kővésőre, hogy a nedvesítéssel megpuhított agyaglapra a jelek bekarcolhatók legyenek. Elég volt e célra a kiélesített, hegyezett nádszilánk. Még azzal is nehéz volt egyformán finom vonalakat rajzolni, mert az író a nádstílust a gyors kezelés közben a vonal fejénél önkénytelenül is erősebben nyomta az agyagba és így minden egyes vonal a kezdetén szélesebbre sikerült, mint a folytatásában. Ily módon a szándékolt szögletes zárt jel helyett a valóságban ékalakú vonalakak komplexuma keletkezett a keze alatt. Idők folyamán az ékalak állandósulván és tudatossá

válván akkor is megmaradt, ha nem agyagra, hanem kőre írták, illetve vésték bele a mondanivalójukat. A szó szoros értelmében csak e fejlődési foktól kezdve illeti meg a mezopotámiai írást az «ékirás» elnevezése.

Az agyagtechnika befolyással volt a sorvezetésre is. Több sorból álló szövegnél ugyanis az írók állandóan az a veszedelem fenyegette, hogy minden következő sor írása közben az agyagtáblára támasztott ujjaival eltörli a megelőző sort. E veszedelmet oly módon iparkodott elkerülni, hogy az agyagtáblát 90° szög alatt elfordítva tartotta s a jeleket ugyanolyan sorrendben véste, mint ahogyan mi írunk. Olvasás közben a táblát kezdetben természetesen visszafordították, de később a hosszas írás-gyakorlat következtében lassanként ugyanoly módon olvasták is a szöveget, mint ahogyan írták.

A kőre írt szövegeknél természetesen e tekintetben is makacsabban tartotta magát a régi szokás. *Hammurápi* (1955—1913) törvényoszlopán a szöveget már ékjelekkel, de még felülről lefelé s jobbkéz felől balkéz felé haladó sorokban vésték.

Az a körülmény, hogy az egyes jelek az új olvasási módnál az oldalukra voltak fektetve, többé nem zavarhatt, hiszen a jelek képalakja az ékcsoportokban amúgy is felismerhetetlenül eltűnt már. A továbbiak során a stilizáló érzék gondoskodott róla, hogy az eredetileg különböző nagyságú jelek nagyjából egyformákká s a hegyes szög alatt egymásfelé hajló ékek vagy párhuzamosakká vagy derékszögűekké váljanak. A fejlődés ez útjának a szemléltetésére szolgáljon a «madár» rajza.

Az írás belső alakjának fejlődése nagyjában a következő kellett, hogy legyen. Hosszabb és bonyolódottabb gondolatsorok lerögzítésére az emlékeztető képjelek egész sorozatára lévén szükség, kialakult a fogalomírás, amely a tudattartalom közlésére szolgáló egyéb eszközökkel — a nyelvvel, a gesztussal stb. — még teljesen egyenlőrangú afféle «képnelv». E fogalomírásban az emlékeztető képjelek már egyezményes jelek, amelyeknek meghatározott jelentésük van.

Hogy a jelek száma ne szaporodjék a határtalanig s így az írás ne váljék egyszerűen megtanulhatatlanná, arról különböző kézügybe eső fogásokkal gondoskodtak. Egy-egy jel nemcsak azt a fogalmat jelöli, amely fogalom érzéki képét ábrázolja, hanem a rokonfogalmakat is. A fej képe pl. a fej mellett elsőt, felsőt, előkelőt stb. juttat az «olvasó» eszébe s a láb rajza segít a menni, állni, jönni s egyéb mozgásfogalmak kifejezésére.

Ezen a fokon s ugyanez okból kerültek az írásba a módosító jelek is, amelyek a meglévő jelekből apró változtatásokkal új jeleket alkotnak. Pl. a száj s a szájjal kapcsolatban levő dologi és cselekvésfogalmak képe a fej rajza a száj tájékára tett vonalakkal.

Elméletileg elképzelhetjük, hogy az ember ily módon az összes fogalmi kategóriákra egyezményes képjelet alkot s a beszélt nyelvvel teljesen egyenlő értékű képnylvet teremt. Az elméleti lehetőség azonban még nem jelent gyakorlati megvalósíthatóságot. Kétségtelen, hogy az írás, ha megmarad a fejlődésnek ebben az irányában, amelyben elindult, épúgy megmerevedett és csökevényes maradt volna, mint a gesztus, a dobjelek, trombitajelek, a mágikus képjelek és az a számos íráskezdet,

amelyet a föld különböző pontjain különböző időkben megállapíthatunk s amely még csecsemőkorában elhervadt.

Hogy az írás azzá válhassék, amivé vált, fel kellett áldoznia önállóságát és elszegődnie a legtökéletesebb gondolatközlő eszköznek, a beszélt nyelvnek a szolgálataiba. Mi módon történt a fejlődés eredeti irányából való e kisiklás, amely a továbbiakban oly gyümölcsözőnek bizonyult, nem tudjuk megállapítani. Hogy azonban ez a lépés, amelynek következtében a fogalomírásból szóírás lett, nem olyan magától értetődő, mint ahogy azt a műkedvelő írástudósok el szokták képzelni, bizonyítja az a körülmény, hogy az egész földkerekségen mindössze három oly írást ismerünk, amely ez irányba tért: a mezopotámiaiak kívül az egyiptomit és a kínait s e háromról sem bizonyos, hogy egymástól függetlenül keletkeztek.¹

A szóírás korában az írás egyszerre olyan tényezővé válik, amelynek használhatósága általánosan ismertté s további fejlődése vagy ebben, vagy abban az irányban biztosítottá kell hogy legyen.

A továbbfejlődés legnagyobb problémája az egyezményes jelek lehető korlátozása, anélkül, hogy az írásnak a beszélt nyelvre való visszafordítása, elolvashatósága szenvedjen.

Érintetlenül hagyva azokat a lehetőségeket, amelyek az írás fogalomírás korában az egyszerűsítésre nyíltak, a szóírásban maga a nyelv ad a követendő útra

¹ Hogy a középamerikai azték és maya írások megtették volna-e ezt a lépést, ha az európaiak betörése közbe nem jön, arról természetesen kilátástalan dolog volna vitázni.

újabb irányítást rokonértelmű, hasonló hangzású szavai-
val s képes kifejezéseivel.

A szájra utaló vonalakkal ellátott fej jele pl. a kö-
vetkezőképen olvasható:

ka «száj», *gu(g)* «lárma; kiabál(ni)», *du(g)* «beszéd;
beszél(ni)», *enem* «szó», *szu* «fog» stb.¹

A fejlődés a megelőző fogalomírással szemben
abban van, hogy a kérdéses jel most már nem azért
olvasható *ka*-nak, *dug*-nak stb., mert a *száj*, *lárma* stb.
fogalomnak az egyezményes jele, hanem azért jelenti a
száját, lármát, beszédet, mert a jel hangértéke *ka*, *gug*,
dug stb., amely hangkomplexumok a sumér emberben
a *száj*, *lárma*, *beszéd* stb. képzetét keltették fel. Az egyes
jeleknek a fogalomtól való elválása s a fogalmat jelentő
hangkomplexumokhoz való tapadása annál könnyebben
történhetett meg, mert az írás ekkorára a külső alak
fejlődése során már elvesztette eredeti képalakját s egyez-
ményes vonaljegyekké vált.

Befejezettnek tekinthető e folyamat akkor, amikor
az író a homofon — hasonló hangzású — hangkom-
plexumok jelölésére szolgáló különböző jeleket eredet-
ükre való tekintet nélkül használja, vagyis amikor a *gir*
() «láb» szót gyanútlanul a jellel írja le,
amely ugyancsak *gir*-nek hangzik ugyan, de eredetében
«kés»-t, «tör»-t jelentett.

Az írásjelek száma ily módon jelentékenyen korlá-
tozódott, de az egyes jelek jelentései annyira megsza-

¹ Megjegyzendő, hogy ugyanaz a jel minden további nél-
kül olvasható igének vagy névszónak, hiszen a sumér szótól e
szempontból semleges; a modern értelemben vett igévé vagy
névszóvá csak a mondatban válik helyzete, vagy különböző
ragjai révén.

porodtak, hogy a sokjelentésű jelekkel leírt szöveg még az összefüggés segítségével sem volt pontosan elolvasható.

E nehézséget oly módon iparkodott az író leküzdeni, hogy a többértelmű jelek elé vagy után olvasásra nem szánt fogalomhatározókat írt olyanformán, mint ahogy az a modern szótárakban zárójelben található a hasonló hangzású szavak után, pl. vár (ige), vár (fn.); író (aki ír), író (a vaj írója) stb.

Hogy a fogalomhatározó a jel elé vagy utána kerül-e, az attól függ, hogy a meghatározandó szóval birtok- vagy értelmező-viszonyban lenne-e, ha olvasni kellene.

A meghatározandó jelek előtt állnak a *dingir* «isten», *lu* «ember», *uru* «város», *gis* «fa» stb. jelek, amelyek arra figyelmeztetik az olvasót, hogy a következő szó istennév, foglalkozásnév, városnév, faeszköznév stb.; a jel után *hu* «madár», *ha* «hal», *ki* «hely» stb.

A fejlődés azonban még nem fejeződött be e lépéssel.

Akkor, amikor a hasonló hangzású jelek eredeti jelentésükre való tekintet nélkül használhatók egymás helyett, az írás már valójában túljutott a szóírás stádiumán s szoros értelemben vett szótagírássá vált. Ennek a vívmánynak egyszerűen további kiépítését jelenti az, ha a többszótagú szavakat — legyenek azok eredeti vagy származékszavak — nem etymológiai helyesírással, hanem fonetikusán írják. Innen azután csak egy lépés kell ugyanebben az irányban ahhoz, hogy a mássalhangzóval kezdődő zárt szótagokat két szótagra bontsák szét s *gir* mellett és helyett *gi-irt* írjanak.

Természetes, hogy ezt a kezdetben talán hibásnak ítélt írásmódot főként azok — vagy azok részére — használták, akiknek a szójelkészletük korlátozottabb volt,

semhogy «helyesen» tudtak volna írni, vagy a ritkább szójeleket el tudták volna olvasni. Annyi azonban bizonyos, hogy e helyesírási hiba nagyon termékenynek bizonyult a jövőben s rohamosan elterjedt az egész mezopotámiai kultúrkörben. Elterjedéséhez nagyban hozzájárultak az iskolák, ahol a tanárok a diákok emlékeztetésére támogatására ily módon írtak és íratnak glosszákat a megtanulandó új jelek mellé.

Az iskola útján azután ez egyszerű — egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból álló — szótagjelek általános használatba mentek át, anélkül természetesen, hogy a szójeleket kiszorították volna. Minél tanultabb valaki, annál több szójelet használ ezután is, de az egyszerű szótagjeleket a legtanultabb is felhasználja arra, hogy a ragokat és viszonyszókat írja velük.

A szótagjelek meghonosodása azután lehetővé tette, hogy a többértékű szójelek helyes olvasása biztosíttassék. Ha az író a *du*, *gub*, *gin* szóértékekkel bíró jelet *gub*nak vagy *gin*nek és nem *dunak* akarta olvastatni, a jel után egyszerűen odaírta az *-ub* v. *-in* szótagot mint «fonetikus bővítményt».

Ezzel a sumér írás elérte fejlődésének a tetőpontját. E fokon az egyes jelek lehetnek: 1. szójelek (ideogrammok), 2. fogalomhatározók (determinativumok), 3. szótagjelek, 4. a szójelek fonetikus bővítményei (fonet. komplementumok).

Azt mondani is szinte fölösleges, hogy ez az írásmód éppen nem egyszerű s megtanulása az ókorban épügy nehéz volt — írástörténeti ismeretek híján talán még nehezebb —, mint ma. Az azonban kétségtelen, hogy nemcsak a sumér nyelvet ismerők számára adta a beszélt nyelv kielégítő fonetikai képét, hanem azt is lehetővé

tette, hogy ez évezredekkel ezelőtt már kihalt nyelvet a feliratok alapján ma új életre támasszuk.

A sémi hódítók ez íráson alapjaiban nem változtattak. Minden további nélkül átvették a sumér szótagértékeket, a szóértékeket pedig lefordították sémire és saját nyelvükön olvasták. A további fejlődés mindössze annyi, hogy a szótagértékek a sémi hangállományhoz igazodnak, egynémely sémi szóérték szótagértékké válik és a jelek külső alakja tovább csiszolódik. Ez apró módosulások, amelyek a különböző sémi kultúralakulatok körében különbözőképpen történtek, elégségesek voltak azonban ahhoz, hogy a feliratokon határozottan és félreérthetetlenül felismerhetők legyenek az akkad írás különböző — akkad-babiloni, akkad-asszír stb. — változatai.

A körülbelül 600 sumér ékiratos jelből az akkad írás szóértékekkel mintegy 400-t használ. Ezek közül körülbelül 100 használatos az egyszerű — egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból álló —, másfélszáz a zárt — két mássalhangzóból és a közrefogott magánhangzóból álló — szótagok jelölésére, másfélszáznak pedig csak szóértékei vannak. A négyszáz jelnek eddig megállapított összes jelentései körülbelül 15.000-re tehetők.

Annak dacára, hogy az ékírás ilyen bonyolódott, használata és hatása az ókorban nagyon nagy volt. Nemcsak a szomszédos apró-cseprő, minduntalan babiloni vagy asszír uralom alá került népek érezték szükségét annak, hogy az akkad nyelvvel együtt elsajátítsák, hanem a Kr. e. 2. évezred közepe táján, amikor az akkad nyelv diplomáciai nyelvvé vált, az írást a nyelvvel együtt époly szorgalmasan tanulták Egyiptomban, mint a hatti birodalomban.

Ha valamely népnek, amely a mezopotámiai kultúra

hatása alá került, nem volt írása vagy nehezkesebb volt, mint az akkad, természetesen megkísérelte az ékírást saját nyelvére alkalmazni. Egy ilyen kísérletnek köszönhetjük azt, hogy a hatti birodalom hivatalos nyelvét, amely ékírással megrögzítve maradt fenn, az utolsó tíz év folyamán sikerült újból megszólaltatni.

Leánya is támadt az ékírásnak az óperzsa írásban, amely az ékírás legfejlettebb alakjának az egyszerű szótagírásnak a mintául vételével készült. Ez óperzsa írás a még egyszerűbb sémi mássalhangzó-írások előtérbe nyomulásával elsorvadt ugyan, de a kísérlet mégsem volt eredménytelen. A Persepolisban fennmaradt néhány királyföli-irat tette ugyanis lehetővé az ékírás megfejtését s ezzel egy hosszú évezredekre terjedt történet és művelődés megismerését.

Az ékírás megfejtése.

Miután a Persepolis romjai közt látható «ékalakú» feliratokról a 17. szd elején *Pietro della Valle* hírt adott Európába, *Carsten Niebuhr* volt az első, aki 1765-iki keleti útján gondos és megbízható másolatokat készített róluk.

A tudományos világ érdeklődése e feliratokra irányulván, a szorgos vizsgálat hamarosan megállapította, hogy a lemásolt szövegek három különböző írásmóddal írvák, amelyek közül az első mintegy 40, a második valamivel több mint 100, a harmadik pedig több száz jelet tartalmaz. E megállapításból önkényt következtetett, hogy tehát az első írásmód betűírás, a második szótagírás, a harmadik pedig valószínűen szóírás. Pusztán a külső elosztás alapján az is valószínűnek látszott, hogy mindhárom írás sorvezetése megegyezik a mi sorvezetésünkkel.

Bár különböző tudósok élelméjű következtetésekkel sok figyelemreméltó észrevételt tettek e feliratokkal kapcsolatban, a megszólaltatásukra irányuló minden kísérlet reménytelennek látszott 1802-ig, amikor egy fiatal göttingeni helyettes tanár, Georg Friedrich *Grotefend* avatkozott bele a kérdésbe barátjának, *Fiorillonak*, a királyi könyvtár titkárának buzdítására.

Grotefend megfejtési kísérletének alapjául két, az első — a legegyszerűbb — írásmódban írt feliratot választott. Elfogadván az előző kutatóknak azt a feltevését, hogy az egyes jelcsoportok közt előforduló ferde ék szóelválasztásra szolgál, megállapította, hogy két jelcsoport — olykor néhány jellel megtoldva — szabályosan ismétlődik.

Az egyes jelcsoportokat betűkkel jelezve a két felirat a következőképen festett:

I. A. B. C. B. B + b. B. D + b. E. F. G. H. I. K. L.

II. M. B. C. B. B + b. A. B. F. G.

A képlet gondos elemzése kezügybe adta azt a gondolatot, hogy a leggyakrabban előforduló B jelcsoport értelme «király», az F-é pedig «fiú». Ez értékeket behelyettesítve kapta a következőket:

I. A. király. C (jelző a királyhoz). Királya a királyoknak, királya a D-nak, E. fia, G. H. I. K. L.

II. M. király C (jelző a királyhoz). Királya a királyoknak. A. Király. fia. G.

A két feliraton tehát három személy neve szerepel, akik egymással apafiúsági viszonyban állnak s akik közül az egyik nem volt király, mert neve mellől hiányzik a királyt jelentő jelcsoport.

Miután történeti okokból valószínűnek látszott,

hogy a feliratok az Achaimenida királyoktól valók, a személyek megállapítása nem volt nehéz:

E	=	Hystaspes
A király	=	Dareios
M «	=	Xerxes.

Mielőtt e nevek segélyével az egyes ékiratos jelek megállapításához fogott volna, szükségesnek látta, hogy az ószövegségi Szentírás és a zend nyelv segítségével a nevek valószínű legrégibb alakjait rekonstruálja.

A neveket rejtő jelcsoportoknak a rekonstruált nevekkal való összeegyeztetése során a következő olvasást kapta:

A. = Dárheús, E. = Kshersé, M. = Góstászpahé.

Az ilymódon nyert egyes betűértékeknek a többi jelcsoportba való behelyettesítése a «király» szó perzsa jelentéseként a *kséhióh* szót, ami a zend nyelv tanúsága szerint csakugyan királyt jelent.

Megfejtésének eredményéről alig néhány heti munka után 1802 szeptember 4-én számolt be a 27 éves *Grotefend* a göttingeni tudományos akadémián. Betűmegállapításainak egy részét a tudományos kutatás később helyesbítette: kiderült, hogy a perzsák Dareioszt *Dárajavaus*-nak, Xerxest *Ksajarsá*-nak, Hystaspest *Vistaspá*-nak, a «királyt» pedig *ksájatijá*-nak, nevezték, de ez alig érinti *Grotefend* érdemét és zseniális munkájának rendkívüli jelentőségét.

A *Grotefend* nyitotta utat *Burnouf* és *Lassen* építették ki egymástól függetlenül (1836), *Henry Rawlinson* pedig, aki hosszú évekig tartó fáradságos munka

arán Dareiosnak a behisztuni sziklafalra vésett feliratát lemásolta és önállóan kibetűzte, (1847) befejezte a perzsa ékírás megfejtésére irányuló munkálatokat.

A perzsa feliratok első részének a megismerésével szilárd talajt nyert a tudomány a párhuzamos «második» és «harmadik» írásmóddal írt szövegek kibetűzéséhez.

Miután *Rawlinson* másolata elegendő anyagot biztosított, sikerült is a «második» írásmód III szótagértékét megállapítani s az előbb médnék, majd szkitának nevezett szúzai elamita nyelven írt szöveget elolvasni.

Ennél sokkal jobban izgatta azonban az érdeklődők fantáziáját a «harmadik», a legnehezebbnek látszó írásmód.

A Mezopotámiában megfordult utazók hírei sz 1843 óta asszír talajon megkezdett ásatások ugyanis azt bizonyították, hogy a Tigris és Eufrát mentének romhalmaitelve vannak kőbe vésett s agyagtáblákra rótt feliratokkal, amelyek ugyanezzel az írásmóddal írvák. Természetes, hogy a legkülönbözőbb tudományok szakemberei s az érdeklődő dilettánsok tömegesen vetették magukat e «babiloni» írás megfejtésére. Hiszen remélni lehetett, hogy segítségükkel fellebbenthető a fátyol egy oly népnek — talán évszázados — történetéről és művelődéséről, amelyet addig csak a görög írók homályos, sokat sejtető célzásaiból s az Ószövetség könyveinek utalásaiból ismertek.

Hosszadalmas volna lépésről-lépésre végigkísérni ezt a lázas korszakot, amelyben a vakmerő és természetlen feltevések zavaros szövevényei közt lassan-lassan, fokról-fokra haladt előre a feladott rejtvény később helyesnek bizonyult megfejtése. Elég felemlítenünk az assziriológia e hőskorának a vezéralakjait: *Henry Rawlin-*

sont, F. de Saulcyt, Edward Hinckset, Julius Oppertet, akiknek egymásba kapcsolódó munkássága a megfejtés ügyét minden akadályon, legyőzhetetlennek látszó nehézségeken s a kudarcok hosszú során keresztül diadalra juttatta.

E diadalnak a megpecsételése és a megfejtés helyeségének a világ előtt való dokumentálása volt az 1857. év. Ekkor az angol Asiatic Society ülésén egy akkoriban napvilágra került hosszabb asszír szöveget másolatban átadtak a jelenlevő négy «asszíriológus»-nak: Rawlinsonnak, Hincksnek, Oppertnek és Talbotnak azzal a felszólítással, hogy egymástól függetlenül olvassák el és fordítsák le. Az eredmény az volt, hogy a beküldött négy fordítás — apróbb eltérésekkel bár — de lényegében egybevágott.

Az eltérések mögött rejtőzködő bizonytalanságok kiküszöbölése, az akkad és a kétnyelvű szövegek s szótárak alapján megállapított sumér nyelv hangtani, alaktani finomságainak tisztázása, a két nyelv szókincsének összegyűjtése és a feliratok történeti és művelődéstörténeti szempontból való kiaknázása volt innen kezdve a jövő — ma is és, tekintettel a rengeteg anyagra, még sokáig folyó — kutató munkásság feladata.

Syllabariumok, szótárak.

Hogy az ékírás misztériuma aránylag rövid idő alatt érthetővé vált, az nem utolsó sorban az eufrátmenti tanítómestereknek és filológusoknak köszönhető.

Az ékírás tudatos kiépítése során s az iskolai oktatás céljaira már a sumér időkben hatalmas — tárgy szerint csoportosított — jelgyűjtemények készültek. E gyűjtemények segítségével sok olyan jelnek, amelyet elolvasni

egyáltalán nem tudunk, egészen pontosan megállapítható a jelentése.

Jóval fontosabbak azonban a sémi időkben készült többhasábos syllabariumok, amelyek az egyes jelek pontos kiejtését őrizték meg számunkra. E syllabariumoknak főként három fajtája bír különös jelentőséggel.

Az S^a jelzésű háromhasábos, középső hasábjában a magyarázandó jelet, tőle balra a jel szótagértékét, jobbra pedig a jel iskolai nevét tartalmazza:

bu 𐎠𐎡𐎢𐎣 musennu

u 𐎠𐎡𐎢𐎣 musennu

pak 𐎠𐎡𐎢𐎣 musennu

Vagyis a középső hasábban olvasható *musennu* nevű jel szótagértékei *bu*, *u*, *pak* stb.

Az S^b jelzésű syllabarium ugyancsak háromhasábos és az egyes jelek sumér és akkad szóértékeit foglalja össze:

a-an 𐎠𐎡𐎢𐎣 *sa-mn-ú*

di-in-gir 𐎠𐎡𐎢𐎣 *i-lu*

stb.

Vagyis a 𐎠𐎡𐎢𐎣 mint szójel annyit jelent, mint «ég» (*an: samú*), vagy «isten» (*din-gir: ilu*) stb. E gyűjtemények sumérul tanuló akkad diákok részére készültek s a modern tudománynak lehetővé tették a Kr. e. 2 évezred elején már kihaltnak vehető sumér nyelv megfejtését.

Az S^c jelzésű négyhasábos syllabarium az előző kettő kombinálása, amennyiben az egyes jelek sumér és akkad olvasása mellett a jel nevét is tartalmazza.

Egyéb syllabariumok a jelek akkad olvasása mellett, magyarázatként az akkad szó synonymáját vagy körülírását is adják.

A sumér nyelv megfejtése szempontjából rendkívüli fontosságnak a sumér-akkad szószedetek, amelyek két hasámban tartalmazzák a sumér szavakat vagy kifejezéseket s ezek akkad megfelelőjét. Tartalmuk alapján ítélve a szószedetek afféle iskolai praeparatumok, amelyek egyes sumér szövegeket dolgoznak fel szótári és nyelvtani szempontból.

A sémi akkadoknál a sumér irodalmi kultúrával szemben elfoglalt helyzetük következtében erős filologizáló és etymologizáló hajlandóság fejlődött ki, amelyet a saját anyanyelvükre is alkalmaztak. E hajlandóság eredményei az egyes szövegek és nyelvi jelenségek legkülönbözőbb feldolgozásai, amelyekben az éles megfigyelőképesség mellett a tudákos okoskodás legmulatóságosabb baklövéseit csodálhatjuk meg. Modern etymológusaink egyik akkad kollégája pl. a következő, szerinte egyeredetű szóbokorral lepi meg kortársait: *dánu* (ítélni), *dunnu* (erő), *dinnútu* (pihenő), *dinánu* (személy), *nindanu* (ajándék), *adannu* (határidő), *dimtu* (oszlop), *dimtu* (könny), *dínu* (ítélet). Hogy a szavak közül egyrészt csak a *dánu* és *dínu*, s másrészt talán a *dunnu* és *dinánu* függnék valóban össze egymással, az a magyar megfelelésekből is minden további nélkül világos.

3. Irodalom.

Az a felirattömeg, amelyet ékiratos irodalom néven ismerünk nagyrésztében az élet gyakorlati követelményeinek a szolgálatában áll, vagy úgynevezett tudományos irodalom. De a tárgyuknál és formájuknál fogva a szép-

irodalom körébe tartozó alkotások sem gyönyörködtetés céljából készültek, hanem a legszorosabb kapcsolatban a vallással és a vallási gyakorlattal. Az ékiratos szépirodalom mindenekelőtt vallásos irodalom s az embernek a nyelvvel és gondolatokkal való játéka csak a vallási gondolatnak alárendelten szerepel benne. Ez a körülmény természetesen nem feltételezi azt, hogy e vallásos irodalomba beágyazottan ne legyenek képviselve mindazok a költői műfajok, amelyek később s más népeknél önállósultak. A valóság az, hogy az ékiratos irodalomban az egysoros közmondástól kezdve a komplikált époszig a legkülönbözőbb alkotások adnak számunkra felvilágosítást a sumér, babiloni és asszír társadalom irodalmi érdeklődéséről. Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy a megállapítás csak a feljegyzett, «hivatalos» irodalomra áll. Egészen bizonyos, hogy a hivatalos költészetnek a gyökerei a népköltészetbe nyúlnak le s onnan táplálkoznak, a népköltészet alkotásai pedig bár ugyanabban a vallási világnézetben, de nem liturgikus célokra készültek.

Egy másik feltűnő — nagyrészt az előzőből folyó — sajátossága ez irodalomnak, hogy nem egyéni, hanem kollektív. Bár a lírai alkotások egyike-másika annyi meleg és közvetlen belsőséges érzést árul el, hogy szinte lüktetni érezzük benne az író szívverését, a költemények mégis évszázadokon át csiszolódtak a folytonos másolás során. A felolvasó és recitáló számára nem voltak egyebek, mint merev liturgikus formulák, amelyeket utána mondott és utána érzett, mert a szertartáskönyv előírta.

Az előfordul ugyan, hogy egy-egy írásmű másolója a másolat végére szükségesnek tartja nevét az utókor

számára feljegyezni, de nem ismerjük egyetlen babiloni költő nevét sem.

Az irodalom e kollektív természetével függ össze az a körülmény, hogy az ékiratos irodalomnak nincs a modern értelemben vett története.

Tárgykör, költői formák, stilisztikai alakzatok, fordulatok stb. a legrégibb időktől kezdve a kultúra bukásáig ugyanazok. Miután az irodalmi alkotásnak az értéke annál nagyobb, minél ősbibb, minél kipróbáltabb a szöveg, érthető, hogy az elődöktől átvett anyag gyökeres átdolgozása, új formáknak, új tartalomnak a költészetbe való bevitele eszébe sem jutott senkinek. S ha előfordult, hogy bizonyos költői szövegek tudatos átalakításon mentek keresztül, ez átalakítás nem irodalmi, hanem vallási, vagy politikai célból történt s az átalakítóknak volt a legkevesebb okuk arra, hogy irodalmi tevékenységükre a közfigyelmet rátereljék.

Az állandóság és maradandóság hangoztatásának leple alatt azonban mégis szaporodott, sőt fejlődött az ékiratos irodalom. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy mindaz a költői alkotás, ami mondjuk *Assúr-bán-apli* (668—626) könyvtárában össze volt gyűjtve már a legrégibb ókorban megvolt s azóta pusztán szolgai másolás útján maradt fenn.

A fejlődésnek ékes bizonyosságai ugyanannak a témának különböző korú feldolgozásai is, amely feldolgozások olykor nagyon jelentékenyen eltérnek egymástól. A módosítások azonban lassan, nemzedékről-nemzedékre, a másolás közben és másolás ürügye alatt történtek úgy, hogy az eredményt látjuk ugyan, de a fejlődés fázisait végigkísérni nincs módunkban.

Versmértékek.

A költői alkotás a köznapi beszédől eltérő, ritmikus formába kívánczik az Eufrát mentén is. A ritmus pedig a nyelv és gondolat hullámmozgása.

A verssor — mint az ékiratos költészet egész életében — már a sumér időkben két félsorra oszlik, amelyek mindegyike két vagy három lüktetésből áll:

ti din | -gir-gim || munna | -szimmu¹

Két verssor distichont, két vagy több distichon strófát alkot s az egyes sorokat és strófákat a gondolatritmus köti össze 6—8-asával egy énekké (*kisubgu: séru*).

A sémi hódítók lényeges változtatás nélkül átvették a sumér formát, de — úgy látszik — nyelvük különböző természete következtében a hangsúly mellett az időmértéket is alkalmazták a verselésben:

luná'id | surbúta || in fli | garadta²

A különböző versmértékek megállapítása — magától értetődően — meglehetősen nehéz dolog s csak lassan-lassan haladhat előre az olyan feliratok segítségével, amelyeken a vers tagozódása az írás külső elosztásából is felismerhető. A későbbi időkben olykor mintha feltűnnék egy-egy rím, a benne rejlő költői erő azonban aligha vált tudatossá. Ellenben kétségtelenül szándékolt a gyakori s a ritmussal kapcsolatban levő alliteráció, valamint a kezdő és végző hangzóknak eleve megállapított terv szerint való elrendezése.

¹ Istenhez hasonló életet ad neki.

² Hadd dicsérjem a fölségest, az istenek közt magasztost.

Az ilyen mesterkedéseknek a túlzásba vitele az a költemény, amelyben minden sor négy alliterációs ütemből áll, ugyanazzal az írásjellel kezdődik, mint amivel végződik s emellett a kezdő és végző hangok felülről lefelé összeolvasva is értelmet adnak.

Munkadalok.

A költői hajlandóság és a ritmusszükséglet legprimitívebb alkotásai kétség kívül a munkadalok, amelyek a munka ütemét kísérik. Az ókori Mezopotámiában a vallás e munkadalokat is a maga hatáskörébe vonta s beágyazta a szertartásokba. Az uruki *Anu*-templom egyik rituáléjában a következők olvashatók:

„A molnár őrlés közben ezt az imamondást énekli:
«A mennyei Paraszt (csillag) befogta az ekét»;

a pék a meleg kenyér fölött ezt az imamondást énekli: «Niszaba istennő az, aki túláradó bőséget, tiszta táplálékot teremt»;

a mészáros a marha és a juh levágásakor ezt az imamondást énekli: «A Napisten Fia, a barom Ura teremtette a legelőt a földön»“.

Líra.

A lírai költészetnek egyik kezdetleges megnyilvánulása a ritmikus formát öltő üdvkiáltás. Mint ahogy *Dávidot* ünneplik az asszonyok (I, Sámuel 18, 6.): «*Saul* ezret ölt meg, de *Dávid* tízezret», ugyanúgy köszöntik az uruki nők *Gilgamest*:

«Kicsoda szép a vitézek között?
Kicsoda pompás a férfiak között?
Gilgames szép a vitézek között!
Gilgames pompás a férfiak között!»

Ugyanebbe a kategóriába tartoznak a *Tammúz*-kultusból fennmaradt sirató dalok, aminőket valószínűen a közönséges halandók holtteste mellett is végetérhetetlenül recitáltak a hozzátartozók és a sirató asszonyok:

«Jaj, hős *Ninazú*
Jaj, én férfim, én férjem!
Jaj, *Ningis-zida* fia
Jaj, *Nagar* isten, a Háló Ura!
Jaj, Vezér, az ima Ura!
Jaj, a tiszta szem *Kadi* istene!» stb. stb.

Az a párhuzam, amely az ószövegségi Szentírásban megőrzött zsidó és az ékiratokban fennmaradt sumérakkad líra e kezdetleges megnyilvánulásainál felismerhető, a továbbiakban is fennáll.

Az Énekek énekének szerelmi dalaira emlékeztetnek az ékiratok szerelmi dalai, nemcsak abban, hogy ugyanazokat az életteli pezsgő fordulatokat és képeket használják, hanem abban is, hogy a világi nászdalok motívumai az istenségnek az emberrel való misztikus egyesülését szemléltetik. Egy asszír rituáléban többek között a következő himnuszok kezdőszavait — «címeit» — olvashatjuk:

«Igen, én pásztorom, jöjj a szerelem hajlékába!...»
«Örvendj, úrnőm, örvendj!...»
«Félelmes vagyok én az istenek között!...»
«Jöjj álom! A «fiút» akarom átölelni!...»
«Ragyogj fel, mint a hajnal csillaga!...»
«Ő az a kívánság, amely megörvendeztetia szívemet!...»
«Mint kiáltozom a gazdag után!...»
«Amikor a szememfénye átölelt!...»
«A cédrusok jó illata a Te szerelmed, Uram!...»

«Ez éjszakára!» «Igen ez estére...»

«Hadd lássam a te bájaid ékes kertjét!...»

«Ma telve van a szívem ujjongással és a hárfák hangjával!...»

«Ma éjjel Rád gondoltam!...» stb. stb.

E szerelmi dalok, amelyek tartalmáról fennmaradt címük elég elképzelhető fogalmakat ad, kivétel nélkül valamely vallási szertartásban — valószínűen a *Tammuz* — *Istár* misztériumkultuszban — játszottak szerepet.

Az istenekhez intézett himnuszok tartalmának és formájának szemléltetésére szolgáljon egy Samas-himnusz:

Úr! aki a sötétséget megvilágítja, | aki a «fekete
fejük» szemét felnyitja!

Könyörületes Isten, aki felegyenesíti az elnyomottat | s
megvédi a gyöngét!

A Te fényedet lesik | a nagy istenek

S az *Anunnaké* valamennyien | a Te ábrázatodat
figyelik.

Te irányítod | a nyelveket egy lényként:

Felemelve a fejük | a Nap fényét nézik

S mihelyt megjelen sz | örvendeznek és ujjonganak.

Te vagy a fénye | a távoli menny határának

S a tágas föld | szeme-célja Te vagy stb.

Csaknem az ószövetségi zsoltárok zord ünnepélyességére emlékeztet a következő *Rammán*-himnusz:

Az Úr, ha haragszik, | reszketnek tőle az egek;

Rammán, ha dühöng, | remeg tőle a föld;

Hatalmas hegyek | összeomlanak előtte.

Haragja elől, | dühe elől,

Ordítása elől, | dörgése elől.

A menny istenei | a mennybe menekülnek fel,
 A föld istenei | a földbe bújnak,
 A Nap alámerül | az ég felekére,
 A Hold eltűnik | az ég magasán.

Az ókori Mezopotámia lírájának legszebb alkotásai a bűnbánati zsoltárok, amelyekre már mutattunk be példát (II, 34.).

A belőlük áradó mélységes hit, alázatos fiúi odaadás, őszinte bánat, a kegyelem után való sóvárgás, a magasabb rendű, tisztultabb istenmegismerésre való törekvés még ma is eleven erővel hat reánk.

A vallásos líra alkotásai közt sajátságos előadási módjuk miatt különös érdekességgel bírnak a litániák:

(PAP): Uram, a templomba való bevonulásodkor

(KAR): Örvendjen Neked a te templomod;

(PAP): Imádásra méltó Ur, *Marduk*, a templomba való bevonulásodkor

(KAR): Örvendjen Neked a te templomod;

(PAP): Erős, nagy Úr, *Enbilulu*, a templomba való bevonulásodkor

(KAR): Örvendjen Neked a te templomod;

(PAP): Nyugodj meg, Uram; nyugodj meg, Uram!

(KAR): Örvendjen Neked a te templomod;

(PAP): Nyugodj meg, Babel Ura!

(KAR): Örvendjen Neked a te templomod stb.

Epika.

Az epikus irodalom termékei époly kevésbé pusztán irodalmi célból készült alkotások, mint a líraiak. Minél inkább tökéletesednek ismereteink, annál világosabbá válik előttünk, hogy úgynevezett époszaink kivétel nél-

kül liturgikus használatra szánt tanköltemények, amelyek az ünnep okát és jelentőségét vannak hivatva megmagyarázni s amelyek elrecitálása vagy eléneklése az ünnepi szertartás egyik elengedhetetlen részét alkotta. Így ma már kétségtelen, hogy a kezdőszavairól *Enuma elis* («Amikor fönn») néven ismert hét táblára terjedő Világteremtési éposz (I, 51. skk.) a bábéli újévi szertartások alkalmával, az ünnepség negyedik napján előadott liturgikus ének. Tárgya tulajdonképpen nem a világ teremtése, hanem az istenek harca, célja pedig megmutatni, mi módon került Babel helyi istene, *Marduk*, az istenek élére s ezzel igazolni Babel hegemoniáját. Különböző korból, különböző változatban fennmaradt szövegtörvényeink bizonyossága szerint az effajta theomachiák, amelyek a jó principium győzelmét ünneplik a rossz fölött, kedvelt témái voltak az epikának. Kivétel nélkül kultuszhasználatra készülvén, csak a kaotikus hatalmat képviselő *Tiámat* és *Apszú* játszanak benne állandó szerepet, míg a másik fél, amely felettük győzelmet arat, aszerint változik, hogy mely isten ünnepi szertartásai számára készültek. A *Mardukot* ünneplő változatról még az is megállapítható, hogy eredetileg *Enlil*t dicsőítette s átdolgozói alig fáradtak vele többet, mint hogy *Enlil* neve helyébe *Mardukét* írták s az éposz végén *Enlil*t, akinek neve előzően egyáltalán nem szerepel, formálisan lemondadják *Marduk* javára az uralomról.

Az éposz elbeszélő módjának a szemléltetésére szolgáljon a *Marduk—Tiámat* harc leírása:

Mikor *Tiámat* ezt hallotta,
Magán kívül lett s elvesztette lelkingugalmát.
Tiámat felordított dühöngve, üvöltve

És egész a talpáig ide-odaremegtek a lábszárai.
 Ráolvasást mormolt, elmondta a formulát
 S a harc istenei «megkérdezték» maguk is fegyvereiket.
 Egymás ellen indulva *Tiámat* s az istenek bölcse

Marduk,

Felvonultak a harcra, szembeálltak az ütközetre.
 Szétterjesztvén az *Ur* (*Marduk*) hálóját, körülfogta őt,
 A maga mögött álló «Orkán»-t előre vonta
 S mikor *Tiámat* kitátotta száját amennyire csak tudta¹
 Az orkánt beléeresztette, hogy be ne csukhassa.
 Amint a mérges szelek megtöltötték hasát,
 Megbénulván a szíve, tátva maradt a szája.
 Eldobta a dárdáját, felszakította a hasát,
 Átvágta a belsejét s keresztűlszúrta a szívét.
 A holttestét ledobta és reáállott.

A reánk maradt egyéb szövegek — illetve szöveg-töredékek — közül istenharcot tárgyal a «tengertől teremtett» *Labbu*-ról szóló, akinek «vére három évig, három hónapig, egy napig s... kettős óráig folyt», amikor valamelyik isten legyőzte őt s rokontárgyú az istenné lett *Lugalbandá*-nak (II, 21.) *Zúval* vívott harcát éneklő költemény is (I, 58.).

A theomachiák mellett kedvelt témája a babiloni epikának az alvilágra szállás. Ezek legszebbje, az *Istár* kalandját tárgyaló, több változatban is fennmaradt — természetesen töredékesen. A legrégebb ismert, sumér nyelvű változat a Kr. e. 3. évezredből származik, épebb állapotban vannak az *Assúr-bán-apli* (668—626) könyvtárából s az Assúrból napvilágra került változatok. Tárgya alapján ítélve az *Istár* alvilágra szállása (I, 55)

¹ Más variáns szerint: «hogyan elnyelje őt».

valószínűen a *Tammuz*-kultusz szertartásai során került felmondásra. A dramatikus előadásmód, amelyben a leíró részek a minimumra vannak szorítva, a sok párbeszéd s az egyes cselekvések indítóokainak nememléltése arra engednek következtetni, hogy a darabot valószínűen a szó szoros értelmében véve eljátszották. A kis «misztériumdrama» bevezető elbeszélő sorai egyébként az ékiratos irodalom gyöngyei közé tartoznak:

«*Kur-nu-gé-a*,¹ *Ereskigal* birodalma felé
Irányította *Istár Szin* leánya gondolatát.

Szin leánya gondolatát irányította...

A sötétség Háza felé, *Irkalla* lakása felé,

A ház felé, amelyből, aki belép, vissza nem tér,
Az út felé, amelynek odaútja vissza nem fordul,

A ház felé, amelyben a belépők nélkülözik a fényt,
Ahol föld a táplálékuk és sár az ételük,

Ahol nem látják a fényt s a sötétségben ülnek,

Ahol madarakként tollruhába öltözöttek,

Ahol az ajtón és a záron por ül...

Ugyanebbe a témakörbe tartozika *Nérgal* és *Ereshigal* esetét tárgyaló költemény (II, 21.), mely elmondja, miként lett *Nérgal* az alvilág királyává.

Problémája és — sajnos töredékesen fennmaradt — befejezése alapján következtetve ugyancsak valamely szertartásnak alkotórésze volt a legnagyobb ékiratos költemény, a tizenkét — egyenként kb. 400soros — táblára terjedő *Gilgames* — eposz (I, 58. sk.); bár ezidő szerint még nem is sejtjük, hogy mely misztériumkultuszban játszott szerepet. Különböző kor-

¹ «A visszatérés nélküli Ország.»

ból származó s különböző redakciókhoz tartozó sumér és akkad — sőt hatti és hurri fordításban előkerült — töredékeink azonban azt bizonyítják, hogy az Eufrát mentén afféle nemzeti éposz számba ment s az évszázadok során nőtt meg olyan terjedelművé, mint az *Assúr-bán-apli* (668—626) könyvtárából előkerült legépebb változata. Bár az éposz cselekménye a feldolgozásban is mindig felismerhetően halad a végső kifejlés felé, ez egyetlen változat is elég volna annak a megállapítására, hogy számos epizód idők folyamán került az époszba.

Az éposz leggyakrabban megvitatott része a XI. táblán levő vízözönepizód, amelyben *Úm-napisti* a vízözön lefolyását beszéli el késői leszármazottjának.

(Hat napig dühöngvén a vihar, a hetediken:)

Megnyugodott a tenger s megcsöndesedvén a gonosz
szél, a vízözön elült.

Mikor kinéztem az idő után, (láttam, hogy) elült
a zaj

S minden teremtmény agyaggá változott

És mint a tető elsimult az ár.

Kinyitván az ablakot, fény esett az arcomra

S leborulva ültem és sírtam,

Arcomon folytak a könnyeim.

Körülnéztem az égtájak irányában a tenger szélei felé

S tizenkét (kettősórányira) egy sziget emelkedett ki.

A *Niçir* hegyen megállapodott a hajó,

A *Niçir* hegye felfogván a hajót nem engedte
ingadozni.

(Hat napig vár most *Úm-napisti*, majd:)

Amikor eljött a hetedik nap,

Kieresztvén egy galambot, elbocsátottam.
A galamb elrepült, de visszatért;
Mivel nem volt, hol megálljon, visszafordult.
Kieresztvén egy fecskét, elbocsátottam.
A fecske elrepült, de visszatért;
Mivel nem volt, hol megálljon, visszafordult.
Kieresztvén egy hollót elbocsátottam.
A holló is elrepült s látván a víz apadtát
Zabált... és károgott s nem fordult vissza.
Erre kibocsátottam mindent a négy szél irányában s
áldozatot mutattam be stb.

Ugyanezt a problémát, hogy t. i. hogyan játssza el az ember a majdnem elért örökkévalóságot, tárgyalja *Adapa* története (I, 53 sk.). Abból a körülményből következtetve, hogy *Adapa* — *Enki* tanácsára — *Tammúzt* és *Gis-zidát* kéri szószólókul *Anu* előtt, úgy látszik, hogy a történet a *Tammúz*-kultuszban került előadásra.

Egyelőre nem tudjuk megállapítani, mily vallásos célra készült *Etana*-legenda (I, 57), amelynek alaphangja ugyancsak pesszimisztikus, de amelynek a hiányzó befejezése valószínűen kedvező kimenetelű volt.

Egy sajátságos irodalmi műfaj, az apokalipszisz-irodalom termékének látszik az *Irra*-éposz. Az istenek végzése szerint a világ városai elpusztítására vannak szánva, csak Babel nyer kegyelmet. *Irra*, *Anu* szolgája, az istenek határozatának végrehajtása közben annyira belejön hét démoni segítőjével a pusztításba, hogy Babelt sem kíméli, sőt a pusztítás átszap a környező természetre: a hegyek lelapulnak s a ciprusfák a tűzistennek esnek áldozataivá. Végül az istenek közbelépésére *Irra* lecsillapodik s Babel megújul. Alig lehet kétséges, hogy a

világvég-apokalipszist Babel magasztalására az *Enuma Elis*hez hasonlóan a bábéli újévi ünnepek alkalmával adták elő.

Közmondások.

Az ókori Kelet a klasszikus ókor tanúsága szerint a találós kérdések hazája s az ószövegségi Szentírásban is fennmaradt az emléke annak, mennyire kedvelték a könnyű szellemi játékot (Bírák 14, 12. skk.). Épen ezért feltűnő, hogy az ékiratos irodalomban ez ideig semmi biztos adatunk nincs a találós kérdések divatban léteire. Mindössze két olyan mondásunk van, amelyet talán ilyen értelemben magyarázhatnánk. Az egyik: «Akinek sem királya, sem királynője, ki annak a gazdája?» a másik: «Mi lesz terhes fogamzás nélkül s mi lesz kövér évés nélkül?»

Miután azonban mindkettő olyan szöveggyűjteményekben fordul elő, amelyek közmondásokat tartalmaznak, valószínű, hogy ez a kettő is költői kérdés formájába öltöztetett közmondás.

A közmondások a kezdetleges társadalom élet-tapasztalatainak és erkölcsi felfogásának költői formában való megrögzítései s a fennmaradt terjedelmes gyűjtemények alapján ítélve nagy keresletnek kellett, hogy örvendjenek az Eufrát mellékén. Mint a néplélek tükrei számunkra is rendkívül értékesek; sajnos azonban, hogy megértésük nem minden esetben sikerül, mert nem ismerjük eléggé a környezetet, amelyben keletkeztek. Érdekes, hogy csak sumér nyelvű közmondásgyűjteményt nem ismerünk, a két nyelvűekben pedig a sumér szöveg gyakran azt a benyomást kelti, mintha az akkadnak iskolás fordítása lenne.

Néhány általánosabb érdekű mondás:

«Mint a vén kemencét: nehéz megjavítani téged.»

«Mégysz és elveszed ellenséged földjét: jön és elveszi földedet az ellenséged.»

«A király ajándéka: a főpohárnok jóindulata»,
«A király ajándéka: a kenetmester kegye.»

«A barátság egy napig: a szolgaság örökké tart.»

«A veszekedés a rabszolgák közt, a rágalmazás a *paszu*-papok közt dívik.»

«Az erős ember béréből, a gyöngye gyermekei árából él.»

«Jó dolga van: ruhát vett magára.»

«A közember is főúr az idegen városban.»

«Tavaszi gyümölcs: szomorú gyümölcs.»

Mesék.

A fennmaradt közmondások egyike-másika azt a benyomást kelti, mintha valamely előttünk ismeretlen mese tanulsága lenne. E benyomásunkat igazolja egy érdekes irodalmi találkozás. Az egyik levélben ez az önmagában alig érthető közmondás áll: «A fazekas kutyája a kemencébe jutván megugatta a fazekast». A mondat magyarázatát az *Achiqar*-regényben találjuk meg, ahol a következők olvashatók: «Olyan voltál velem szemben, fiam, mint a kutya, amely a fazekasok kemencéjébe bujt be melegedni s felmelegedvén rájuk támadt és megugatta őket».¹

A görög meseköltőnek, Babirosnak, alighanem igaza van, mikor az asszírokat nevezi a mese feltalálóinak, mert fennmaradt emlékeink tanúsága szerint ez az iro-

¹ *Achiqar* 17. hasonlata. Az *Achiqar*-regény, amelynek több — arab, arámi, szír stb. — változatát ismerjük, a szereplők asszír neveinek tanúsága szerint valószínűen maga is asszír eredetű.

dalmi műfaj a legrégebb időktől fogva otthon volt Mezopotámiában. Meglétéről tanuskodnak a 4. és 3. évezred fordulójáról való pecsétlöhengerek jelenetei, amelyeket sokszor alig foghatunk fel másként, mint meseillusztrációknak. Meseelemeket találunk beolvasztva a nagyobb epikus elbeszélésekbe, sőt nem egy ráolvasásunk őrzött meg számunkra régi meséket, amelyeket tanulságuk miatt alkalmasnak vélt a felhasználásra.

Egy fogfájás elleni ráolvasásból találjuk a következőket:

«Mikor *Anu* az eget teremtette, az ég a földet teremtette, a föld a folyamokat teremtette, a folyamok a medreket teremtették, a medrek az iszapot teremtették s az iszap a szűt teremtette, akkor a szű odament *Samas* színe elé, odament *Ea* színe elé és folytak a könnyei «Mit adsz nekem táplálékomul, mit adsz nekem italomul?» — 'Érett füget, szagos almát adok neked.' — «Mit csináljak az érett fügével és szagos almával? Tégy engem oda, hadd lakjam a fogak és az állkapocs között! A fogak vérét szeretném szívni s az állkapocs foggyökereit enni!» — Szorítsd bele a tűt (t. i. a fogüregbe — szól az utasítás a ráolvasóhoz) fogd meg a lábát.¹ — «Mert ezt mondtad (— így a ráolvasó, miközben kiemeli a pulpát —), ó szű, verjen meg *Ea* keze erejével.»

Azonban nemcsak egyéb irodalmi alkotásokba beolvasztva, önálló formában is maradt reánk néhány növény- és állatmese. Sajnos, ezek oly állapotban vannak, hogy épen a tanulságuk hiányzik, amelynek illusztrálására készültek. Tartalmuk rendszerint vetélkedés külön-

¹ Valószínűen a pulpa (népiesen az ideg) eltávolításáról van szó, amelyet a fájdalom okozó kukacnak véltek.

böző növények és állatok között; szereplőik a ciprus, a pálma, a tamariszkus, a sas, a kígyó, az oroszlán és a ravasz róka, aki ügyeskedő képmutatásával minden hírnárból kikászálódik. A vitába — valószínűen döntőbírákként — beleavatkoznak az emberek és istenek is.

Dráma.

Olyan irodalmi alkotás, amelyet kétségtelenül drámának minősíthetnénk, a sumér-akkad kultúrkörből nem maradt reánk. Ennek dacára egészen bizonyos, hogy a dramatikus előadás — legalább csirájában — az ókori Mezopotámiában nem volt teljesen ismeretlen. A templomi szertartás, — bizonyos értelemben maga is dráma — meg kellett, hogy indítsa azt a fejlődési folyamatot, amelynek végén a szó szoros értelmében vett dráma áll.

A dráma irányába való fejlődés egyformán indul ki a szertartásoknál alkalmazott epikus és lírikus alkotásokból. A *Tammúz*-kultuszban szereplő «*Istar* alvilágra szállása» (I, 55; II, 226.) önkényt kínálkozik arra, hogy a beszélgetéseket különböző személyek mondják el s a liturgikus imák nagyrésznél magából a szövegből valószínű — a litániáknál egészen bizonyos — hogy a különböző papok, vagy pap és hívők váltakozva mondták el.

Arra is van adatunk, hogy bizonyos ünnepek alkalmával az ünnep jelentőségét az egyházi szertartásokhoz hasonló világi, vagy legalább is világiasabb ünnepi játékokkal érzékeltették, amelyeknél a szereplők szerepüknek megfelelően öltözve mondták el mondókaikat.

Egyik krónikánk szerint *Enlil-báni* ilyen «pünkösdi» királyból lesz az izini birodalom uralkodójává (I, 74. II, 57).

Valószínűen ilyenfajta előadás céljára készült az az

assúri ásatásokból napvilágra került, cinikus alaphangja miatt bizonyára az új-asszír időkből keltezendő hosszú groteszk párbeszéd, amely úr és szolga közt folyik.

Egy-két jellegzetes rész:

(ÚR): Szolga, engedelmeskedj nekem!

(SZOLGA): Igen, Uram, igen!

(ÚR): Egy nőt akarok szeretni!

(SZOLGA): Szeress, Uram, szeress! A férfi, aki nőt szeret, elfeledi bűját-baját.

(ÚR): Szolgám! Inkább nem akarok nőt szeretni!

(SZOLGA): Ne szeress, Uram, ne szeress! A nő verem, a nő éles vastör, amely a férfi torkát átvágja.

(ÚR): Szolga, engedelmeskedj nekem!

(SZOLGA): Igen, Uram, igen!

(ÚR): Hozz gyorsan vizet a kezeim számára; áldozni akarok istenemnek!

(SZOLGA): Áldozz, Uram, áldozz! Az embernek, aki istenének áldozik, a szíve vidám; kölcsönt kölcsönre halmoz.

(ÚR): Nem, szolga, mégsem akarok áldozni istenemnek!

(SZOLGA): Ne tedd, Uram, ne tedd! Majd megtanítod az istent, hogy kutyaként fusson utánad, ha... bármit... kér tőled.

(ÚR): Szolga, engedelmeskedj nekem!

(SZOLGA): Igen, Uram, igen!

(ÚR): Jót akarok tenni országommal.

(SZOLGA): Tégy, Uram, tégy. Az embernek, aki országával jót tesz, jótette *Marduk* urnájába kerül.

(ÚR): Nem, szolga, nem teszek jót országommal.

(SZOLGA): Ne tégy, Uram, ne tégy! A romhalmokra szállva s a temetőben járva nézd meg az újabb és régibb koponyákat. Melyik a gonoszé s melyik az igazé?

(ÚR): Szolga, engedelmeskedj nekem!

(SZOLGA): Igen, Uram, igen!

(ÚR): Mi lenne most jó? Az én nyakamat s a te nyakadat kitörni és a folyóba vetni, az lesz a jó.

(SZOLGA): Kicsoda elég hosszú, hogy az évig érjen s kicsoda elég széles, hogy betöltse a földet?

(ÚR): Nemi, szolga! Hanem megölvén tégedet előttem küldelek.

(SZOLGA): Ekkor azonban, Uram, csak három nappal éljen túl engemet!

4. Művészet.

Építész.

Miután Délmezopotámiában a kőanyag úgyszólván teljesen hiányzik, a sumér őslakosságnak egyéb építőanyag után kellett néznie, ha nádból-kákából összeeszkábált kunyhóit maradandóbb lakással akarta felcserélni. Ezirányban maga a természet szolgált számára irányítással, mikor megmutatta neki, hogy az agyagos iszap, amellyel nádkunyhóját az időjárás elleni hathatósabb védelem céljából betapasztotta, a napon kökeménységűre szárad. Ez útmutatást követve a sumér feltalálta a téglát, amelyet vagy a napon szárított vályog alakjában, vagy kiégetve használt fel az építés céljaira.

A téglának az alakja és nagysága különböző időkben módosulásokon ment keresztül, de ezek a módosulások természetesen nem lehettek olyan mélyrehatók,

hogy az építészetben az évezredek folyamán lényegbe-vágó változásokat idéztek volna elő.

Az építészeti technika másik meghatározója a szilárd épületfa hiánya. Erős szálfák hiányában a tetőzet kiképzése súlyos problémája maradt Mezopotámia lakosságának egészen addig az ideig, amikor a gazdasági élet fejlődése lehetővé tette, hogy a szükséges faanyag messze vidékekről — a Földközi-tengermenti s kis-ázsiai hegyekből — szállíttassék a helyszínére. Erre az időre azonban már annyira kialakult az építés technikája, hogy a fa könnyebb megszerezhetősége — legalább Délmezopotámiában — már nem járt feltűnő módosulással.

A sumér, a babiloni és asszír ház tervrajzában s vázában nagyjából ugyanaz maradt az évezredekken keresztül. Jellemzősége az általában középhelyet elfoglaló négyszögletes udvar, amelyet az utcától egy előtér választ el s amelynek három másik oldalán a lakásrészek fekszenek. A szükségszerűen vastag vályogfalak — amelyeket a palotáknál és templomoknál még égetett téglával is szoktak burkolni — nem a földbe ásott alapfalra, hanem egy lapos töltésre nehezedtek.

A téglatörmelékekből s földből felhányt töltés (*temen : temennu*), amelyet vályoggal, téglával vagy — Asszíriában — mészkőkövekkel raktak körül, arra szolgált, hogy az esőzések és áradások alkalmával a víz ne érje a falak lábát. E töltések nagysága és kivitele természetesen a rajta épült ház nagyságához igazodott. II. Sarrukén (721–705) korszabadi *Dúr-Sarrukén* («Sarrukén-vár») nevű palotájának terrasza pl. körülbelül 10 hektárnyi területet foglal el s 14 méter magas, vagyis olyan magas, mint egy mai kétemeletes ház.

A terraszt körülvevő külső mészkőburkolat vastagsága 24 méter s a töltés belseje vályogtéglából áll.

A vályogfalnál külön kötőanyagra nem volt szükség. Elég volt az egyes vályogtéglákat kissé megnedvesíteni, mielőtt egymásra rakták volna őket, az égetett téglánál pedig szurok és aszfalt szolgált kötőanyagul. Hogy az esővíz veszélyességét csökkentsék, a falakban függőleges levezető üregeket hagytak, amelyek alul kivezetett csatornába torkoltak. Ugyancsak a falba épített csatornarendszer gondoskodott a nagyobb épületkomplexumok vízellátásáról.

A faanyaghiány okozta nehézséget oly módon oldották meg, hogy kiadós mértékben alkalmazták a valódi vagy álboltozatot, amely emlékeink tanúsága szerint Mezopotámiából származott el nyugatra. Ily boltozatmaradványok a háború utáni ásatások során az elérhető legrégibb rétegekből is kerültek a napvilágra. Akár boltívvvel fedték az épületet, akár a gyönge, rostos pálmafát használták tetőgerendának, a befödött helyiségeket keskenyre és hosszúra kellett építeniök, úgy hogy az egyes szobák reánk inkább a folyosó hatását teszik.

Nagyrészt e befödési módok következménye a falak aránytalan vastagsága is, amely gyakran az 5 métert is eléri.

Az egyes helyiségek a világítást részben az udvarra nyíló ajtókon s a tetőgerendák közein, részben — a későbbi időkben — a Szíriából vagy Kisázsziából átvett (?) ablakokon át kapták.

A fából készült ajtók az ajtónyílás alján, a küszöb két oldalán beépített, kőből vagy égetett téglából készített ajtósarkakon fordulnak.

Az épületmaradványok tanúsága szerint a legrégibb időkben sem volt ritka az emeletes — olykor kétemeletes — ház. Az emelet a földszintről kő-, vagy falépcsők segítségével volt megközelíthető, a felső helyiségek közt pedig az udvaron emeletmagasságban körbefutó folyosó szolgálta az összeköttetést.

A mezopotámiai lakóház külső megjelenésében épen nem mondható esztétikusnak: igénytelen, esetlen, szögletes alkotmány, amely inkább háló-, mint tartózkodási helyül szolgált s amely lakói szépérzékének nem igen nyújtott tág teret az érvényesülésre. (II, 156.)

Az előkelők és uralkodók palotái, valamint a templomok (II, 50.) a közönséges lakóházakat — legalább Babilóniában — inkább terjedelemben, s maradándóságban múlják felül, mint az építészeti alapelvekben. Az egyes paloták tulajdonképpen épületkomplexumok, amelyekben az udvarok száma is növekszik a palota nagyságával. A szippari *Samas*-templom pl. egy egész udvarrendszer köré épült körülbelül 300 tereméből és szobából állt.

A ház szilárdságát szolgálta s külső megjelenését tette esztétikusabbá a színezett vagy mázazott téglaburkolat. Belül a szobák falát s a padlót ugyancsak zománcozott téglalapok díszítették.

A babiloni építészet legszebb emléke a *II. Nabukudurri-ucurtól* (604—562) újjáépített bábeli *Istár*-kapu. A kizárólagosan alkalmazott égetett téгла lehetővé tette, hogy a két toronyszerű építmény babiloni fogalmak szerint szokatlanul karcsúra sikerüljön s a pompásan színezett zománcozott téglareliefek, amelyek kívülről díszítik, lenyűgöző hatást kellett hogy tegyenek a babiloniak és idegenek esztetikai érzékére egyaránt.

A Babilóniában megfordult idegenek érdeklődését azonban minden más építménynél jobban lekötötték a templomok mellé épült kolosszális lépcsőzetes tornyok (*ziqquratu*). Ezek közül valószínűen a legnagyobbak közé tartozott a bábeli *Marduk*-templom mellett levő, amely 90×90 méteres alapon 90 méter magasra épült.

A geográfiai elhelyeződés következtében az épületanyag tekintetében Babilóniánál jóval kedvezőbb helyzetben volt Asszíria. A jobban rendelkezésre álló faanyag, főként azonban a kő korlátlan felhasználhatósága itt olyan lehetőségeket nyitott, amelyek nem maradhattak befolyás nélkül az építészet kifejlődésére.

Ez előnyös helyzet következményeit főként a paloták és templomokon észlelhetjük. Bár az eredeti téglatechnika hatásai ezeken is meglátszanak, az Asszíriában felásott kőépítmények még romjaikban is tiszteletet váltanak ki bennünk az asszír építészek tudásával és szépérzékével szemben.

Sarrukén említett palotája (II, 235.) három épületcsoportban több mint kétszáz teremből és szobából állott. A főkapuhoz, amelyet két oldalról két négyszögletes torony véd s amelyhez jobbról és balról egy-egy mellékapu csatlakozik, kettős nyílt kőlépcső vezetett. Az emberfejű szárnyas állatokkal díszített kapun át az út a hatalmas gazdasági udvarba nyílt.

A belsővel szemben emelkedő magas falat a fogadótermekbe nyíló egyetlen kapu töri meg, jobb- és baloldalt pedig több kisebb udvar körül számos apróbb helyiség csoportosul, amelyekben a konyha, pékség, lóistálló, élelmiszer- és anyagraktárak nyertek elhelyezést.

A fogadóterem tömbjében, amelyhez egy másik — téglalap alakú — nagy udvar tartozik, mintegy hat-

van terem van, részben hatalmas — 32×8 m-es — dísztermek, amelyek falait domborművű képek ékítik, részben pedig a hivatalok és irodák szobái.

A harmadik tömb a templomot foglalta magában a hozzátartozó lépcsőzetes toronnyal s egyéb helyiségekkel együtt. A romok közt fennmaradt fekete bazaltlépcsők és falburkolatok arra vallanak, hogy a templomnegyed a palota egyéb részeinek sokszínű ragyogásával szemben komor pompájával hatott.

Bármily tisztelettel adózzunk is a mezopotámiai építészek technikai tudásának s korukban mindenesetre megcsodált esztétikai érzékének, kolosszális építményeik nem elégitik ki teljesen a modern ember ízlését. A részletek kivitelében észlelhető tökéletes pontosság és sokszor utólérhetetlen finomság dacára az egész mégis az esetlenség és nagyfokú nehézkesség érzését váltja ki bennünk.

Összevetve ez építményeket pl. az ókori Egyiptom építészeti emlékeivel, e kedvezőtlen benyomás okát a nem egészen arányos tagozódásban s az oszlopnak, mint az építészet szerves alkotórészének teljes hiányában kell keresnünk. Amazon nem tudott segíteni a síkfelületek bármily ékes díszítése sem s emezt nem pótolhatták a — mindenesetre idegen befolyás alatt? — ugyancsak pusztá díszként alkalmazott, részben téglából épített oszlopok és féloszlopok, amelyek, bár nyomaik a legrégebb időkben is kimutathatók, sohasem váltak magába a szerkezetbe vágó építészeti elemekké.

Szobrászat.

Bár a szobrászati anyag sumérföld talajából — a mintázásra csábító agyag kivételével — teljesen hiányzik, a mezopotámiai kultúrát visszafelé nyomozó utun-

kat úgyszólván a kezdet kezdetéig végigkísérik a plasztika alkotásai.

Az anyag, amelyen az Eufrát-menti ember képzőművészeti ösztönét kielégítette: a diorit, a bazalt, a mészkő, az alabastrom, a jaspis, a lapis-lazuli, a különböző féldrágakövek, valamint a fémek, mind- mind messze vidékekről kerültek az alluviális síkságra. Ennek dacára — vagy talán éppen ezért — a legrégebb időkből jóval több ilyen kemény anyagból készült művészi alkotás került a birtokunkba, mint terrakotta-szobor, amelynek anyaga pedig inkább kézügybe esett. Lehet azonban, hogy ez a körülmény csak a véletlen játéka, hiszen minden korból maradtak reánk különböző, kövekbe vésett negatívok, amelyek valószínűen agyagdomborművek készítésére szolgáltak. Ugyancsak régi időkre megy vissza a pecsétlőhengerek használata is, amelyeknek képeit szintén agyaglapra nyomták le. A plasztikai művek két nagy kategóriába oszthatók: szobrokra és a karcolt rajzból a térbeli kiterjedés érzékeltetésével kifejlődött reliefekre.

Hogy e két kategóriának a fejlődése nem egészen egyöntetű, az a különböző kifejezésmód alapján minden további nélkül világos. Sajnos azonban Mezopotámia történetének nem minden szakából maradtak reánk egyforma mennyiségben szobrok és reliefek s ezért a fejlődés menetének a vázolásában még mindig csak a nagy körvonalakra szorítkozhatunk s gyakran vagyunk arra kényszerítve, hogy a szobrokról vont következtetéseinket minden további nélkül érvényeseknek tartsuk a reliefekre és megfordítva.

Egyike legrégebb reliefjeinknek a lagasi *Ur-nina* (kb. 3000 Kr. e.) családi arcképe, amely az uralkodót

gyermekai körében ábrázolja kétszer is: fenn, amint egy templom alapkövetételéhez az épület anyagot viszi a fején kosárban, lenn pedig trónusán ülve.

E képen a rajzbeli ábrázolásnak mindaz a sajátossága felismerhető már, amely csaknem az egész mezopotámiai művészen végigvonul, azzal a különbséggel, hogy idők folyamán a részletek kidolgozása egyre finomabbá válik. Ez ábrázolásmód legjellemzőbb tulajdonsága, hogy az egyes tárgyakat nem abban a helyzetben rajzolja le, amit azok a térben, a szemhez való viszonyukban elfoglalnak, hanem úgy, amint a rajzoló emlékképei közt élnek, vagyis leginkább karakterisztikus állásukban. E felfogás szerint tehát az ember feje oldalnézetben, szeme elülről, válla és dereka elülről, alsó teste és lábai megint oldalnézetben, a kezek pedig oly módon vannak ábrázolva, hogy mind az öt ujj látható legyen.

E primitív művészet számára — mint az természetesen következik — hiányzik a mi értelmünkben vett csoportkép is: a csoportok egyedekre esnek szét s az összes ábrázolt tárgyak egymáshoz és a szemlélőhöz való viszonyuk felbomlásával egy síkba, egymás mellé kerülnek.

Az archaikus benyomást keltő szobrok, amelyek az alakok ruházata miatt valószínűen e reliefek kortársainak tekintendők — leszámítva a három kiterjedésben való ábrázolásból folyó természetes különbségeket — ugyane művészi felfogásról s a technikának ugyanilyen fejlettségéről tanuskodnak. Kétségtelenül nem a természet lehetőleg pontos másolásai, hanem az ember emlékképeinek az utánzatai, amelyek csak a legjellegzetesebb sajátságokat érzékeltetik s az anyaggal való

küzdelemben még az anyag erősebb voltáról tanuskodnak. Mindezek mellett és felett érezhető rajtuk ugyanaz a stilizálási és uniformizálási hajlandóság, mely az írássá vált képjelek további fejlődésére olyan nagy hatással volt s amelyet — úgy látszik — a sumér lélek egyik alkotóelemének kell tekintenünk.

A kőanyag mellett már a legrégebb időkben is felhasználták plasztikai alkotásokra az ércet: elsősorban a rezet és bronzot, de a feliratok szerint az aranyat és az ezüstöt is. *Ur-Nina* dinasztiájának idejéből több ilyen apró ércszobrocska jutott a birtokunkba; mindannyi az épületek alapjába beépítve, mint házvédő fogadalmi ajándék. Ugyancsak *Lagas* romjaiból került elő egy természetes nagyságú bikaszarv, amelynél vékony rézburok volt apró szögekkel a famintára rászögezve, élénk bizonyosságként annak, hogy a kevésbbé nemes anyagból készült szobrot már e korai időkben is fémburkolattal szokták bevonni.

Ez a szokás épügy megmaradt az egész történelem folyamán, mint az apróbb-nagyobb áldozati tárgyaknak fémből, gyakran ötvözetből való öntése.

A kezdetleges sumér művészet eddig legtökéletesebb alkotása a lagasi *Eannadu* (a Kr. e. 3. évezred első harmada táján) híres keselyű-sztéléje. A sztélé *Lagas* és *Umma* harcainak a megörökítésére készült s az *Eannadutól* vezetett lagasi phalanx felvonulását és a harc jeleineteit ábrázolja. Nevét pedig azért kapta, mert egyik jelenetében keselyűk lakmároznak az elesettek holtestein. Az emlékmű reliefsképei egyformán tanuskodnak a művésznek a vésőkezelésben való nagy biztonságáról és művészi felfogásának a stilizáltságban való megmerevedéséről.

E halott művészetet az előzményekből teljesen megmagyarázhatatlan fellendülés váltja fel az agadéi dinasztia (2637—2457) idején.

Narám-Szinnek (2557—2520) az északkeleti hegyekben vívott győzelem emlékére készült diadalstéléje oly magas fokát jelenti a művészi alkotó készségnek, amintőre a korábbi időkben nem akadhat példa.

A részletek kidolgozásában még ugyanaz a hagyományos látás és ugyanaz a technika nyilvánul meg, mint azelőtt — bizonyosságul annak, hogy készítője a sumér iskolában nevelődött — ám az alkotásba bevonult a szabadabb, a merev hagyományokat félredobó kompozíció, amelynek hűsége és elevenisége megérdemli minden csodálatunkat. Aligha tévedünk, ha e fellendülést összeköttetésbe hozzuk az első nagyszabású sémi birodalom megalakulását kísérő vérkeveredéssel. A kultúrájában megmerevedett sumér paraszt s a műveletlen sémi nomád ivadéka szélesebb látókörű, mozgékonyabb és ügyesebb, mint szülőinek bármelyike. E nagyobbstíluság jut kifejezésre a relief karcsú alakjainak eleveniségében, a rendelkezésre álló sík esztetikusabb kitöltésében s az egész kép frissességében.

Sajnos azonban, e művészi megújulás folytatás nélkül maradt. A sumér kultúra *Gudea* alatti (a 3. évezred második felében) utóvirágzása művészi szempontból is a régi sumér hagyományokhoz való visszatérést jelentette. A korabeli szobrok részleteikben rendkívül finoman és tisztán kidolgozottak, a fej, az arc, az ajkak, az izmok, a ruházat redőzése kitűnően mintázott; az egész alkotás mégis bizonyos archaikus nehézkességet és merevséget lehel, amely sehogy sincs összhangban a bármely modern szobrásznak becsületére válótechnikai

tökéletességgel. E nehézkesség részben a testarányok elhanyagolásával függ össze, részben pedig a konvencionális ábrázolásmóddal, amely elvesztette a természettel való kapcsolatát. A kőszobroknál durvább kivitelűeknek látszanak a fémöntvények; talán csak azért, mert ezekről a rozsdá ette le a finomabb vonásokat az évezredek során.

A *Hammurápi*-kor (a 2. évezred elején) művészete, amelynek legjelentékenyebb emléke a híres törvényoszlop relíeffje, nem az ugyancsak sémi agadéi birodalom szabadabb felfogásának, hanem a megmerevedett sumér hagyományoknak a folytatója.

A kassú uralom — nűnt a mezopotámiai kultúra egész vonalán — legalább kezdetben művészi tekintetben is a hanyatlás kora. Az arányok még jobban elhanyagolódnak, a vonások elnagyoltabbak lesznek s az egész alkotás kezdetlegesebb benyomást kelt, mint az évszázadokkal korábbiak.

A relíeffekkel ékített határkövek divatja azonban újból alkalmat ad a fejlődésre. E fejlődés során eltűnik a vállak groteszk ábrázolása, de egyúttal eltűnik a ruhák redőzetének s az alattuk levő lábszárak izmainak az érzéktetése is, úgy hogy az egész alsó test hengeressé válik. Valószínű, hogy ez utóbbi körülmény szorosan összefügg a divat megváltozásával: a kassú korban használt mintákkal átszőtt szövetanyag jóval merevebb volt, mint a korábbi időké s ennek következtében nem simult annyira a test körvonalaihoz. Nagyon mérsékelt művészi kárpótlást nyújt e hiányért az az egyre jobban elhatalmasodó szokás, hogy a művész aprólékos gonddal másolja a kassú ízlésnek megfelelő, barbár pompájú ruhák mintázatát. A dinasztia uralmának végső éveiben

az ez irányú fejlődés is körülbelül elérte tetőpontját: *Marduk-apal-iddin* (1187—1175) határkövének dom-borműve mindenestre nemcsak a kassú művészet leg-fejlettebb alkotása, hanem igen előkelő helyet foglal el az egész mezopotámiai művészettörténetben is.

A következő időkben a művészet terén is Asszír-ia veszi át a vezető szerepet. Ami kevés emlékün-
k az új-babiloni dinasztia (625—538) korából fennmaradt, az ép úgy tanuskodik fejlett ábrázoló készségről és ízlésről, mint az asszír befolyásról.

Az asszír művészet a kezdet kezdetén nem egyéb, mint a babiloni fejlődését kissé nehezen követő másolás. A Kr. e. 12. századból származó emlékeink, bár a kassú művészet kétségtelen hatása alatt állnak — nevezetesen a ruhaornamentika gondos másolásában — technikai tudás szempontjából alig érik el az agadéi dinasztia-t megelőző sumér idők termékeit. Innen kezdve azonban a babiloni mellett érvényesülő keleti, valamint nyugati sémi és — talán csak közvetve — egyiptomi forrásból is táplálkozván, az asszír művészet lassan-lassan önállósul. Az alkotások művészi értéke még évszázadokig messze alatta marad az egykorú babiloniaknak, de a különbség a két szobrászat művészi felfogása között egyre jobban nyilvánvalóvá válik. A harcias, erős és luxuskedvelő asszírt hajlama a világiasabb, monumentálisabb alkotá-sokra ösztönzi. Főtémái a csatakép, vadászat; alakjai valósággal izommonstrumok és uralkodói az emberie-sebb érzések számára hozzáférhetetlen erőszakos kényu-
urak.

Körülbelül a 9. századtól fogva, miután az állandó külső hadjáratok egyre több és több kincset árasztanak az országba, megindul a leglázasabb művészi élet.

Az egymás után emelkedő hatalmas méretű paloták falai díszítésre vágnak, az uralkodók hatalmukhoz méltó pompát szeretnének látni maguk körül. Ez udvari művészet uralkodó csillaga a lapos relief, amely a falak borítására szánt, könnyen megmunkálható alabástromlapok tömegeit tölti meg véres csaták, várostromok, hódoló jelenetek, oroszlán- és vadszamárvadászatok, áldozatbemutatók, lakomák stb. képeivel. E művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos alkotások művészi értéke nagyon különböző, amint azt az iparszerű tömegtermelés mellett alig is várhatjuk másként. A *Sarrukén* korszabadi palotáját díszítő, mintegy 6000 négyzetméternyi területet elfoglaló relieftömeg mindenestre számos munkással dolgozó szobrásznagyvállalkozónak a műhelyéből került ki.

Az iparszerű munka rendkívüli módon kifejlesztette a technikai készséget, a művészi felfogásban és elrendezésben azonban a legjobb képeknél is sok a sablonszerű. Különösen áll ez az emberábrázolásra, amelyhez mindössze két minta áll rendelkezésre: egy rendkívül gondozott szakállal, bajusszal és hajjal bíró és egy csupaszra beretvált, ovális húsos arc, a kisázsiai armenoid fajjal vegyült sémi jellegzetes vonásaival, úgyszólván minden egyéniség nélkül; amaz az uralkodók és főemberek, emez a rabszolgák és heréltek számára. A test mindkét mintánál ugyanaz; egyedül a ruházat és a díszítés változik esetről-esetre. Ugyanily sablon szerint dolgozik a művész, ha nőalakot kell megörökítenie. Az uralkodók és előkelők arcképei gyanánt készített szobrok és reliefek sem teszik az arcképszerűségnek azt a benyomását, mint pl. az egyiptomiak. Az asszír uralkodó és nagyúr büszke dölyfössége, a közönséges halandók számára elérhetetlen

volta jobban tükröződik e képeken, mint a megmintázottnak egyéni vonásai.

Az egyes képeken épen úgy, mint a nagy tömegjeleneteken még egyformán mostoha elbánásban részesül a tájék, amely a mezopotámiai művészetnek talán az agadéi dinasztia korát kivéve eddig sem volt dédelgetett kedvence. A hegy-, fa- és vízmotívum odavetése elég ahhoz, hogy a néző a környező vidék természetével tisztába jöjjön: a tájkép még nem jelentkezik önálló művészi feladatként.

A falképekhez hasonlóan teljesen az építészet szolgálatában állnak az asszír szobrászatnak talán legjellegzetesebb alkotásai, a templomok és paloták bejáratát őrző, nem ritkán öt méter magasságot is elérő állatkolosszusok. Ez emberfejú, bikatestű szárnyas szörnyetegek a falak sarkaiba lévén beépítve, mellrészük szoboryszerűen teljesen kidolgozott s testük is magas reliefként áll ki a falba épített kőlapból.

A rendkívül finoman munkált szoborműveken egy érdekes újítást találunk, mely valószínűen a művészi ábrázolás valósághatását volt hivatva szolgálni. Az állatoknak t. i. öt lábuk van, úgy, hogy elülről nézve álló, oldalról nézve pedig lépő helyzetben levőknek látszanak. A természetellenes újítás azonban nem bírt hosszú élettel s a Szargonidák idején teljesen kiment a divatból.

Ez idők művészetének egyik legérdekesebb emléke azok a kalapácsolással készített bronzbádoggal reliefek, amelyek valaha III. *Sulmán-asaréd* (858–824) *Imgur-Enlil*-ben (ma Balavat) levő palotájának kapuját borították.

Az asszír plasztikai művészetnek a föllendülése betetőződik a Szargonidák uralmának vége felé, főként pedig *Assúr-bán-apli* (668–626) alatt. E pompaszerető,

tudomány- és művészetkedvelő uralkodónak a hadjáratokban szerzett gazdagsága megengedte azt, hogy elődeinél is nagyobb mértékben foglalkoztassa művészeit. A reliefek és szobrok, amelyek kujundzsiki palotájából a British Museumba kerültek, technikai és sokszor művészi szempontból is a legnagyobbyszerű alkotások közé tartoznak. Az alakábrázolás a valóságnak megfelelőbb lesz, a stílus sablonján keresztül érvényesülni kezd az élet az egyes alakokban csak úgy, mint a tömegjelenetekben, amelyekben immár nagyobb szerephez jut a vidék rajza, a tájkép is. A pompás csata- és vadászjelenetek — ha nem szenvednek a maguk idején, úgy látszik, nagyon kedvelt túlsufaltságban — szinte azt a benyomást keltik, hogy a mezopotámiai művészet fejlődése végén, kerülő utakon végre újból rájött azokra az igazságokra, amelyeket *Narám-Szin* sztléléjének alkotója kétezer évvel azelőtt ösztönszerűen megérzett.

Különösen áll ez a pompás állatképekre és állatjelenetekre. A lapockája mögött nyilat kapott, vért-hányó hímoroszlán s a gerincetört, farát elejtő nőstényoroszlán reliefjei mozdulatban s a halálrémületet tükröző arckifejezésben megdöbbenően igazak s talán a legtökéletesebbek mindazok között, amiket az emberi művészet e nemben valaha is létrehozott.

Festészet.

A mezopotámiai festészet szórványos emlékei Babiloniából épűgy, mint Asszíriából, aránylag késői idők-ből maradtak reánk. Kezdeteit minden bizonnyal a falak díszítéseiben kell keresnünk, amelyek a szövésmintára emlékeztető ornamentikájukkal azt látszanak bizonyítani, hogy a drága faliszőnyegek olcsóbb pótlására voltak hivatva.

A színskála, amely a díszítés céljaira rendelkezésre állt, nem mondható túlságosan gazdagnak. Leggyakrabban használták a különböző árnyalatú kéket, amely a vegyi vizsgálatok szerint kevés ólommal kevert rézoxid, vagy porrá tört lapis-lazuli, az ólom-ón-antimon vegyületekből előállított sárgát,¹ az ónoxid adta fehéret s a szurokból vagy koromból készült feketét, ritkábban a vasoxid-vöröset, még ritkábban a zöldet.

Maguk a minták egyes elemeikben Kisázsia látszanak utalni, amiből talán az egész festőművészet eredetére szabad következtetnünk.

Maradandó alkotásokat hozott létre e díszítő-festészet azóta, hogy a 9. század táján a zománctechnikát feltalálták vagy importálták. Ez eljárással a mintát ráégethették magára a téglára s annyira megmenthették a színeket a nedvesség és nap pusztító hatásától, hogy még ma is teljesen friss benyomást keltenek, miután évezredekig pihentek a föld gyomrában.

A szövés minták s geometriai alakú idomok közé — kezdetben erősen stilizálva — hamarosan bevonultak az állat- és növényvilágból vett motívumok, majd rájöttek arra, hogy ily módon a természethű rajzok is színezhetőek s a szó szoros értelmében vett festményeket készítettek.

A színek és a zománctechnika Babiloniából megtalálta az utat Asszíria felé is. Miután itt a falakat relieffel ékített alabástromlapok borították, a zománcozott színes mintájú téglalapok a padozat mellett a plafonra és boltívekre kerültek. Felhasználták azonban a színeket az alabástromreliefek nem elég élesen látszó körvonalaiknak a hangsúlyozására: a reliefeken olykor talált

¹ «Nápolyi sárga.»

festéknymok legalább is arra látszanak vallani, hogy a finoman megmintázott domborművek valamikor színeikkel is hatottak.

A reliefeknek ez a színezése a babiloniakat, akik a reliefekhez szükséges kőanyagot csak nagy áldozatok árán tudták messze földről beszerezni, egy új művészi technikára vezette rá. Megmintázták a reliefeket agyagban, rávitték a színeket s miután az agyaglapot téglákra vagdalva kiégették, a zománcozott színes téglákból újra összerakták az eredeti képet. E zománcozott téglareliefeknek gyönyörű példái maradtak fenn a bábeli *Istarkapun*, amelyet II. *Nabú-kudurri-uçur* (604—562.) ékített fel velük.

A képek színei — a rendelkezésre álló szűk szín-skála következtében — természetesen nem akarnak élethűsége törekedni. A domborműveken a háttér rendesen kék, a ruházat rojtjai és csattjai vörösek, vagy kékek, az alakok sárgák, vagy fehérek, a haj, az ajkak, a szem s a körvonalak pedig általában feketék. Ennek dacára a hatás, amit friss, eleven színeikkel, finom rajzukkal és pontos, tiszta kidolgozásukkal kiváltak, feledhetetlen. Abból a körülményből, hogy a színes téglareliefeken olykor hajszálnyira egyeznek a különböző alakok, valószínűen azt kell következtetnünk, hogy a mintákat előbb negatívban készítették el kőből, vagy kiégetett agyagból s azután e negatívok segítségével korlátlan számban, iparszerűen állították elő az egyes képeket. A színezést és égetést s talán már a téglalapokká való szétvágást is természetesen esetről-esetre külön végezték.

Zene.

Felirataink és relieffeink tanúsága szerint az ókori Mezopotámia köz- és magánéletét végigkísérte a zene

(*bul?*: *ningútu*, *nigútu*). Nemcsak *Assur-bán-apli* (668—626) vonult be győzelmes elámi hadjárata után «zenélő muzsikussal Ninivébe», «az istenek szívét is a muzsikosok vidámítják meg», sőt a *bét ridúti* építésénél vályogvetésre és téglahordásra befogott *aribi* királyok is «zene-szó mellett töltötték napjukat».

Írásos feljegyzéseinket szemléltető módon egészítik ki képeink, amelyeken néhány jól ismert hangszert látunk viszont: így a tamburát, a különböző alakú hárfát (*balag*: *balangu*, *balaggu*), lantot (*da?*: *pínu*), dobót (*liliz*: *lilisszu*, *uppu*), cintányért (*ala?*: *alu*), tamburint (*tapálu*, *timbu'u*), a flótát (*giszir?*: *malilu*) stb. Amennyire a képek alapján következtetni lehet, ismerték már a többszólamú zenét. (*mihir zamári?* v. «karének»?) Különböző hangszereken játszó kvartettet akárhányszor láthatunk. Az *Assur-bán-apli*t és feleségét a lugasban ábrázoló képen három hárfás, két flótás, egy lantos és egy dobos szórakoztatják a magas uraságokat.

A zene mellett az egyházi szertartásokban és világi szórakozásoknál egyaránt nagy szerepet játszott az ének (*zur*: *zimru*). Bár egyes éneklésre szánt szövegekben a sorok fölött kétségtelenül hangjegyeknek látszó érthetetlen jelek¹ olvashatók, nem valószínű, hogy a reliefek ábrázolta zenekarok régen elhangzott harmóniáit valaha is meg tudjuk szólaltatni. Mégis az évezredek távolságán át is hallani véljük a zenét, ha azt a reliefet látjuk, amelyen a nyája mellett tamburázó pásztor játékát a gazdája térdére fektetett fejével figyeli a kutyája.

¹ Pl.: *bar?* (*mas?*) *si si ku ku lu u*.

V. IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ.¹

1. Szövegkiadások. Fordítások.

- Craig J. A., Assyrian and babylonian religious Texts. Leipzig 1895.
- Dhorme P., Choix de textes religieux assyro-babyloniens. Paris 1907.
- Ebeling E., Meissner B., Weidner E. F., Die Inschriften der altassyrischen Könige. Leipzig 1926.
- Gressmann H., Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament.² Berlin—Leipzig 1926—1927.
- Holma H., Omen Texts from Babylonian Tablets in the British Museum concerning Birds and other Portents. Leipzig 1923.
- Howardy G., Hammurabis Lov, oversat fra grundteksten. Koebenhavn 1926.
- Johns C. H. W., Assyrian Deeds and Documents.²I I — Cambridge 1925—.
- Keilschrifttexte in den Antiken-Museen zu Stambul. Hrsg. von der Direktion. Konstantinopel 1926—.
- Langdon St., Sumerian and Babylonian Psalms. Paris 1909.
- Langdon St., Babylonian Liturgies. Paris 1913.
- Langdon St., Sumerian Liturgical Texts. Philadelphia 1917.
- Langdon St., Sumerian Liturgies and Psalms. Philadelphia 1919.
- Langdon St., Le Poème sumérien du Paradis. Paris 1919.

¹ Pótlás az I. kötethez.

- Luckenbill D. D., *The Annals of Sennacherib*. Chicago 1924.
- Luckenbill D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. I—II. Chicago 1926.
- Radau H., *Sumerian Hymns and Prayers to the God Nin-ib*. Philadelphia 1911.
- Radau H., *Sumerian Hymns and Prayers to the God Tammuz*. Philadelphia 1913.
- Rogers R. W., *Cuneiform Parallels to the Old Testament*. New York 1926.
- Scheil V., *Le prisme S d'Asarhaddon*. Paris 1914.
- Scheil V., *Recueil de lois assyriennes*. Paris 1921.
- Schollmeyer A., *sumerisch-babylonische Hymnen und Gebete an Šamaš*. Paderborn 1912.
- Smith S., *Babylonian Historical Texts relating to the Capture and Downfall of Babylon*. London 1924.
- Speleers L., *Recueil des Inscriptions de l'Asie Antérieure des Musées Royaux du Cinquantenaire à Bruxelles*. Bruxelles 1925.
- Thompson R. C., *Assyrian Medical Texts*. Oxford 1923.
- Thureau-Dangin, *Rituels accadiens*. Paris 1921.
- Thureau-Dangin F., *Tablettes d'Uruk à l'usage des prêtres du temple d'Anu au temps des Séleucides*. Paris 1922.
- Ungnad A., *Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie*. Leipzig 1914.
- Ungnad A., *Briefe König Hammurapis*. Berlin 1919.
- Virolleaud Ch., *L'Astrologie chaldéenne*. Paris 1907—1912.
- Vorwahl H., *Texte zur biblischen und babylonischen Urgeschichte und Gesetzgebung*. Leipzig 1926.

2. Folyóiratok és gyűjteményes kiadványok.

- Archiv für Keilschriftforschung. Hrsg. v. E. F. Weidner. Berlin 1924—1925.

- Archiv für Orientforschung. Hrsg. v. E. F. Weidner.
Berlin 1925—. (Az előző folytatása.)
Berliner Beiträge zur Keilschriftforschung. Hrsg. v. E.
Ebeling. Berlin 1921—.
Crozer Theolog. Seminary, Babylonian Publications.
Upland, Pa., 1924—.
Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft. Leipzig.

3. Földrajzi és történeti összefoglalások.

- Amado R. R., Historia de la civilización. I. Las civilizaciones precristianas. Barcelona 1926.
Bezold C., Ninive und Babylon.⁴ Bearb. v. C. Frank.
Bielefeld-Leipzig 1926.
Breasted I. H., The conquest of civilisation. New-York 1926.
Budge E. A. W., Babylonian Life and History.² London 1925.
Delaporte L., Mesopotamia. The Babylonian and Assyrian Civilisation. Transl. by V. G. Child. London 1925.
Delaporte L., Mesopotamia. Las Civilizaciones babilónica y asiria. Trad. M. I. de Bentrosa. Barcelona 1925.
Fossey Ch., Manuel d'Assyriologie. Fouilles, écriture, langues, littérature, géographie, histoire, religion, institutions, art. I—II. Paris 1904—1926.
Fougères G. etc., Les Premières Civilisations. Paris 1926.
Hall H. R., The ancient history of the Near East from the earliest times to the battle of Salamis⁶. London 1924.
Hommel F., Ethnologie und Geographie des Alten Orients. München 1926.
Hunger I. und Lamer H., Altorientalische Kultur im Bilde.² Leipzig 1923.
Jastrow M., The civilisation of Babylonia and Assyria. Philadelphia 1916.

- King L. W. A., History of Babylonia and Assyria.² London 1916.
- Landersdorfer S., Die Kultur der Babylonier und Assyrer.² München 1925.
- Meissner B., Die Kultur Babyloniens und Assyriens. Leipzig 1925.
- Meissner B., Könige Babyloniens und Assyriens. Leipzig 1926.
- Meyer E., Geschichte des Altertums. I. 2.⁵ Stuttgart 1926.
- Meyer E., Histoire de l'Antiquité. III. Le Babylonie et les semites jusqu'à l'époque cassite. Trad. p. É. Combe. Paris 1926.
- Moret A. et Davy G., Des clans aux empires. Paris 1923.
- Rostovtzeff M., A History of the Ancient World. I. The Orient and Greece. Transl. by I. D. Duff. Oxford 1926.
- Sayce A. H., Assyria, its Princes, Priests and People.² London 1926.
- Tallqvist K. och Charpentier I., De äldre orientaliska folken. Stockholm 1926.

4. Egyéb monográfiák.

- Andrae W., Die Festungswerke von Assur. Leipzig 1913.
- Anspacher A. S., Tiglath Pileser. III. New York 1912.
- Antran C., Sumérien et Indo-Européen. Paris 1925.
- Bauer Th., Die Ostkanaanäer. Leipzig 1926.
- Bell E., Early Architecture in Western Asia. London 1924.
- Bezold C., Die babylonisch-assyrische Religion. Berlin 1913.
- Bezold C. und Boll Fr., Reflexe astrologischer Keilschriften bei griechischen Schriftstellern. Heidelberg 1911.
- Bezold, Kopff u. Boll, Zenith- und Äquatorialgestirne am babylonischen Fixsternhimmel. Heidelberg 1913.

- Boissier A., *Fragment de chronique néo-babylonienne*. Genève 1922.
- Boll Fr. und Bezold C., *Sternglaube und Sterndeutung*. Leipzig 1919.
- Bonnet H., *Die Waffen der Völker des Alten Orients*. Leipzig 1926.
- Boson G. G., *Les métaux et les pierres dans les inscriptions assyro-babyloniennes*. München 1914.
- Boyanjian Z. C., *Gilgamesh*. London 1925.
- Bristove S., *The Oldest Letters in the world tell us what?* London 1923.
- Bromski I., *Kultura Chaldei i ślady jej wpływów w sąsiednich krajach w okresie kamienia, miedzi i brązu*. Warszawa 1924.
- Bromski I., *«Enuma eliś», czyli opowieść babilońska o powstaniu świata*. Warszawa 1925.
- Budge E. A. W., *Assyrian sculptures in the British Museum*. London 1914.
- Budge E. A. W., *Rise and Progress of Assyriology*. London 1925.
- Clay A. T., *Light on the Old Testament from Babel*. Philadelphia 1907.
- Clay A. T., *The Antiquity of Amorite Civilisation*. New Haven, Conn. 1924.
- Contenau G., *La Déesse nue babylonienne*. Paris 1914.
- Contenau G., *Contribution à l'histoire économique d'Umma*. Paris 1915.
- Contenau G., *Umma sous la dynastie d'Our*. Paris 1916.
- Cuq. E., *Les nouveaux fragments du Code de Hammurabi*. Paris 1918.
- Curtius L., *Die antike Kunst. I. Ägypten und Vorderasien*. Berlin 1923.
- Daunt H. D., *The Centre of ancient civilisation*. London 1926.
- Deimel A., *Pantheon Babylonicum*. Roma 1914.

- Delitzsch F., *Handel und Wandel in Altbabylonien*. Stuttgart 1910.
- Dhorme P., *La religion assyro-babylonienne*. Paris 1910.
- Engel W., *Die Schicksalsidee im Altertum*. Erlangen 1926.
- Farnell L. R., *Greece and Babylon ; a comparative sketch of Mesopotamian, Anatolian and Hellenic Religions*. Edinburgh 1911.
- Fossey Ch., *La Magie assyrienne*. Paris 1902.
- Frank C., *Studien zur babylonischen Religion*. Strassburg 1911.
- Gemser B., *De beteekenis der persoonsnamen voor onze kennis van het leven en denken der oude Babyloniërs en Assyriërs*. Wageningen 1924.
- De Genouillac H., *Premières recherches archéologique à Kich. Mission d'H. O. G. 1911—1912. I—II*. Paris 1924—1925.
- Gersbach A., *Geschichte des Treppenbaus der Babylonier und Assyrier, Ägypter, Perser und Griechen*. Strassburg 1917.
- Häfker H., *Gilgamesch*. München 1924.
- Heidenreich R., *Beiträge zur Geschichte der vorderasiatischen Steinschneidekunst*. Heidelberg 1925.
- Herrmann Ch., *Religion und Kunst im alten Babylon*. Berlin 1925.
- Hilón G., *Le Déluge dans la Bible et les Inscriptions akkadiennes et sumériennes*. Paris 1925.
- Hilprecht H. V., *Explorations in Bible Lands during the XIXth Century*. Edinburgh 1903.
- Holzhey K., *Assur und Babel in der Kenntnis der griechisch-römischen Welt*. München 1921.
- Honor L. L., *Sennacherib's Invasion of Palestine*. New York 1926.
- Huber E. und Philippe M., *Bier und Bierbereitung bei den Völkern der Urzeit*. Berlin 1926.

- Hrozný F., Das Getreide im alten Babylonien. Wien 1914.
- Jastrow M., Die Religion Babyloniens und Assyriens. Giessen 1905—1912.
- Jean Ch.-F., Lettres de Hammurapi à Sin-idinnam. Paris 1913.
- Jean Ch.-F., Le milieu biblique avant Jésus-Christ. I—II. Paris 1922—1923.
- Jean Ch.-F., Šumer et Akkad. Paris 1923.
- Jean Ch.-F., La littérature des Babyloniens et des Assyriens. Paris 1924.
- Jean Ch.-F., Le Péché chez les Babyloniens et les Assyriens. Paris 1925.
- Jelitto J., Die peinlichen Strafen im Kriegs- und Rechtswesen der Babylonier und Assyrier. Breslau 1923.
- Jensen P., Gilgamesch-Epos, jüdische Nationalsagen, Ilias und Odyssee. Leipzig 1924.
- Jeremias A., Handbuch der altorientalischen Geisteskultur. Leipzig 1913.
- Jeremias A., Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients.³ Leipzig 1916.
- Jirku A., Altorientalischer Kommentar zum Alten Testament. Leipzig—Erlangen 1923.
- King L. W., Bronze reliefs from the gates of Shalmaneser. London 1915.
- Klauber E., Assyrisches Beamtentum nach Briefen aus der Sargonidenzeit. Leipzig 1910.
- († Kohler-† Peiser-)Koschaker-Ungnad, Hammurabis Gesetz I—VI. Leipzig 1904—1926.
- Koldewey R., Das wiedererstehende Babylon.⁴ Leipzig 1925.
- Kugler F. X., Sternkunde und Sterndienst in Babel. I—II. Münster 1907—1924.
- Landsberger B., Babylonisch-assyrische Religion. Leipzig 1925.
- Lane W. H., Babylonian Problems. London 1923.

- Langdon St., Tammuz and Ishtar. Oxford 1914.
- Langdon St., The Babylonian Epic of Creation. Oxford 1923.
- Langdon St., Babylonian Wisdom containing the Poem of the Righteous Sufferer, the Dialogue of Pessimism; the Books of Proverbs and the supposed Rules of Monthly Diet. London—Paris 1923.
- Langdon St., Excavations at Kish. I. 1923—1924. Paris 1925.
- Lautner J. C., Die richterliche Entscheidung und die Streitbeendigung im altbabylonischen Prozessrechte. Leipzig 1923.
- Legrain L., Le temps des rois d'Our. Paris 1912.
- Le Guen I., La Création dans la Bible et les Inscriptions akkadiennes et sumériennes. Angers 1925.
- Le Port L.-R., Les causes morales du mal physique dans le médecine assyro-babylonienne. Montpellier 1925.
- Lie A. G., Gamle assyriske love transkriberet og oversat, med bemærkninger til forskellige paragrafer. Kristiania 1924. = Videnskapsselskapets Skrifter. II. Hist.-filos. Klasse. 1923. No. 5.
- Lutz H., Textils and Costumes among the peoples of the Ancient Near East. Leipzig 1922.
- Mackay E., Report on the Excavation of the «A» cemetery at Kish, Mesopotamie. Chicago 1925 = Field Museum of Natural History, Anthropol. Memoirs I, 1.
- Mercer S. A. B., Religions and Moral Ideas in Babylonia and Assyria. Milwaukee 1919.
- Montelius O., Die ältesten Kulturperioden im Orient und in Europa. I—II. Stockholm 1903—1923.
- Olmstead A. T., Western Asia in the days of Sargon of Assyria. New York 1918.
- Paffrath T., Zur Götterlehre in den altbab. Königsinschriften. Paderborn 1913.

- Pallis S. A., The Babyl. akitu Festival. Kopenhagen 1926.
- Paterson A., Assyrian sculptures. Hága 1907.
- Poulsen F., Der Orient und die frühgriechische Kunst. Leipzig 1912.
- Ranke H., Gilgamesch. Hamburg 1924.
- Reimpell W., Geschichte der babylonischen und assyrischen Kleidung. Berlin 1921.
- Rothstein G., Altorientalische Texte als Begleitstoffe zur biblischen Urgeschichte und altisraelitischen Gesetzgebung. Frankfurt a./M. 1925.
- Rovira J., Enuma eliŝ o Poema Babilónico de la creación Barcelona 1922.
- Sachs C., Die Entzifferung einer babylonischen Notenschrift. Berlin 1924.
- San Nicolo M., Die Schlussklauseln der altbabylonischen Kauf- und Tauschverträge. München 1922.
- Schäfer H. und Andrae W., Die Kunst des Alten Orientes. Berlin 1925.
- Scheil V., Une saison de fouilles à Sippar. Paris 1902.
- Scheil V. et Dieulafoy M., Esagil ou le temple de Bél-Marduk à Babylone. Paris 1913.
- Schnabel P., Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur. Leipzig—Berlin 1923.
- Schneider A., Die Anfänge der Kulturwirtschaft : Die sumerische Tempelstadt. Essen 1920.
- Schneider H., Kultur und Denken der Babylonier und Juden. Leipzig 1910.
- Smith Sidney, The first campaign of Sennacherib. London 1921.
- Sommer Br., Der babylonisch-biblische Schöpfungsbericht und die Wissenschaft. Stuttgart 1922.
- Speleers L., Le Mobilier de l'Asie antérieure ancienne. Wetteren 1921.
- Speleers L., Le Vêtement en Asie antérieure ancienne. Wetteren 1923.

- Speleers L., *Les Arts de l'Asie antérieure ancienne*. Bruxelles 1926.
- Thompson R. C., *Reports of the Magicians and Astrologers of Niniveh and Babylon*. London 1900.
- Thompson R. C., *The Devils and evil Spirits of Babylonia*. London 1903—1904.
- Thompson R. C., *The Assyrian Herbal, a Monograph on the Assyrian Vegetable Drugs*. London 1924.
- Thompson R. C., *On the Chemistry of the Ancient Assyrians*. London 1925.
- Unger E., *Untersuchungen zur altorientalischen Kunst*. Breslau 1921.
- Unger E., *Babylonisches Schrifttum*. Leipzig 1921.
- Unger E., *Die Reliefs Tiglatpilesers III. aus Arslan Tasch*. Constantinople 1925.
- Unger E., *Sumerische und Akkadische Kunst*. Breslau 1926.
- Ungnad A., *Religion der Babylonier und Assyrier*. Jena 1921.
- Ungnad A., *Kulturfragen*. Breslau 1923.
- Waddell L. A., *The Indo-Sumerian Seals deciphered*. London 1925.
- Wardle W. L., *Israel and Babylon*. London 1925.
- Weber O., *Die Literatur der Babylonier und Assyrier*. Leipzig. 1907.
- Weber O., *Assyrische Kunst*. Berlin 1924.
- Weidner E., *Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien*. Leipzig 1922.
- Witzel M., *Der Drachenkämpfer Nin-ib*. Fulda 1920.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	3
I. Vallási kultúra	6—61
1. Pantheon	7
Istenek... .. .	11
Héroszok... .. .	26
Démonok	26
2. Az ember	28
«Istenének gyermeke»	28
A bűn	29
Bűnhődés és bűnbocsánat... .. .	32
Misztika	36
Halál és másvilág	38
3. Istentisztelet	42
Papság... .. .	42
Templom... .. .	50
Ima	51
Áldozat	52
Szertartások	54
Ünnepek	54
Ördögűzés	58
II. Gazdasági kultúra	62—100
1. Őstermelés	62
Vízszabályozás	62
Szántóföld	64
Kertgazdaság	66
Díszkertek	68
Földbirtok	69
Földbérlet	72

Paraszság	73
Állattenyésztés	74
Halászat-vadászat	76
2. Ipar	78
Mesterségek	78
Műipar	81
Céhek, Iparoktatás	85
3. Kereskedelem	86
Értékmérők	88
Mértékek	90
Kiskereskedő	92
Árak	92
Kapitalizmus	94
Szerződések	96
Közlekedés	97
III. Szociális kultúra	101—164
1. Állam	101
Uralkodó	101
Közigazgatás	108
Adó	116
Hadsereg	121
Külpolitika	128
2. Jog	133
Törvénygyűjtemények	133
Jogi elvek	138
Bíráskodás	140
3. Társadalom	142
Rendek	142
Család	146
Örökosódás	152
Örökbefogadás	154
4. Életmód	155
Lakás	156
Divat	157
Tisztálkodás	159
Táplálkozás	160
Névadás	161
Társas érintkezés	162

Levelezés	162
Temetés	163
IV. Szellemi kultúra...	165—251
1. Tudomány	165
Világkép	166
Csillagászat	167
Naptár	170
Számтан	174
Orvostudomány	176
Természetrajz	181
Fizika-kémia	182
Földrajz	183
Asztrológia	184
Jóslás... ..	187
Oktatás	195
Levéltárak, könyvtárak	197
2. Írás	200
Az írás fejlődése	200
Az ékírás megfejtése	210
Syllabariumok, szótárak	214
3. Irodalom... ..	216
Versmértékek	219
Munkadalok... ..	220
Líra	220
Epika	223
Közmondások	229
Mesék	230
Dráma	232
4. Művészet... ..	234
Építészet	234
Szobrászat	239
Festészet	248
Zene	250
V. Irodalmi tájékoztató	252

A SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

sorozatában eddig megjelentek:

1. Zubriczky Aladár dr.: Jézus élete és a vallástörténet. (Elfogyott.)
2. Wolkemberg Alajos dr.: A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata.
- 3—4. Wolkemberg Alajos dr.: Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene. (Elfogyott.)
- 5—6. Balanyi György dr.: A szerzetesség története.
- 7—8. Alszeghy Zsolt dr.: A XIX. század magyar irodalma.
9. Miskolczy István dr.: Magyarország az Anjouk korában.
10. Palau-Timkó Jordán: Krisztus útján. A katolikus tevékenység fölvel.
11. Quadrupani-Babura László dr.: Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. Prohászka Ottokár: Elbeszélések és utirajzok. (Elfogyott.)
13. Trikál József dr.: Természetbölcselet.
14. Bognár Cecil dr.: Értékelmélet.
15. Prohászka Ottokár: A bűnhocsánat szentsége.
16. Babura László dr.: Szent Ágoston élete.
17. Lepold Antal dr.: Szalézi szent Ferenc válogatott levelei. (Elfogyott.)
18. Áldásy Antal dr.: A kereszteshadjáratok története.
19. Marosi Arnold dr.: Átöröklés és nemzetvédelem.
20. Zoltvány Irén dr.: Erotika és irodalom. (Elfogyott.)
21. Horváth Sándor dr.: Aquinói szent Tamás világnézete.
22. Balogh Albin dr.: Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt.
23. Marcell Mihály dr.: A katolikus nevelés szelleme.
- 24—25. Motz Atanáz dr.: A német irodalom története.
26. Babura László dr.: Szent Ambrus élete.
27. Márki Sándor dr.: II. Rákóczi Ferenc élete.
28. Kiss Albin dr.: A magyar társadalomtan története.
29. Szabó Zoltán dr.: A növények életmódja.
30. Wesselszky Gyula dr.: A rádium és az atomelmélet.
31. Balanyi György: Assisi szent Ferenc élete.
32. Dávid Antal: Babel és Assúr. I. Történet.
33. Fejér Adorján: Római régiségek.
34. Balogh József: Szent Ágoston, a levélíró.
35. Babura László dr.: Szent Jeromos élete.
36. Karácsonyi János dr.: Szent László király élete.
37. Miskolczy István dr.: A középkori kereskedelem története.
38. Szémán István dr.: Az újabb orosz irodalom.
39. Bán Aladár: A finn nemzeti irodalom története.
40. Trikál József dr.: A gondolkodás művészete.
41. Kühár Flóris dr.: Bevezetés a vallás lélektanába.
42. Babura László dr.: Nagy szent Gergely élete.
- 43—44. Kühár Flóris dr.: A keresztény bölcselet története.
45. Wessely Ödön dr.: Korszerű nevelési problémák.
46. Somogyi Antal dr.: Vallás és modern művészet.
47. Divald Kornél: Magyar művészettörténet.
- 48—49. Birkás Géza dr.: A francia irodalom története.
50. Wodetzky József dr.: A világegyetem szerkezete.
51. Záborszky István dr.: Rabindranath Tagore világnézete.
- 52—53. G. Kurth—Michel K.: A modern civilizáció kezdetei.
- 54—55. Dávid Antal: Babel és Assúr. II. Művelődés.
56. Horváth Jenő dr.: A modern Amerika története.
57. Balogh Albin dr.: Ország és nyelv.
58. Mészleány Antal dr.: A katolikus egyház és az állam 1848/49-ben.
- 59—60. Radó Polikarp dr.: A kereszténység szent könyve. I. Ószövetség.
61. Kecskés Pál dr.: A házasság etikája.
62. Huszár Elemér: A katolikus házasságjog rendszere.